

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

KERÉNYI KÁROLY ÉS KOSZÓ JÁNOS

LII. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1928.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

A Budapesti Philologiai Társaság 1928-ban.

Tiszteleti tagok:

Berzeviczy Albert a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Budapest.
Burány Gergely csornai prépost, Csorna.
Chatzidakis N. György ny. egyetemi tanár, Athén.
Dörpfeld Vilmos a német archaeologiai intézet ny. I. titkára, Berlin.
Fináczy Ernő ny. egyetemi tanár, Budapest.
Heisenberg Agoston egyetemi tanár, München.
Négyesy László egyetemi tanár, Budapest.
XI. Pius pápa, *Raffi Achille* a vatikáni könyvtár volt prefektusa, Róma.
Ruszt József udvari tanácsos, Budapest.
Szász Károly volt képviselőházi elnök, Budapest.
Szinnyei József ny. egyet. tanár, a Magy. Tud. Akad. főkönyvtár., Bpest.
Takács Menyhért jászói prépost, Jászó.
Wilhelm Adolf egyetemi tanár, Bécs.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Némethy Géza.* Másodtitkárok: *Egry Gyula* és
Aelnökök: *Bleyer Jakab* és *Császár Elemér.*
Pénztáros: *Császár Ernő.*
Elsőtitkár: *Vayer Lajos.* Szerkesztők: *Kerényi Károly* és
Koszó János.

Választmányi tagok:

Budapestiek:

Alszeghy Zsolt	Gombocz Zoltán	Kemenes Illés	Petz Gedeon
Balogh József	Gyulai Ágost	Kornis Gyula	Pintér Jenő
Binder Jenő	Heinlein István	Kuzsinszky Bálint	Pröhle Vilmos
Eckhardt Sándor	Hittrich Odön	Melich János	Szigetvári Iván
Finály Gábor	Hóman Bálint	Moravcsik Gyula	Szinnyei Ferenc
Förster Aurél	Hornyánszky Gy.	Papp Ferenc	Vári Rezső
Friml Aladár	Incze József	Pauler Akos	Wagner József
Garda Samu			Zlinszky Aladár

Vidékiek:

Birkás Géza	Gyomlay Gyula	Lajti István	Schmidt Henrik
Csengery János	Helle F. Hugó	Láng Nándor	Thienemann T.
Darkó Jenő	Huszt József	Marót Károly	Tolnai Vilmos
Dézi Lajos	Jirka Alajos	Módi Mihály	Vietorisz József
Dóczi Imre	Kastner Jenő	Pap Károly	Werner Adolf
Erdélyi Pál	Kmoskó Mihály	Prácsér Albert	Zolnai Béla
Gálos Rezső	Kristóf György	Rác Lajos	Zoltvány Irén
Gulyás József			Zsigmond Ferenc

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1928-ban:

Alföldi András	Hornyánszky Gy.	Koszó János	Moravcsik Gyula
Balogh József	Huszt József	Lajti István	Petrich Béla
Boda István	Kaiblinger Fülöp	Lám Frigyes	Rác Lajos
Darkó Jenő	Kerényi Károly	Marót Károly	Szücs-Szomor L.
Gréb Gyula	Kerényi Károlyné	Máthé Elek	Techert Margit
Hankiss János	Korzenszky Nóra	Mewaldt János	Vidos B. Elemér
			Waldapfel János

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Boda István</i> : Arany János „különös természete“	81
<i>Hornyánszky Gyula</i> : Hippokratestól Tacitusig	1
<i>Kaiblinger Fülöp</i> : Egyszerű és körülírt mult	20, 94
<i>Waldapfel János</i> : Pestalozzi Agisa	13

II. HAZAI IRODALOM.

Andreas Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. <i>Moravcsik Gyula</i>	112
Eckhardt Sándor: Az emberevő magyar meséje. — A pannóniai hún tört. keletkezése. <i>Balogh József</i>	116
Gömöry Árpád: A 600 éves Dobsina. <i>Gréb Gyula</i>	119
Az élet iskolája. —ó —s	124
Karl Kerényi: Die griech.-oriental. Romanliteratur. <i>Hornyánszky Gyula</i>	104
Komlós Aladár: Az új magyar líra. <i>F. I.</i>	123
Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. <i>F. I.</i>	123
Kortársaink. <i>J.</i>	123
Laonici Chalcocandylae hist. dem. rec. E. Darkó. <i>Moravcsik Gyula</i>	23
A Laonikos-kéziratok collatióiról. <i>Darkó Jenő</i>	65
Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. <i>K. J.</i>	29
Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története —ó —s ..	125
Nagy József: Kornis Gyula mint kultúrpolitikus. <i>K. J.</i>	28
Némethy Géza: Az ész tragédiája s egyéb versek. <i>Huszt József</i> ..	23
Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet. <i>K.</i>	118
Széphalom-Könyvtár. —ó —s	122
Szunyogh X. Ferenc: Szt. Benedek életszabályai. <i>Balogh József</i> ..	117

III. KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bartoli, Matteo: Introduzione alla Neolinguistica. <i>Vidos B. E.</i> ...	144
Benjamin, Walter: Ursprung des deutschen Trauerspiels. —ch s. .	43
Benz, R.: Renaissance und Gotik. <i>K.</i>	133
Beyer, O.: Die Katakombenwelt. <i>Máthé Elek</i>	131
Breviario di neolinguistica. <i>Vidos B. E.</i>	144
Brinkmann, H.: Zu Wesen u. Form mittelalterlicher Dichtung. <i>G.</i>	133
Boucke, E. A.: Aufklärung, Klassik, Romantik. <i>G.</i>	154
Burckhardt, J.: Die Kultur d. Renaissance usw. <i>F. I.</i>	134

IV

	Lap
Deutsche Dichter Gedächtnis-Stiftung. —ó —s	136
Diesterwegs neusprachliche Lescheft. <i>Petrich Béla</i>	40
La Farce de Maître Pathelin. <i>Petrich Béla</i>	150
Fascher, Erich: ΠΡΟΦΗΤΗΣ. <i>Korzenszky Nóra</i>	126
Fiesel, Eva: Die Sprachphilosophie der deutschen Romantik. <i>J.</i> ..	42
Gelpcke, E.: Fichte u. d. Sturm u. Drang. —ó —s	135
Glauser—Graz: Pages choisies du roman français. <i>Petrich Béla</i> ..	149
Gregor J.—R. Fülöp—Miller: Das russische Theater. <i>N. A.</i>	152
Hofstaetter—F. Panzer: Grundzüge der Deutschkunde —ó —s ..	41
Hohenstein, Friedr. Aug.: Schiller. <i>K. J.</i>	147
Hülsen, Hans von: Gefhart Hauptmann. <i>J.</i>	39
Hylla, E.: Testprüfungen der Intelligenz. —ó —s	139
Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου; οί Χαλκοκονδύλαι. <i>Darkó Jenő</i>	30
Keyserling, H.: Das Spektrum Europas. <i>F. I.</i>	139
Korff, H. A.: Geist der Goethezeit. <i>G.</i>	39
Korff, H. A.: Geist der Goethezeit. II. 1. Klassik. <i>F. I.</i>	136
Der Kunstschatz deutscher Dichtung. <i>Koszó János</i>	40
Linke, Karl: Gesamtunterricht und Deutschunterricht	42
Literaturwissenschaftliches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft. <i>Koszó János</i>	40
Neumann, H.: Geschichte d. deutschen Literatursprachen usw. —ó —s	135
<i>Orplid.</i> —ó —s	133
Panofsky, E—F. Saxl: Dürers „Melencolia I.“ Eine quellen- und typengeschichtliche Untersuchung. <i>Husztí József</i>	33
Reallexikon d. deutschen Literaturgesch. <i>K.</i>	153
Reitzenstein, R.: Die hellenist. Mysterienreligionen usw. <i>Kerényi Károly</i>	127
Scharrelmann: Vom strahlenden Leben. —o —s	136
Die Schatzkammer. <i>F.</i>	136
Schneider Fedor: Rom u. Romgedanke im Mittelalter. <i>Balogh József</i>	35
Schneider H.: Heldendichtung usw. <i>K. J.</i>	132
Schürr, Friedr.: Barock usw. in d. französ. Lit. —ó —s	139
Sorge, R. J.: Unser Weg. <i>K.</i>	148
Steche, Theodor: Die neuhochdeutsche Wortbiegung unter beson- derer Berücksichtigung der Sprachentwicklung im XIX. Jahrh. —ó —s	37
Steinen, Wolfram von den: Vom Heiligen Geist des Mittelalters. —ó —s	38
Strich, Fritz: Dichtung u. Zivilisation. —ch —s	151
Strich, Fritz: Schiller. <i>Koszó János</i>	146
Strohmeyer, Hans: Des neusprachliche Gymnasium. <i>K.</i>	42
Thalhofer, F. X.: Unterricht u. Bildung im Mittelalter. <i>Koszó János</i>	148
Vanselow, M.: Kulturpädagogik u. Sozialpädagogik. <i>G.</i>	138
Welter, N.: Geschichte d. französischen Literatur. <i>Koszó János</i> ..	151
Wolters, Friedrich: Der Deutsche. Ein Lesewerk. —ó —s	37
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG LIII. RENDESKÖZ- GYÜLÉSE	44

IV. VEGYES.

Addenda recentiora ad Homerus Comparatus. I. <i>Marót K.</i>	155
Beküldött könyvek	63
Furor philologicus? <i>k.</i>	48, 164
Gregorius Tifernas sirverse V. Lászlóra. <i>Husztí József</i>	50

	Lap
A „gyors munka“. <i>Kerényi Károly</i>	163
A francia helyesírás. <i>Hankiss János</i>	51
Az „ájtatos“ és a „komor“ Szt. István király. <i>Balogh József</i>	49
Zu Kerényi's Buch über d. griech. Roman <i>Joh. Mewaldt</i>	154
Kölcsey Tacitus olvasmányának egy nyoma <i>Kerényi Károly</i>	51
A magyar Rousseau-irodalom legrégibb terméke. <i>Rác Lajos</i>	169
Miscellanea. <i>A. A.</i>	160
Széchenyi és Goethe. <i>Szücs-Szomor Lajos</i>	168
Tänze in Kirchen usw. <i>Balogh József</i>	166
Teremtette. <i>Lám Frigyes</i>	175
Beküldött könyvek	63, 180
Új könyvek	56, 190
Újabb külföldi vélemények Darkó Laonikos-kiadásáról	165
Külföldi vélemények Kerényi, Die griech.-orient. Romanlit.-ról ..	165

INHALT.

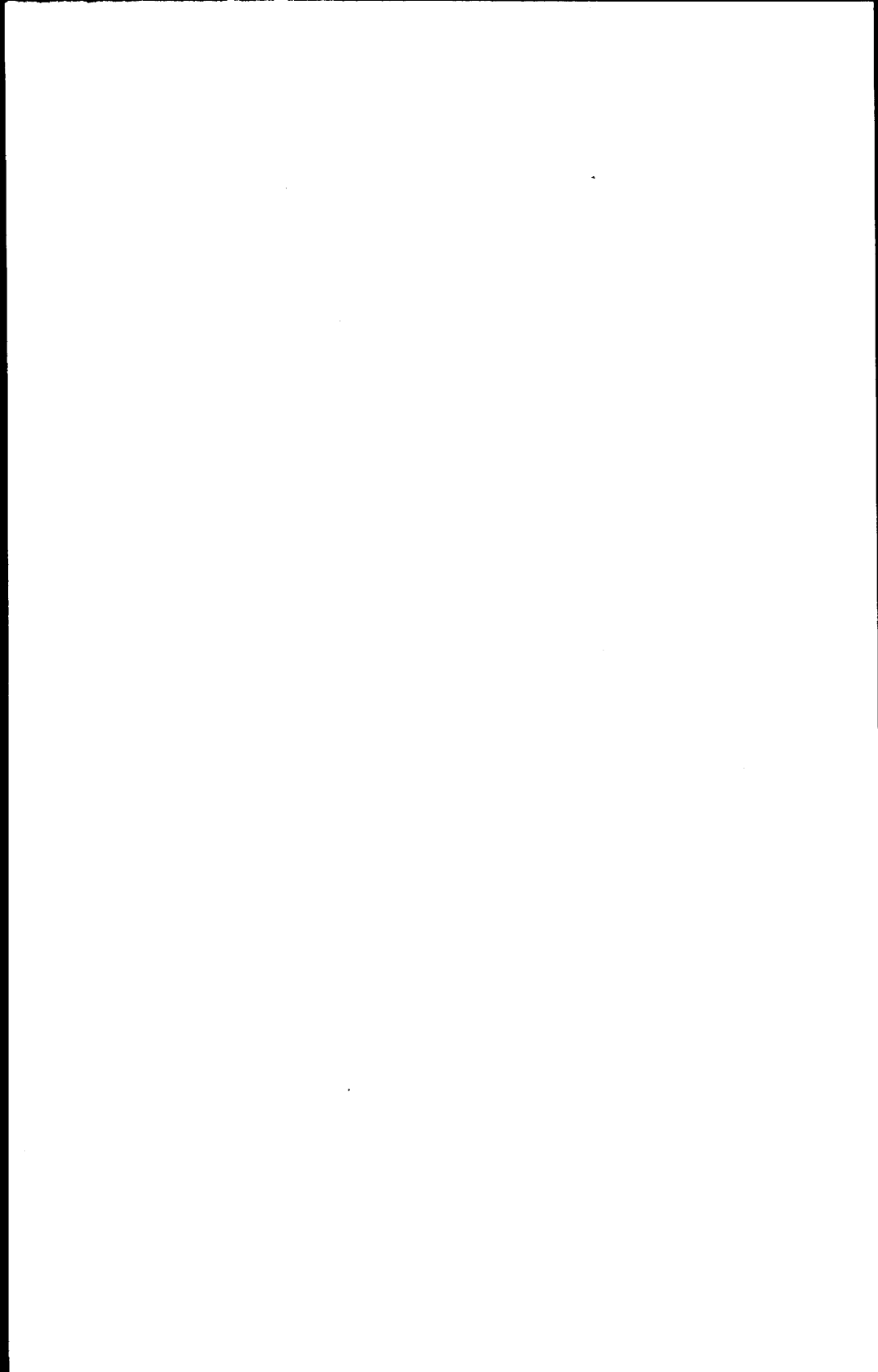
	Seite
Boda, St.: Die „absonderliche Natur“ des Joh. Arany	81
Hornyánszky, Jul.: Von Hippokrates zu Tacitus	1
Kaiblinger, Ph.: Einfache und umschriebene Vergangenheit ..	20, 94
Waldapfel, Joh.: Pestalozzis Agis.	13

BUCHBESPRECHUNGEN.

Ausländische Literatur	30, 126
Vaterländische Literatur	23, 104

VARIA.

Addenda recentiora ad Homerus Comparatus I. <i>Marót K.</i>	155
Das älteste Produkt der ung. Rousseau-Literatur. <i>L. Rác</i>	169
Das Grabepigramm des Gregorius Tifernas auf König Ladislaus V. <i>Jos. Huszti</i>	50
Der „andächtige“ und „düstere“ König Stefan I. <i>Jos. Balogh</i>	49
Der ung. Fluch „Teremtette“ in d. deutschen Literatur. <i>Friedrich Lám</i>	175
Die „flüchtige Arbeit“. <i>K. Kerényi</i>	163
Eine Spur von Kölcseys Tacituslektüre. <i>Karl Kerényi</i>	51
Eingesandte Bücher	56, 180
„Furor philologicus“. <i>K. Kerényi</i>	48, 164
Miscellanea <i>A. A.</i>	160
Neue Bücher	63, 190
Széchenyi u. Goethe. <i>L. Szücs-Szomor</i>	168
Zu Kerényi's Buch ü. d. griech. Roman <i>Joh. Mewaldt</i>	154
Zum Artikel „Tänze in Kirchen u. auf Kirchenhöfen“. <i>J. Balogh</i> ..	166
Zur problematik der französischen Orthographie. <i>Joh. Hankiss</i> ..	51

TÁRGYMUTATÓ.

I. Klasszika filologia.

- Adamantios 3 k.
Szt. Benedek 117 k.
Chalkokandyles-család 30 kk.
Dürer *Melencolia*-ja 33 kk.
gladiátor-vér 58.
görög regény 104 kk., 154 k., 165 k.
Gregorius Tifernas 50 k.
hangos olvasás és írás 182.
hellenisztikus vallások 58, 117 k.
Herodotos 1.
Hesiodos 129.
Hippokrates 1 kk.
Historia Augusta 50, 160 kk.
Homeros 51, 155 kk.
Horatius 51.
iráni tanok 129 k.
Szt. István 49.
Jordanes 162.
Julianus 164.
Kölcsey Ferenc 51.
Laonikos Chalkokandyles 23 kk.,
65 kk., 165.
manichaeismus 130 k.
Manilius 8.
Marcus Aurelius 50.
Marsilio Ficino 34.
misztika 184.
mitosz 184 k.
Némethy Géza 23.
ókereszténység 56 k. 131 k.
orcus 116.
orphikusok 56 k., 129.
Pannonia 112 kk., 116 k.
Petronius 185.
φαρμακοι 185 k.
Plato, platonismus 57 k., 129 k.,
183 k.
próféta, próféták 126 k., 186.
prosbol 187.
Porphyrios 162.
Poseidonios 6 kk.
Róma a középkorban 35 k.
Sicambria 116.
Sokrates 183.
Synesios 164.
Tacitus 1 kk., 51.
Theganus 49.
Themistios 164.
turkesztáni költők 187.
világ vége 58, 186,
Vitruvius 4 kk.
Zeus 57.
Zucchi, Jacopo 188.

II. Modern filologia.

- Agis 13—19.
Alfieri 15, 169.
Arany J. 81. s köv.
Babits M. 123.
Barock 40, 139.
Behaghel 20, 98, 99. s köv.
Bernhard v. Clairvaux 38.
Bessenyei 13, 19, 171.
Brugmann 21.
Brunot 51, 59, 60.

VIII

- Croce 144.
 Demosthenes 19.
 Dobsina 119.
 Dürer 33.
 Eckhard S. 116, 169. s köv.
 Fichte 135.
 Foulet 94.
 Gesamtunterricht 42.
 Gilliéron 94, 143, 144.
 Gotthelf 136.
 Gottsched 15.
 Goethe 39, 136, 138, 146, 151, 168,
 175, 191.
 Hauptmann, G. 39.
 helyesírás 51.
 Herder 39, 136.
 Herczeg F. 123.
 Hettner 154.
 Jespersen 145.
 Kant 39, 136, 147.
 Keller G. 136.
 Kerschensteiner 138.
 Kleist E. Chr. v. 177.
 Kölcsey 51.
 Kretschmer 92.
 Literatursprache 135.
 Literaturwissenschaft 40, 190.
 Litt 138.
 Luther 34, 99.
 Meier, John 167.
 Meillet 94. s köv.
 Middle English 103.
 Montaigne 14.
 Montesquieu 16, 17.
 Móricz Zs. 123
 Nagy Károly 52.
 nhd. Wortbiegung 37.
 Neolinguistica 140.
 Obernyik 13.
 Orosz szinpad 152.
 Pestalozzi 13—19.
 pract.-pusztulás 22, 94. s köv.
 Raimund 178.
 Reis 20, 95. s köv.
 Renaissance 40.
 Riedl 86, 87, 93.
 Rokoko 139.
 Rousseau 14, 17, 19, 147, 169.
 v. Saar 136.
 Schiller 14, 19, 39, 136, 146, 147, 175.
 Schwälmer Mundart 96. s köv.
 Steinhöwel 99.
 Stil 135.
 Sturm u. Drang 135, 136, 147.
 Szepesség 119, 182.
 Széchenyi 168.
 Spranger 138.
 teleológia 94.
 Tormay C. 123.
 Vossler 21, 22, 143, 145.
 Wolfram v. E. 192.

HIPPOKRATESTŐL TACITUSIG.

Jelen dolgozatomban egy örök történeti kérdéshez: *Tacitus gondolatvilágának és írásmódjának* ismeretéhez akarok egy csekélységgel hozzájárulni.

Norden megállapította, hogy az, amit Tacitus néprajzi könyvében a germánokról mond, nem független az V. századnak görög irodalmától. Mert a latin történetíró majdnem szó szerinti egyezéssel úgy jellemzi a germánokat, mint ahogy *Herodotos* és a *levegőről szóló hippokratési irat* a skythákat jellemezte: egymáshoz feltűnően hasonlítanak és minden más néptől annyira különböznek, hogy csak saját magukhoz hasonlatosak.¹

Norden szerető gonddal járt e feltűnő megegyezésnek utána és egész *származástani táblát* állított össze annak kimutatása végett, hogy az első ión néprajzi tudomány miként folytatódott a további görög-római irodalomban és hogy ezúton — az irodalmi hagyomány átszármaztatásával — miként jöttek itt létre azok a szemléleti keretek és típusok, melyeknek gondtalan használata még a későkorú latin író munkáját is könnyűvé tette.

*Norden*nek hálásak lehetünk pontos filológiai megállapításaiért; de kérdés, hogy meg kell-e náluk állapodnunk, s beérjük-e azokkal a kevésbé hízelgő következtetésekkel, melyeket *Norden* „esetünk”-ből bizonyára jogosan von le, ha további lépéseket nem tart szükségeseeknek (Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania, 1920. 56. l.). Úgy hiszem, hogy két pontban mehetünk túl a kiváló kutatónak tételein. Először kereshetjük annak *tárgyi* okait (mert hisz ilyesmire a szövegegyezésekből még nem kapunk feleletet), hogy miért állandósultak bizonyos szempontok — a mi esetünkben a *hasonlóság és különbség* szempontja — a görög-római néprajzi irodalom-

¹ Her. IV. 108. (a Boudinói-ról): ἔθνος ἐὼν μέγα καὶ πολλὸν γλαυκὸν τε πᾶν ἰσχυρῶς ἐστί καὶ πυρρὸν ὀσσευέτω Tac. Germ. 4-gyel: habitus quoque corporum, *tamquam in tanto hominum numero*, idem *omnibus*: truces et caerulei oculi stb. Azután: Hipp. π. ἀέρων stb. 19. (Kuehlewein): πολλὴ ἀπῆλληκται τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων τὸ Σκυθικὸν γένος καὶ εἰσικεν αὐτὸ ἐωυτῷ ὡσπερ τὸ Αἰγύπτιον és u. o. 18. αὐτοὶ αὐτοῖσιν εἰοικασί καὶ οὐδαμοῖς ἄλλοις és 19. τὰ εἶδα ὁμοῖοι αὐτοῖ ἐωυτοῖς egybevetve Tac. G. 4-gyel: Ipse eorum opinionibus accedo qui Germaniae populos nullis aliarum nationum connubiis infectos *propriam et sinceram et tantum sui similem gentem* exstitisse arbitrantur.

ban? Másodszer keresnünk kell azt, hogy *Tacitus*, akiről itt szó van, *miért és minő gondolattal* fordult a kérdéses „cliché” felhasználásához. Ezt megtenni kötelességünk márcsak *Tacitus* személyére tekintettel is, aki — akárcsak mint a germán: *tantum sui similis* — van olyan művész és gondolkozó, hogy még az átvett „cliché” is a maga formájára szabja. De azután: csak a mindenáron megegyezésekre vadászó furor philologicus képzelet, hogy az átvétel a fontos és nem az *átvevő*, és hogy *ceteris paribus*, azaz az ellentétes cél hiányában mindig több figyelmet érdemel az átadóra irányuló tekintet, mint az *átvevőre* irányuló. Pedig beszédre érdemes átvétel mindig *újat* is jelent, s így ha nem is elsősorban, de kiváltképpen azt kell szemügyre vennünk minden átvétel esetében, ami által a recipiáló újat teremtet.

Hogy megérthessük azt, hogy miért játszik az *antik néprajzban* olyan nagy szerepet a *hasonlóság és különbség* tekintete az egyes népek *körén belül* és az egyes népek *között*, ahhoz az egész görög *milieu-elmélet* fejlődésének egy rövid áttekintését kell adnunk. Ez az elmélet — sajnos — még mindig nem részeseült jelentőségéhez mért modern feldolgozásban; hippokratési könyvemben annak idején kezdtem valamit, aminek nem lett kellő folytatása.²

A bennünket érdeklő *hippokratési* irat — a *περι ἀέρων ὁδῶν τῶπων* — szépen át gondolt elméletbe fogta össze a környezet — a *περιέχον* — hatására vonatkozó addigi megfigyeléseket (Hekataios, Herodotos). Ez elméletnek általános jellege és pozitív tételei egyformán figyelmet érdemelnek. Ami az előbbit illeti, a külső tényezők nem egyikének vagy másikának tulajdonít jelentőséget az emberi szervezetnek kialakulására, hanem — az irat címének megfelelően — *valamennyinek*. Pozitív tételei közül meg az az állítás áll a homloktérben, hogy bizonyos népekben az egyes tagok, az egyes egyének nagy *hasonlóságot*, másokban viszont elég nagy *különbséget* tüntetnek fel. Azon parallelizmus értelmében, melyet a testre és lélekre nézve a hippokratési szerző magáénak vall, a testi hasonlóságokat vagy különbségeket természetesen a *lelkiek* is kísérik. Mindez jó megfigyelésen alapult. Az izolált és primitív életet élő skythák vagy a markáns jellegű egyiptomiak egymásközi hasonlósága feltűnő jelenség volt az előtt a görög előtt, akinek éles szeme abban az időben már megtanulta mindazon különbségeket észrevenni, amelyeket náluk az embereken az ősidők óta folyó faji keveredés, a polisok külön története és a magasabbrendű, egyénibb életmód — közös nyelv és kultúra ellenére is — létre-

² De v. ö. a tragikus sorsú svájci *K. Trüdinger* gazdaganyagú bázeli disszertációját: *Studien zur Geschichte der griech.-römischen Ethnographie*, 1918 és a bizánci irodalomra nézve: *K. Dieterich* könyvét: *Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde* (5—15. Jahrh.), Leipzig, 1912.

hozott (v. ö. különösen a Dikaiarchos neve alatt fennmaradt és manapság *Herakleides* ὁ κριτικόςnak tulajdonított töredéket, Müller GGM I. 97. köv. 1.).

Midőn Hippokrates e jelenséget magyarázni igyekszik, magyarázatában a faji keveredés és az ekként átszármaztatott idegen faji jelleg még nem játszik szerepet. Szerinte az emberek közt a hasonlóságot és különbséget — a fajilag egyformáknak vett szülők részességétől eltekintve³ — tisztán a külső természeti befolyások egyformasága és váltakozása idézi elő; mert az állandó hideg vagy meleg testi egyformaságot hoz az emberek között létre, az időjárás hullámozása meg testi elkülönüléseket.⁴ Nézete szerint a szteril skythai nők görög földön mint rabszolganők azonnal teherbe esnek (21). De a magyarázat elégsz telensége keveset változtat a megfigyelés jelentőségén. Főleg a *lelki* elkülönülések tanát tekinthetjük nagyfontosságúnak; Hippokrates egy később kevéssé használt kifejezéssel ἰδιογνώμονεςnek jellemezte (24) azokat a népeket, amelyeknek körén belül *egyénenként* másképen gondolkoznak és akarnak az emberek. Tehát az *individualizmus* kora — már amint ez a görög világban szokás — rögtön megtalálta náluk a maga filozófiáját is, amely a görög-barbárnak akkor aktuális ellentétét a következő tétellel szemléltette: a természet szeszélyeivel küzdő európaiaknak külseje és lelke jobban eltér egymástól, mint az örök tavaszban elpuhult ázsiaiaké és így ott — az európaiak közt — az egyes fajok szerint különbözőek az emberek (23).⁵

Mi lett az idők folyamán Hippokrates individualisztikus bölcsesletéből? Egy *ethnographiai térkép* lett belőle, amely minden nép szomatikus és lelki tulajdonságait a földrajzi fekvésnek megfelelően nagyjából eleve meghatározta. Ugorjunk Hippokrates korából majdnem ezer esztendődtől előre, s nézzük meg *Adamantios*nak, a IV. században élő zsidó orvosnak physiognomonikus kivonatában a görög nyelven tán utoljára tárgyalt milieu-elméletet (bizánci reminiscenciáktól itt eltekinthetünk).⁶ Aki

³ Mert azt természetesen Hippokrates is tudja, (sőt talán nem is egészen jól tudja), hogy: εἰ οὖν γίνονται ἕκ τε φαλακρῶν φαλακροὶ καὶ ἐκ γλαυκῶν γλαυκοὶ καὶ ἐκ διεστραμμένων στεβλοὶ ὡς ἐπὶ τῷ πλήθει, καὶ περὶ τῆς ἄλλης μορφῆς ὁ αὐτὸς λόγος stb. (14.).

⁴ A hideg és meleg állandóságán kívül itt az egyforma étkezési mód, sőt ruházkodás is szerepet játszik; (19) διότι καὶ τὰ εἶδεα ὁμοῖοι αὐτοὶ ἑωυτοῖς εἰσι σίτω τε χρέωμενοι αἰεὶ ὁμοίω ἐσθῆτι τε τῇ αὐτῇ καὶ θέρεος καὶ χειμῶνος stb.

⁵ διότι τὰ εἶδεα δηλαδὴ νομιζῶ τῶν Εὐρωπαϊῶν ἄλλον ἢ τῶν Ἀσιηνῶν καὶ τὰ μεγέθεα διαφορώτατα αὐτὰ ἑωυτοῖς εἶναι κατὰ πόλιν ἐκάστην egybevetve 12-vel, ahol *Azsia* ama helyeiről van szó, melyek ἐν μέσῳ κείνται τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ: τοὺς τε ἀνθρώπους εὐτραφέας εἶναι καὶ τὰ εἶδεα καλλίστους καὶ μεγέθει μεγίστους καὶ ἥκιστα διαφορούς ἐς τὰ τε εἶδεα αὐτῶν καὶ τὰ μεγέθεα. Későbbi időből: Korinthos és Leukas lakóinak testi sajátosságai, [Arist.] Physiogn. 26.

⁶ A Kr. u. II. században élő *Ptolemaios*-nak *Tetrabiblos*-ában található milieu-elméletet l. R. *Reinhardt*, Poseidonios 85 k. l.

a physiognomonnak, tehát a testi külsőből következtetőnek és jóslónak praktikus mesterségét űzte, annak az embernek egyéni tulajdonságain kívül természetesen az általános népi (faji) sajátságokat is tekintetbe kellett vennie, s ez okból áll *Polemon*-nak (Kr. u. II. sz. első fele) kivonatolója a feladat előtt: az emberi nemnek ethnographiai elkülönüléseit bemutatni (R. Foerster, *Scriptores physiognomonici Graeci et Latini*, I. 382. l. 31. fejezet).

„Akik legtávolabb északon a medve-szillagzat alatt laknak (a skythákról beszél, 300. l.), többnyire magasak, sárgabőrűek, lenhajúak és puhaszőrűek, kékszeműek, fitosorrúak stb. (a lelki tulajdonságok felsorolásával sem marad szerzőnk adós), amíg a délen lakók (az aithiopiaiakra gondol, 300. l.) fekete- és göndörhajúak, feketeszeműek, vékony lábszárúak stb. A közbülső népek a felsorolt tulajdonságokkal annyiban fognak jobban vagy kevésbé rendelkezni, amennyiben északabbra vagy délebbre laknak. Mert a közbülső lakóhelyet a közbülső typus (ιδέα) és a testi-lelki sajátságok keveredése jellemzi (συμμιγῆ <τά τε> σημεῖα καὶ τὰς γνώμας). A keleti és nyugati népek is aszerint különülnek majd el, hogy inkább északi vagy déli népek-e. Példa: a libyaiak az aithiopiaiakhoz, az ibériaiak viszont a keltákhoz hasonlítanak, ámbár mindkét nép nyugaton él. A dél a szárazságot és meleget, az észak a nedvességet és hideget jelenti, s ami közöttük — észak és dél között — fekszik, az majd a két ellentétes pólushoz mért közelségnek vagy távolságnak arányában hoz létre a kültermészet sajátos keveredésének (οἰκεία κρᾶσις) testben-lelekben megfelelő lényeket. Megbolygatja ezt a rendet és *basztardokat* (ποικίλους) terem az idegenben való letelepülés. Mert a physiognomon azért nem fogja könnyen és biztosan a népi sajátságok alapján az embereket felismerni, mert a népek keverednek egymással (διὰ τὸ ἐπιμείχθαι ἀλλήλοις τοὺς ἀπὸ τῶν ἐθνῶν) és syrek Itáliában, libyaiak Thráciában és mások egyebütt élnek szanaszét.“

Az Adeimantiosban olvasható néprajzi nézetek a görög-római tudománynak annyira megállapodott és régóta lezárt nézetei, hogy pl. *Vitruvius*nak (Kr. e. I. sz. második fele) közismert helyével (VI., 1., 3—4 = Jacoby F. Gr. Hist. II. A. 312. l. Poseidoniosnál) vetve azokat össze, modern philologiai kérdéssé válik, hogy görög szövegünkben az északi népek jellemzéseként szereplő *ξανθοί* és *λευκοί* helyét ne cseréljük-e fel egymással a latin *candidis coloribus*-ra tekintettel (tehát: *λευκοί*, *ξανθοί* τὰς κόμας stb.), s hogy midőn *cruribus squalidis*-szel fordítja a déli népeket jellemző *λεπτοσκελεῖς*-t a latin *architectus*, tán nem valamely egyéb görög kifejezés állott-e a szeme előtt? (*cruribus squalidis* = kinek soványság miatt kiállanak a lábszárcontjai, görcsös lábú).⁷

⁷ Még kevésbé átvizsgált terület, hogy a peripatos óta írogató physiognomonoknak minő befolyása volt a néprajz tudományára, különösen az itt szereplő leírások anthropológiai kategóriáira. Pedig utóbbiakra nézve a physiognomonoknak kész tanításuk volt; v. ö. az *Aristo-*

Mi lett már most — bennünket elsősorban ez érdekelt — a végleg kialakult görög milieu-elméletben a *hasonlóságok* és *különbségek* hippokratési tanából? Hasonlóság és különbség Adeimantoséknál is szerepet játszik, de már csak másodsorban, inkább csak mint a *jól* megszerkesztett rendszer következményeképpen. Mivel ennek a rendszernek *tiszta* emberi típusokra van szüksége, hogy azután ezek sajátágaiból „keverje össze” az emberiségnek fennmaradó közbülső részét, a tiszta néptípusok tagjai itt természetesen sokkal jobban fognak egymáshoz hasonlítani, mint a kevertéké. De utóbbiak — minden elkülönülésük ellenére — nem avval az individuális önérzettel hivatkozhatnak majd sajátos mivoltukra, mint ezt az egyforma ázsiaiakkal szemben Hippokratés görögjei még megtehették. Az a feltevés, hogy a természeti tényezők *helyes* keveredése (az *εὐκρασία*) a szervezet nedveinek hasonlóképpen előnyös összetételét teremti meg, már magábanvéve egy *optimum*nak, s ez által egy *végleges* típusnak gondolatát rejti magában, és a legszerencsésebb szélességi zóna népei erre a typus optimusra majd valamennyien igényt tarthatnak (mint a hogy Vitruvius csakugyan a római népnek foglalja le a középponti helyzetnek azt a természeti előnyét, amelyet görög mintái a görögség használatára rezerváltak). Hippokratés gondolata egyes embereket tett egymástól különbözőkké, az *εὐκρασία* elmélete népeket, legfőlegb néprészeket, a szerint amint északabbra vagy délebbre laktak.

De egy lényeges pontban túlment ez az újabb tudomány a hippokratési kezdeményezésen: a változott *történeti* feltételeknek megfelelően, a *hellenizmus* korában számot vetett a különböző népek nemi érintkezésével, a *faji* keveredéssel is. A görög nyelv jól megtudta különböztetni ezt a keveredést (amely mai ismereteink szerint nem is annyira „keveredés”, mint inkább két test jegyeinek alternatív kiválogatódása) a klimatikus tényezők arányviszonyától, a temperáltságtól; itt *κρᾶσις*-ről, ott Homeros óta *μῆξις*-ről, *ἐπιμῆξις*-ről beszélt.⁸ Ennek az új szempontnak tekintetbevétele azután a *hasonlóságok* és *különbségek* kérdését is lényegesen érintette. Ezentúl a testi megegyezéseket és eltéréseket ép úgy lehetett az *ἐπιμῆξις* következményének illetőleg hiányának tulajdonítani, mint a közös természeti tényezők befolyásának. Főleg az antik ethnographiának az a tétele, amely a magas észak skytháit és a legmélyebb dél aithiopsait tartotta a leghomogénebb jellegű népeknek, nyert erős támasztékot abban az érvelésben, hogy a művelt világtól legtávolabb

teles neve alá került Physiognomonika 73, fej. (Foerster I. 90. l.):
 ἐν ἀπάσῃ δὲ τῶν σημείων ἐκλογῇ ἕτερα ἐτέρων σημεία μᾶλλον δηλοῦσιν ἐναργῶς τὸ ὑποκειμενον. ἐναργέστερα δὲ τὰ ἐν ἐπικαιροτάτοις τόποις ἐγγινόμενα. ἐπικαιροτάτος δὲ τόπος ὁ περὶ ὀμματὰ τε καὶ στῆθος.

⁸ Itt természetesen a nyelv közhasználatáról van szó. A philosophia (Chryssippos) *μῆξις*-t a száraz, *κρᾶσις*-t a nedves testek esetében alkalmazta, v. ö. Reinhardt, Kosmos u. Sympathie, 8. l.

élő népek közt már az érintkezés hiánya, az αμείβια is ilyen faji egyöntetőséget követel. Ahol meg a népek keveredése szóba jöhetett, ott tudatosan lehetett mellette vagy ellene állást foglalni akár általánosságban, akár esetenként.

Természetesen itt nem lesz alkalmam kifejteni azt, hogy a hippokratesivel szembe az εὐκρασία nevével illetett milieu-elmélet minő elemekből és hogyan alakult ki; hogy minő hozzávetőleges részeseződése volt benne az alapvető *hippokratesi* nézeteknek: a *klimatológiának* és a *nedvek tanának*; azután az *aristotelesi μέσων* gondolatának, amely mindig az ellentétek középarányosát kereste; a későbbi *földrajzi* ismeretek kiszélesedésének és exaktabb jellegének (Eratosthenes) és végül *Poseidoniosnak*, aki ugyan a stoa híve, de amellet *ἀριστοτελίζει* (Strabon), tehát — ami a mi elméletünk szempontjából a legfontosabb — a végletek kibékítését keresi, s aki — forrásaink alapján úgy látszik — a *legszemélyesebben* áll a kérdéses kialakulásnak középpontjában.

A philologia utolsó évtizedei eleget foglalkoztak evvel a Poseidonios=szal, s az antik hivatkozási mód, illetőleg a hivatkozásnak hiánya természetes dolognak tünteti fel azt, hogy sokat, néha túlsokat és egymásnak ellentmondót is belemagyaráltak Poseidoniosba. E zavaros philologiai igyekezet fölött még sincs okunk panaszkodni; valahogy neki köszönhetjük *Reinhardt* szép könyveit Poseidonios=ról (*Poseidonios*, 1921 és *Kosmos und Sympathie*, Neue Untersuchungen über Poseidonios, 1926). Csak ezek által ismertük meg teljes nagyságában azt a systematikust, aki „újból átéli a hellén bölcsészet régi problémáját: a sokság és egység kérdését“, s már most a részlettudás és részletszeretet bámulatos gondosságával építi föl azt a kozmikus rendet, amelyet egyrészt az elemek kölcsönös rokonsága és sympathiája, másrészt az okok és okozatok sehol hézagot nem tűró szövevénye tesz harmonikus egésszé.

És mindezek dacára is azt hiszem, hogy *Reinhardt* „szellemtörténeti“ idealizmusában nem elég realizmussal nyúlt hozzá Poseidonios személyéhez. Minthogy nem is annyira a személyiséget, mint inkább ennek „belső formáját“ keresi, felejteni látszik, hogy ez a keresett forma nem lesz majd független az apameiai syr ember származásától. „Van-e valami nem görög Poseidoniosban?“, kérdi *Reinhardt*, miután a hézagos hagyományt hiánytalan összképbe állította össze. Realisztikusabban akkor járt volna el, ha abból a gondolatból indul ki, hogy az apameiai syr emberben az idegen, a nem görög vonásokat okvetlenül meg kell találnia. És akkor talán szóban, érzésben, gondolatban sok *idegenszerű* sajáttságot fedezett volna fel a poseidonios-i hagyományban. Mert idegen és nem görög itt a szemléletnek utánzásig élénk, mimetikus jellege, s ezzel kapcsolatban a külszerű karikatúra való erős hajlam; azután az a lyrai alaptónus a külső természet felfogásában, amely majd olyan jól el fogja választani a poseidonios-i rendszert egyéb, merevebb logikával elgondolt

szoitikus rendszerektől, pl. a Chrysipposétól, s őt magát a neo-platonizmus közelségébe tolja. Idegen és nem görög itt a majd nem szentimentalizmussá hangolt rokonszenv az elnyomottak és szükséget szenvedők iránt (l. pl. amit az Antigens-féle szicíliai rabszolgalázadás okairól és az ibériai bányamunkások életmódjáról mond; előbbi Jacobynál: 108, utóbbi 117, Diod. 5., 38) és végül származásával adott sajátos helyzetéből fakad — amivel itt kissé bővebben kell foglalkoznunk — a fajok keveredéséről vallott nézete.

Poseidonios szerint az összes népeket, az egész emberiséget, rokonság (συγγένεια) fűzi egymáshoz (v. ö. Reinhardt P. 32 és KS 184 Diod. I. 1, 3 alapján). A különböző emberi beszédek symphoniája is, melyet *Vitruvius* ismertet, tulajdonképpen ezt a rokonságot jelképezi: az északi emberek mélyebb, a déliek magasabb hangja egyetlen világhangszernek változó hosszúságú húrjain hallható. De az emberiség diasporában él a föld lakott helyein, s az ilymódon elkülönült népek további sorsát, elsősorban kulturális fejlődését két körülmény fogja meghatározni: a tartózkodási hely természete és a többi népekkel való érintkezés. Magasabbrendű műveltség csak az oikuméné középső tájain alakult ki, még pedig nemesak azért itt, mert az εὐκρασία szérenesés helyein változatosabb a természet és tehetségesebb az emberi nem; de mert itt a külső tényezők harmonikus egybejátszását az epimixia, a népek keveredése kíséri és egészíti ki. Legteljes forrásaink szerint különösen ennek az esetnek az el-lentétét hangsúlyozza Poseidonios: a széleken lakó népek (αὐτοὶ ἐν ταῖς ἑσχατιαῖς, latin forrásaink szerint az extimae gentes vagy nationes exterae) nem ismerik az állami és társadalmi életnek magasabb formáit már csak azért sem, mert a többi emberekkel nem élnek közösségben, mert ezektől elszakítva magukra maradtak (Plinius sz. NH II. 190: avolsae, solitariae), mert ἀμείλια a sorsuk (Plut. Marius, 11 a cimberekről). Így lett Hippokrates kemény individualizmusából a poseidonioszi gondolatkörben a Földközi-tenger medencéjének közkinccseit, a hellenizmusnak kultúrjait ajánlgató elmélet.⁹

Alapfelfogásának megfelelően a népek rokonságát Poseidonios tényleg mindenütt számbavette, ahol erre alkalma nyílt. Strabontól tudjuk (I. 2. 34 = Jacoby 105), hogy az örményeket, syreket és arabokat nyelvben, szokásokban és testi sajátságokban egymáshoz közelálló népeknek tartotta, s hogy megfigyelése szerint ez a közösség (ὁμοφυλία) a szomszédságnak arányában mutatkozik (καὶ μάλιστα καθὸ πλησίονων εἰσιν). Mezopotámiában, ahol a három nép együtt lakik, feltűnő; de — bár a származás jegyeit a nagyobb távolság valamelyest csökkenteni szokta (εἰ δὲ τις παρὰ τὰ κλίματα γίνεται διαφορὰ)

⁹ Hogy mindezzel miként fér meg az, hogy Poseidonios kultúrátlan népek vallási jelenségein (pl. a kelta druidákon) csodálattal mereng el, azt itt bővebben nem fejtegethetjük. A fejlődésnek modern fogalmát Poseidonios természetesen kultúrtörténeti viszonylatban sem ismerte.

ezek a szóbahozott népek közt még úgy is az uralkodók maradtak. Egy keverék népnek, az egykori kelta területen letelepült ibéreknek, a Κελτιβηρες-nek esetében nemcsak a nép nevét származtatja Diodoros forrása, tehát — keltákról lévén szó — bizonyosan Poseidonios, az epimixiából, hanem azt is megállapítja, hogy a kérdéses nép kiválósága egyrészt a kedvező földrajzi helyzetnek, másrészt a jóminőségű keveredésnek a következménye (ἔθνων ἀλκιμῶν μίχθέντων, Diod. 5. 33. 1 = Jac. 117). Épp azért nem gondolom, hogy Norden joggal hozza azt a liviusi helyet (38, 17, 9—13) a posedoniosi milieumelmélettel kapcsolatba, ahol egy római hadvezér a Kr. e. 189. esztendőben a katonáihoz intézett beszédében a Gallograeci névből indulva ki — amely név azonban csak post Posidonium a Kr. e. I. század közepétől kimutatható — a fajiség tisztasága mellett hoz fel érdekes érveket (Norden 156 köv. l.). „Generosius (est), in sua quidquid sede gignitur“: ez a nézet bizonyára nem oly értelemben posedoniosi, hogy a népek minden eltolódásának és egymással való érintkezésének, keveredésének szükségképen elfajulást kellene jelentenie. Ellenkezőleg, ez a Liviusban olvasható purista vagy ahogy ma mondanók: fajvédő-elmélet, mely Rómában M. Porcius Cato óta nem ismeretlen, nyilvánvalóan épp annak a Poseidonios által képviselt kultúrfilozófiának az ellenlábasa, amely az emberi kölcsönöségtől teszi függővé a magasabbrendű műveltség kialakulását és terjedését. Mert tán posedoniosi az a diodorosi hely is, amely épp az előbb említett Gallograeci-nek, a Galatainak egyik törzséről állapítja meg, hogy azt a rómaiakhoz régi rokonság és barátság fűzi (Diod. 5. 21, 1 = Jac. 116); azután bizonyos posedoniosi eredetű Strabon ismertetése is a zsidók keverék voltáról (μυράδες) és Mózes egyiptomi nemzetségéről (XVI. 2, 34 köv. = Jac. 70) ama másforrású köztudattal szemben, amely a római világban élő zsidókat az összes népek közül a legzárkózottabbnak ismerte (Jac. 109 Photios kivonat Diodorosból);¹⁰ végül Poseidonios hatására énekelte Manilius (Tiberius korában) a rómaiakról (IV. 718—19 = Jac. 120):

Martia Romanis urbis pater induit ora
Gradivumque genus miscens bene temperat artus;

azaz:

A város atyja Mars vonásait adja át Róma lakóinak,
de keverve Gradivus sarját helyes vérmérsékletűvé

teszi tagjaikat.

Mert a rómaiaknak jó példával kellett előljárniok, kiknek világhódítását Pompejus barátja és Cicero tanára, a göröggé

¹⁰ Itt Strabon és Diodoros között választani kell, mert utóbbinak forrása nem ismeri az ellentétet a zsidóság kezdete és mai állapota között, s így Mózeset nem sorozhatná, ahogy Strabon forrása teszi, az emberiségnek nagy törvényhozói közé. Bár az a vád, hogy a zsidók: μόνους ἀπάντων ἔθνων ἀκοινωνήτους εἶναι τῆς πρὸς ἄλλο ἔθνος ἐπιμειξίας, jól illenek annak a szájában, aki híve az efféle kavardásnak.

finomult apameiai syr ember, mint történetíró talán épp azzal igazolta, hogy rendet és nyugalmat biztosít annak a hatalmas vegyítőedénynek, melyben korának egész emberi műveltsége csapódott le.

Elérkeztünk a rómaiakhoz, Tacitushoz. Tudjuk — Norden mutatta ki, — hogy midőn ő a germánok leírásához fogott, a görög néprajzi tudomány eredményeinek kellő ismeretével tette azt. Ismerte azt a képet, amelyet a görög milieu-elmélet az északi ember típusáról rajzolt, s itt annyival szívesebben folyamodhatott az anthropológia kész formáihoz, mert hiszen ezek tartalmát — úgy nagyjában véve — saját tapasztalatai, talán már gyermekkori emlékei a germánokra nézve is igazolták (a *custodes corporis* testületét, ezt a főleg germán lovasokból álló császári testőrséget — nevök ezért egyszerűen *Germani* is — csak Galba oszlatta fel Kr. u. 68-ban). Az általános érdeklődés ama nép iránt az akkori Rómában semmiesetre sem hiányozhatott; vörösszőke hajuk egészen a női divatig foglalkoztatta a föld első birtokosaihoz hasonlult rómainak, a fekete mediterraneusnak a fantáziáját.¹¹

Azután bizonyára ismerte Tacitus azt a poseidonioszi gondolatot is, amely a civilizációt a faji keveredés eredményének tüntette fel. De itt már kérdés tárgya lehet, hogy amidőn a római történetíró nagy nyomatékkal írta le a Hippokratést emlékébe hívó szavakat: *ipse corum opiniononi accedo, qui Germaniae populos nullis aliarum nationum conubiis infectos propriam et sinceram et tantum sui similem gentem arbitror*, hogy akkor — mondom — a germán fajtisztaságot nem azzal a kesergő melélég gondolattal, sőt nem azért emlegeti-e, mert viszont nekik rómaiaknak a faji conformitást kellett világhatalmuk és műveltségük áráként feláldozniok?

Tacitus olyan korszak történetírója, melyben Róma indogermán lakossága, a latin faj, illetőleg amely magát még mindig annak tartotta, rohamosan pusztul a világ összes tájékairól összecsődülő idegeneknek előnyére. Tacitus látja ezt a folyamatot, ezt a történeti változások egyik alapjelenségének ismeri fel, amely benne mély szomorúságot és a jövőre tekintve nagy aggodalmat ébreszt.

A császárságot megelőző *polgárháborúkkal* kezdődik a dolog, s az itt végbement faji kontraszelekciót Tacitusnál tömörebben senki sem foglalta szavakba: *cum ferocissimi per acies aut proserptione cecidissent, ceteri nobilium, quanto quis servitio promptior, opibus et honoribus extollerentur* (Ann. I. 2., összevetve a későbbi idők rajzával a *Historiae* bevezetésében: I. 2. ... et ob virtutes certissimum exitium).

¹¹ V. ö. Ovid. A. A. III. 163: *Femina canitiem Germanis inficit herbis*; Am. I. 14. 1.: *Dicebam „medicare tuos desiste capillos“* és 45: *Nunc tibi captivos mittet Germania crines* és tovább: „*Nescio quem pro me laudat nunc iste Sygambra*“ — Prop. II. 18. 26.: *Turpis Romano Belgicus ore color*.

A bajokon Caesar kezdeményezése után a *lex Julia de maritandis ordinibus* akart segíteni, amelyet a *lex Papia Poppea* helyesbített és egészített ki, s amely kettős cél szolgálatában állott: szaporítani a polgári lakosságot és a *faj tisztaságát* legalább is a szenatori rendben fenntartani. Ez intézmények teljes csődjéről,¹² a bona caduca feljelentőiről és végnélküli pöreiről Tacitustól értesülünk (A. III. 25—28.) egy hosszabb történetfilozófiai kitérés kíséretében, amelynek értelme szerint a szabadság állapotából a kényszer irányában fejlődött az egész római história, de viszont minden kényszer hiábavaló ott, ahol az egészséges életnek feltételei hiányoznak.

Talán még legközvetlenebbül, bár szűk körben mozgó kihatással, a császárok bőkezűsége segített egyes vagyonvesztett szenatori családok felsegélyezése által. És Tacitusnak arisztokratikus gondolkozásmódja élénk figyelemmel kíséri az efféle eseteket (pl. A. I. 75., II. 48 stb.), s különös részletességgel Hortalsznak, Hortensius unokájának kérelmével foglalkozik, melyet Tiberius mint közérdeknélküli magánügyet iparkodik magától elhárítani (A. II. 37., 38.). Mert a mesterséges támogatásnak jöngykezetete hamar kimerült; Claudius egyik beszéde már dícsérettel illeti azokat a szenatorokat, kik szegénységök miatt önként váltak ki a testületből és szegénységöket „szemérmertlenséggel” nem tetézték (A. XII. 52.).

A letűnt világot visszasóvárgó Tacitus *arisztokrata*, aki történeti személyeinél pontosan számba veszi az előkelő vagy alacsony származást (az *obscura initia*-t), s a főúri családok — az *inlustres domus* — örömét és bánatát egyforma figyelemmel kíséri (pl. A. III. 24.). Inkább az utóbbiakról van alkalma beszélni: egy szálíg (*funditus*) elpusztult nemesi familiákról (pl. III. 6.) és ezek teljes elszegényedéséről ama tékozlás következtében, amely — nem minden idegen példa hatására — csak Galba idejében szűnik majd meg (A. III. 55.).

A főbaj az előkelő családok pusztulása mellett a *rabszolgaszolgálat* rohamos terjedése a szabad római polgárságban. Ezt Tacitus — talán nem is minden túlzás nélkül — ott állapítja meg, ahol azon szenatori tanácskozásról számol be, amely Nero alatt a *libertusok* helyzetével foglalkozott (de *fraudibus libertorum*: XIII. 26., 27.). Azok, akik az engedélyezett szabadság változatlan fenntartása mellett kardoskodnak, a sötét tacitusi számítások tárházából szedik itt érveiket: „széltében el van terjedve ez az osztály (*corpus*); a lovagok közül a legtöbbben és igen sokan a szenatorok közül innen kapták eredetöket. Ha a rabszolgáktól származókat különválasztanók, akkor lenne csak nyil-

¹² *Nec ideo coniugia et educationes liberum frequentabantur, praevalida orbitate*, — mondja Tacitus III. 25-ben. Pedig a *termékenység* az előkelő körök női ideáljához tartozott: A. XII. 6. (Claudius megházasításánál) deligi oportere feminam nobilitate, *puerperiis*, *sanctimonia* insignem. *Ikrek* születését kísérő öröm: A. II. 84.

vánvaló a szabadon születetteknek csekély száma¹³. Mintha Tacitus közelnek látná azt az időt, midőn majd Rómáról úgy lehet beszélni, ahogy szerinte Cn. Piso beszélt az athéniokról, szemrehányásokkal illetve Germanicust: *quod contra decus Romani nominis non Atheniensis tot cladibus extinctos, sed concludi illam nationum comitate nimia coluisset* (A. II. 55.).¹⁴

Fajvédők és liberálisok között *Claudius* alatt a *de sup- plendo senatu* tanácskozásainál került elvi összekocanársra a sor (An. XI. 23—24.; Kr. u. 47-ben volt és Gallia comata senatusi igényét tárgyalták). Az egyik oldalon — Tacitus kifejezése szerint — az idegenek részéről fenyegető rabságot emlegették (*coetu alienigenarum velut captivitas*); a másik oldalon maga a császár (illetőleg irodája) szedegette össze azon történeti érveket, melyeket a receptió támogatására fel lehetett hozni. *Claudius* beszéde tudvalévőleg reánkmaradt a lyoni érc táblákon (CIL. XIII. 1668.). A szövegek egybevetéséből megállapíthatjuk, hogy Tacitus túlozza *Claudius*nak idegenpártoló állásfoglalását és hogy a római történet hamis feltüntetésével valósággal a libertinusok gyűlölt, a Tacitus által is annyira gyűlölt garázdálkodását igazoltatja a császárral (mert a történeti valóságnak nem felel meg, amit itt *Claudius* mond: *advenae in nos regnaverunt: libertinorum filiis magistratus mandare non, ut plerique falluntur, repens, sed priori populo facitatum est*). Így hát nem is a haladás megnyugtató eszméjét fogjuk kiolvasni az általa fogalmazott beszéd zárószavaiból, hanem épp ellenkezőleg a római faj tragikus sorsát, amint ezt már Tacitus úgy látja és kikerülhetetlen jövőként maga elé képzei: *quae nunc vetustissima creduntur, nova fuere: plebeii magistratus post patricios, Latini post plebeios, ceterarum Italiae gentium post Latinos; inveterascet hoc quoque et quod hodie exemplis tuemur, inter exempla crit*. Róma után a latinok, a latinok után Itália, Itália után az egész világ: ez Tacitus gondolatkörében csakugyan a fokonykenti hanyatlás vonala.

De talán mégis csak a görög bölcseknek van igazsága, aki a kultúrát az emberi keveredéssel egynek veszi és a római császár a reálpolitikus, aki épp a világbirodalom érdekében kívánja az indigenák és advenák ellentétét lehetőleg megszorítani és aki nem akar tudni „szennyezett vér”-ről (san-

¹³ V. ö. A. IV. 27.: *in urbem... iam trepidam ob multitudinem familiarum, quae gliscibat inmensum minore in dies plebe ingenua*.

¹⁴ Rómáról v. ö. Tac. A. XV. 44 (a Nero alatti keresztényüldözésekről van szó): *quo cuncta undique atrocitas aut pudenda conflunt celebranturque*. — E korban a panasz az idegenek nagy száma és terjeszkedése miatt általános; pl. Lucanus Phars. VII. 404.: *nulloque frequentem / cive suo Romam, sed mundi faece reptetam, / cladis eo dedimus, ne tanto in tempore bellum / iam posset civile geri*. — Az idevágó nyilatkozatokat l. Friedlaender, Sittengesch. Roms.¹⁰ I. 17. l. (Mischung der Bevölkerung aus allen Nationen.)

guis temperatus, Claudius kifejezése a feliraton).¹⁵ Bennünket azonban ez a nagy általánosságban felvetett kérdés most nem érdekel, sem Tacitus, sem Claudiusék előnyére vagy hátrányára. Tacitus a császári örjögéseknek, a római vér erőszakos pusztulásának forgatagában él; látja, regisztrálja a szomorú eseményt, de ne kívánjuk tőle, hogy kronológiai megköthettségében a római imperium legnagyobb kérdését oly módon tárgyalja, ahogy ezt az anthropológiai feltételeket — s itt elsősorban Seeckre gondolok — és a világbirodalmi kényszerűségeket egyaránt latolgató modern tudomány teszi. Elég tudnunk, hogy az utolsó római elmélkedőt, a római gondolat Cassiusát, szíve ahhoz a régi állapothoz vonzotta vissza, amikor ők még „egy városnak polgárai valának (unius urbis cives cramus), amidőn Itália még nem szorult az idegen világ gazdagságára (A. III. 54.: az előbbivel együtt Tiberiusnak tulajdonított szavak), amidőn „annak verrokon népei még megelégedtek azzal, hogy a római senatorok uralkodjanak felettük“ (A. XI. 23., a fajvédők egyik történeti argumentuma: suffecisse olim indigenas consanguineis populis). Ami meg a „poseidoniosi“ kultúrát illeti, Tacitus elég világosan tudtunkra adja, hogy miként helyezi el azt az életértékek skálájában. Apósa életrajzában mondja a római civilizáció áldásait élvező britannusokról a szabad művészetek, az ékesszólás, a tóga, az oszlopcsarnokok, a fürdők, a finom társas összejövetelek felsorolása után (21): idque apud imperitos *humanitas* vocabatur, quum pars servitutis esset. Ugyanezzel a lobogó szabadságszeretettel állított a rómaiak nagy ellenségének, a germán *Arminius*nak is emlékoszlopot (A. II. 88.): liberator hau dubie Germaniae.

Tacitus a *vizuális típusok* közé tartozott: nézés nélkül is képekben látott és képekben gondolkozott.¹⁶ Már rhétor korában nem tartotta mellékes feladatnak, hogy a leendő szónok jól emlékebe vesse a bírák arkifejezését és hogy a hallgató tömeg vonásaiból lesse el saját szavainak hatását (Dialog. 34.: cui... non novi iudicium vultus, frequens in oculis consuetudo concionum, saepe cognitae populi aures). Mint hisztorikus — akárcsak a physiognomonok tanítványa lett volna — egy-két tollvonással rajzolt elénk külsejökben is felejthetetlen történeti szemé-

¹⁵ Aki a fajvédők és liberálisok e korbéli ellentétét rendszeresen akarná tárgyalni, annak természetesen *Claudius* érdekes levelét az alexandriaiakhoz (kiadva és magyarázva *H. Idris Bell*, *Jews and Christians in Egypt*, London 1924 c. könyvében) és az úgynevezett *pogány vértanú-aktákat*, elsősorban az *Isidoros*-i pör anyagát (Wilcken-Mitteis *Chresth.* I. 2, 14.) is be kellene vonnia a fejtegetésekbe. A mi témánk összefüggésében mindezen ninesen alkalom.

¹⁶ L. pl. a következő pompás *néma képpé* stilizált tömegjelenetet a *Historiae*-ből (I. 40.): completis undique basilicis et templis, lugubri prospectu: neque populi aut plebis ulla vox, sed *attoniti vultus* et *conversae ad omnia aures*, non tumultus, non quies, quale magni metus et magnae irae silentium est.

lyeket (pl. az öregedő Tiberius arcképét: A. IV. 57.). Sőt képben látta az emberi collectivumokat is: beszél az állam „képéről (imago reipublicae A. XIII. 28.), s a Város szomorú „ábrázatáról (maesta facie A. IV. 63.). Talán csak hagyatékunk hiányosságán múlik, hogy nem találok helyet, ahol a Város bastard arcáról beszélne. Azt azonban kétségtelennek gondolom, hogy midőn a germánokat „idegen házasságtól nem tarkított (non infectos), sajátos és tiszta népnek“ jellemezte, „amely csakis sajátmagához hasonlít“, hogy akkor Róma lakosságának tarka összetételét képzelte maga elé.¹⁷

Végigkísértük hosszas irodalmi fejlődésében azt a görög megfigyelést, hogy bizonyos népeknek tagjai jobban hasonlítanak egymáshoz, mint más népekéi. *Hippokrates*, *Poseidonios* és *Tacitus* nevei jelezték számunkra a hosszú útnak főbb állomáshelyeit. Mindegyikük másként értelmezte és más mellék-gondolatokkal kötötte egybe az alapmegfigyelést. A görög orvos az egyéni jellem singularitását állította szembe a barbár egyformasággal; *Poseidonios* az emberi kultúra hiányát állapította meg a változatlanoknak és egyformáknak megmaradó, keveretlen népekben; míg a római historikus a germán nép egyöntetősége előtt a maga tarka világából — egy kis ethnográfiai romantikával — a szebb és boldogabb régi idők állapotába kíváncskodott vissza.

HORNÝANSZKY GYULA.

PESTALOZZI AGISA.

A Bessenyei és Obernyik feldolgozásai folytán hazai irodalmunkra nézve is jelentős Agis-téma világirodalmi szerepével Lázár Béla foglalkozott az Egyetemes Philológiai Közlöny 1890-es évfolyamában.¹ E tanulmányát későbbben kiegészítette, illetőleg folytatta a budapesti VII. ker. gimnázium 1893/4. évi programmértekezésében és a téma drámai feldolgozásairól újból megemlékezik Bessenyei Agisa Régi Magyar Könyvtárbeli kiadásának bevezetésében.²

¹⁷ *Idegen házasságok által elcsúfított népnek* tünteti fel Tacitus a germán Peucini (Bastarnae) törzsét: Germ. 46, procerum *conubiis mixtis* nonnihil in Sarmatarum habitum foedentur. — Amit Tacitus *Britannia* lakosairól mond (Agr. 11. elc. jén), abból megállapítható, hogy: 1. ő a testi külsőnek kialakulásánál a népek rokonságát (originis vis) épp úgy tekintetbe veszi, mint az éghajlatot (positio, caeli); 2. *hogy nem kész sablon után beszél az északi népekről, hanem elkülönüléseiknek megfelelően* (ceterum Britanniam qui mortales initio coluerint, *indigenae* an *advecti*, ut inter barbaros parum compertum. habitus corporum *varii atque ex eo argumenta* stb.). É tacitusi hely egyébként élénken emlékebe hívja a Strabonnál olvasható (I. 2, 34.) és fenn a szövegben analizált *poseidoniosi* nézeteket.

¹ E. Ph. K. 1890. évf. 92. sk. I.

² Bessenyei György: Agis tragédiája. Bécs, 1772. Kiadta dr. Lázár Béla. (Régi Magyar Könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. XIII.) 4. I.

A Lázártól említett feldolgozók sorából — igaz, hogy őt a drámai feldolgozók érdeklík mindenekelőtt, bár az E. Ph. K. ben publikált értekezése Jacobit is említi, mint olyant, aki nem tragédiában dolgozta fel a témát — hiányzik egy, aki nagy jelentőségű pályájának legelején mint alig 20 éves ifjú dolgozta fel az Agis-témát igen érdekes kis prózai műben, mely sem elbeszélés, sem értekezés, hanem leginkább szónoki munkálatnak, tendenciózus panegirikusnak volna mondható. E fiatal író a későbbi nagy pedagógus: Pestalozzi, kinek emlékét halálának századik évfordulója alkalmából az imént ünnepelte a művelt világ. A centenárium alkalmából talán helyénvaló, ha a Philologiai Közlöny is foglalkozik Pestalozzinak e kis munkájával, mely élénk világot vet arra a kérdésre, hogy miben áll az Agis-téma viszonya a XVIII. század szelleméhez.³

Ennek a kérdésnek ugyanis kettős mozzanata van. A XVIII. század érdeklődése az Agis-téma iránt a maga specifikus energiája mellett egy általánosabb irodalmi vonzalommal is kapcsolatos, t. i. az Agis életének főforrása, Plutarchos, iránt érzett intenzív szeretettel.

A Plutarchos iránti szeretet, melynek jelentős nyomait már a XVII. század nagy gondolatkeltőjében, Montaigne-ben, találjuk,⁴ bizonyára különösen Rousseau szuggerálta a XVIII. századnak. Ha csak az Émile-t⁵ nézzük, ebben is több helyen idézi, illetőleg magasztalja Plutarchost és rajongása a chaeroneai bölcsért átment Németségbe, melynek fiatal, Rousseaut követő írói mind nagy buzgalommal forgatták Plutarchost, nevezetesen Párhuzamos Életrajzait. Karl Moor ismeretes felkiáltása,⁶ mellyel úgy szólva bemutatkozik, nemcsak Schiller, de az egész század ifjúsága hangulatának kifejezése.

Csak érinteni akarjuk azt a régen már felismert tényt, hogy a XVIII. század nemcsak magával Plutarchossal, hanem egész korával és ennek egyéb íróival is mutat rokonságot és érez irántuk rokonszenvet. Ennek tüzetes kifejtése, vagyis a két kor szellemi alkotásának egybevetése nagyon is messze vezetne.

Plutarchos Párhuzamos Életrajzainak alakjai közül csak kevés van, melynek élete és halála, törekvése és tragikumai olyan vonzó lehetett volna a XVIII. század mélyebb lelkei, különösen a fiatalok részére, mint IV. Agisé, a szerencsétlen

³ E kérdést röviden Lázár is tárgyalta fentemlített dolgozatának első, „Agis és a XVIII. század“ című fejezetében. (Egyetemes Philologiai Közlöny 1890. évf. 92. és 93. l.)

⁴ L. pl. Essais I. 25.

⁵ II. és IV. könyv.

⁶ „Mir ekelt vor diesem tintenklecksenden Säkulum, wenn ich in meinem Plutarch lese von grossen Menschen“ (Räuber, I. Akt, 2. Szene). Schiller még 1788-ban írja a Lengenfeld-testvéreknek Plutarchosról: „Der erhebt über diese platte Generation und macht uns zu Zeitgenossen einer besseren, kraftvolleren Menschheit“ és egész életén át megőrzi hűségét iránta. (L. Karl Berger: Schiller u. seine Werke, I. köt., 5. feje.)

spártai királyé. Nem csupán véletlen vagy pusztá utánzás eredménye, hogy a német Gottsched,⁷ az olasz Alfieri, a mi Besse-nyeink és sok más író éppen az Agis-témát dolgozta fel. A puritán szellemű szembezállás egy romlott kor elpuhultsága ellen, egyszerű, a természethez közelebb álló erkölcsök helyreállításának szándéka, a nép jólétének felkarolása az uralkodó, szü-letési és pénzarisztokráciából álló réteggel szemben, a földfel-osztás eszméjének hangoztatása, mely annyira beleillik a XVIII. század fiziokrata gondolatkörébe, a revolúció megelőzését és elhárítását célzó reformokra való törekvés: mindez megvolt Agisban, amint Plutarchos rajzolta, és mindez — fiatal voltá-nak varázsáról és tragikus sorsáról nem is szólva — kellett, hogy művészi ábrázolás vagy moralista és politikai példázás kedvenc tárgyává tegye.

Mind a kettőnek: a Rousseau közvetítette Plutarchos-olvas-mánynak általában, de különösen az Agis-téma specifikus belső tartalmának volt szerepe abban, hogy a 19 éves Pestalozzi, aki akkor valószínűleg még a Collegium Carolinumnak volt tanít-ványa, de már a Bodmer vezetése alatt működő „Helvetische Gesellschaft zu Gerwe“ tagja is, megírta a maga Agisát.⁸

Pestalozzi Agisa egészben véve, azaz külső vázában és ada-taiban Plutarchos előadását követi, de a Plutarchos előadásá-nál, mely szintén tendenciózus és moralista ízű, sokkal színe-sebb és szónokiasabb. Az elbeszélés fonala, mely Plutarchosnál a nála megszokott nyugodt folytonosságban halad, Pestalozzi-nál sokszor meg-megszakad, mintegy elsodorja vagy elborítja az etikai és politikai érzelmek árja, úgyhogy a történetekről

⁷ Hogy Gottsched Plutarchoshoz fordul drámai hősért, annak természetesen semmi köze nincs Rousseau befolyásához, hiszen Gott-sched Agisa már 1745-ben jelent meg, amikor Rousseau a Plutarchos-hatás szempontjából számbajövő munkái közül még egyet sem tett közzé.

⁸ A Collegium Carolinumon Bodmer tanította a történelmet, Breitinger a görög és héber nyelvet. A Bodmertől vezetett Helvét Társaság már 1762-ben jött létre és közönségesen a „Patrioten“ egye-sületének nevezték. Ehhez a társasághoz csatlakozott korán Pestalozzi is. 1765-től kezdve kiadott a társaság egy morális hetilapot, az Erin-nerer-t. Ennek Lavater volt a szerkesztője és Pestalozzi is egyik munka-társa. Az 1765-ben keletkezett Agis azonban nem ebben a hetilapban jelent meg, hanem 1766-ban, névtelenül, az ú. n. Lindauer Journalban (Vollständige und Kritische Nachrichten von den besten und merk-würdigsten Schriften unserer Zeit nebst andren zur Gelehrsamkeit gehörigen Sachen. Lindau und Leipzig, 12. St.). (L. Pestalozzis Leben von Prof. Dr. Fritz Medicus. 1927. p. 15—16.) A legújabban megindult nagy Pestalozzi-kiadás Walter Feilchenfeldtől szerkesztett I. kötetének első közleménye az Agis. (Pestalozzis Sämtliche Werke. Herausgegeben von Artur Buchenau, Eduard Spranger, Hans Stettbacher. 1927. I. p. 1—21. Ezt a kiadást a következőkben S. W. betűkkel fogjuk jelölni.) A közleményhez a Lindauer Journal szerkesztője egy megjegyzést írt, mely szerint a dolgozat eredetileg nem volt nyomtatásra szánva, hanem csak felolvasás tárgya volt „nemesen gondolkodó ifjak“ társaságában.

nem kapunk mindig egészen világos képet. De a tények előadásának fogyatékoságáért gazdag kárpótlást nyújtanak az Agis törekvéseiben megnyilvánuló, vagyis a Plutarchos nyomán Pestalozzától bennük meglátott erkölcsi elemeknek energikus kiemelése és egy fiatal, nemes, korának és nemzetének hiányait és hibáit mélyen átérző lélek kitörései, az új, nevezetesen a rousseau-i gondolatok átvételének és gyors asszimilációjának próbái. Hogy mindezeknek az alkotórészeknek egyéniségtörténeti és kortörténeti szempontból megvan a maguk jelentősége, azt nem kell bővebben fejtegetni.

Legyen szabad ennek az imént kiemelt három, egyébként összetartozó, egybefonódó és egybeolvadó alkotórésznek — az elsőt nevezhetjük röviden a moralista, a másodikat a hazafias, a harmadikat a forradalmi elemnek — jellegét néhány (tőlem magyarrá fordított) hellyel illusztrálnom.

Mindjárt az elcájén megüti Pestalozzi a moralista írónak, hogy ne mondjam, az erkölcsprédikátornak alaphangját a következő szavakkal:⁹ „Agis oly időben volt lacedaemoni király, amikor az erkölcsök egyszerűsége már eltűnt; akkor Lykurgos törvényei már megvoltak szentségtelenítve és a lacedaemoni állam alaperősségei, a szegénység, a mértékletesség és a munka iránti szeretet, már igen nélkülözhető erények voltak. Már az ember el lehetett nélkülök; evvel még nem volt boldogtalan kivételképen elvágvá az államtól és ezért még nem volt az ártatlan egyszerűség előtt gúny tárgya. Már nem volt bűn gazdagnak lenni; az arany meg ezüst kizsorították, oh Lacedaemon, szent vasadat; s vele eltűnt mértékletességed is... Lacedaemon átkos sorsa: erényadta crődnek átkos alkalmazása! — Erőd most meg fogja ölni erényedet és aztán meg fog halni vele együtt. Ezentúl eltér majd a boldogtalan Lacedaemon Lykurgos törvényeitől. Egy kis eltérés a *törvények szellemétől* szüli meghatározott törvények valóságos megsértését és egyetlen egy meghatározott törvénynek első megsértése szüli valamennyinek a megsértését. Akkor aztán az állam a maga elháríthatatlan romlása felé hanyatlik. Így hanyatlott Spárta!“

E hatásos erkölcsi prédikációban — metaforáival, antitéziseivel és klimaxaival — nevezetesen egy XVIII. századbeli híres kifejezés üti meg fülünket: „a törvények szelleme“, „Geist der Gesetze“, Montesquieu 1748-ban megjelent híres munkájának, az „Esprit des lois“-nak visszhangja.

A hazafias, nemzete függetlenségét és méltóságát feltű Pestalozzi talán akkor áll legfeltűnőbbben elénk, mikor Lacedaemon viszonyainak és Agis törekvéseinek ismertetése közben kitör saját honfitársainak önmegalázó viselkedésén érzett fájdalma: „Egy Isten az — úgymond —, aki a halandók üdvére felállította a változhatatlan törvényeket, és örök átok üldözi azt, aki ezeknek a megismert törvényeknek ellenére cselekszik.

⁹ S. W. I., p. 6.

Mi is az emberek haragja és a világ elégedetlensége? Egy kis áldozat, melyet az erényes ember Istennek hoz. S mi csak egy pillanatig is késnének-e, hogy neki ezt az áldozatot meghozzuk? Vajjon lehetséges-e: atyáitok erényes határozatai előtt reszkettek? Most igenis öreg polgárok, kik az erkölcsi romlás mellett megöszültek, Lykurgos előtt reszkettek, mint szökött rabszolgák, akiket visszahurcolnak gazdáikhoz. Lehetséges-e? Lehet-e az ember részére az erény rabszolgasággá, Lykurgos szigorú zsarnokká, aki előtt reszket és remeg? Igenis, oly ember számára, akinek a kék hosszú élvezete felforgatta minden fogalmát, a szabadság rabszolgaság és a legkeményebb rabszolgaság szabadságnak véli... Lehetséges-e? Oh igen! Vagy a svájci ember, aki Versaillesben a királyi kerteket őrzi, vagyis az az ember, akinek ugyanaz a hivatása van, mint a kutyának, mely mellette bilincsbe van verve, nem tartja-e magát szabadabbnak annál a republikánusnál, akinek nincs más ura maga felett, mint a jótékony törvények, melyeknek megvetése saját jólétének a megvetése? — íme, az érzi magát szabadabbnak, aki a gályarabságot Franciaországban jobban szeretné, mint a polgárjogot a spártai államban. — De hová kalandozom el?...

Íme Spárta állapot a svájci ifjú előtt saját hazájának tükörképe és mikor az idegenben szolgáló svájciak ellen fordul haragja, odadörgi népének a száznak talán leghatalmasabb szavát, a Montesquieu főfogalmát, a Rousseau egyik jellegjét: a „szabadság“, „Freiheit“ szót.

S a későbbi forradalom szótárának, azaz ekkor még csak Rousseauak,¹⁰ legsúlyosabb, legfaszcinalóbb jelszavát, az „egyenlőséget“ is ott találjuk a szabadság tőszomszédságában, midőn egy helyen megszólaltatja Agis ellenségeit, a gazdag spártaiakat, kik a következőkkel vádolják Agist:¹¹ „Agis nyugtalanságot, romboló nyugtalanságot hoz Spártára, mely a gazdagság élvezete mellett oly nyugodt és boldog volt. Agis bujtozgató, Agis, aki mindig szabadságról és egyenlőségről beszél, Spárta zsarnoka (tirannusa)... Így torzítják el tetteidet — így aposztrofálja Pestalozzi Agist és aztán a maga korához fordulva, folytatja — és ez a mi napjaink gaszágának is a nyelve, most sincs nagy vagy nemes tett, melyet ily beszédek, ily polki rágalmak el nem torzítanának.“

Még egyszer együtt találjuk a „szabadságot“ és „egyenlőséget“, még pedig akkor, midőn Pestalozzi arról ír, hogy Agist,

¹⁰ Rousseauak ebben a tekintetben legfontosabb munkái akkor, mikor Pestalozzi a maga Agisát írja (1765) már mind megjelentek volt: a dijoni akadémia díját nyert Discours (1750), a Discours sur l'origine et les fondaments de l'inégalité parmi les hommes (1755), az Émile (1762) és a Contrat social (szintén 1762). Különösen az utóbbi két munkára kell gondolnunk, midőn Pestalozzi ez időbeli eszmekörének történetét meg akarjuk érteni.

¹¹ S. W. I. p. 14.

mint hadvezért, a szövetségesek segítésére folytatott hadjáratban mennyire szeretne serege:¹² „Egész hadserege szeretne. Ez spártai ifjakkból állott, akik azt várták, hogy mire megint hazajönnek, Spártában *szabadság és egyenlőség* lesz, amelyeknek áldását már most élvezték királyuk (Agis) alatt.“ S midőn közeledik a veszedelem órája, melyben Leonidas király, akit maga Agis mentett meg előbbi győzelme idején a haláltól, újból felülkerekedve, a maga hálátlanságában és kíméletlenségében a halálba küldi fiatal királyi társát és ellenfelét, akkor Pestalozzi valóságos forradalmi emberré lesz, rikító szóval mondhatni: a véresszájú demagóg hangjába csap át és szemére vetve Agisnak a zsarnok iránt annak idején tanusított kíméletét, ezeket írja:¹³ „(Agis) megint (t. i. a hadjárat után) elutazik Spártába. Itt azonban a halál vár reá — nem akarják, hogy földet osszon — nem akarják, hogy az államot megmentse — közelednek a szomorú jelenetek — visszajön Leonidas: király Spártában — a zsarnok meg fog téged ölni! — Menekülj a templomba... — Jaj! sem templom, sem vallás nem fog Téged megmenteni az embertelen embertől, akinek Te mentetted meg életet — keze telve van bűnnel — meg kell halnod a zsarnok kezétől! Halljátok, emberek, akik mindig arra tanítottok bennünket, hogy ne öljük meg a zsarnokokat, hanem csak a számkivetésbe küldjük őket — Halljátok és tudjátok meg egyszer, hogy csak teljes kiirtásuk biztosítja a halandókat az iránt, hogy többet nem ártsanak — egy népnak elámitott, ingatag lelke milyen könnyen hívja őket vissza — hiszen Leonidas is számkivetésben volt — Ha Agis meg nem mentette volna, akkor Spárta most biztosítva lett volna hazatérése ellen — Most pedig Lykurgos törvényeinek örökre való megsemmisítése, Spárta szolgasága és a Te halálod, Agis; a Te enyheségednek következménye — Jaj, milyen következményei ezek az ilyen szelídségnek! Érzem, hogy ez nem igazi emberiség — Reszketek, utálnom kell, el kell fojtanom magamban minden gyengédebb érzést, mely megakadályozna abban, hogy szigorú engesztelhetetlenséggel megöljem hazám ellenségeit — Igen, Te ember, akiben nem ébred részvét, ha kicsiny vétségeket halállal büntetnek, de aki nem akarod, hogy azokat, akik a haza, a szabadságok, a törvények és a közönség javai ellen a legszörnyűbb módon vétkeztek, halállal büntessék, mondom neked: Te nem az emberiséget véded, hanem a zsarnokságot és igazságtalanságot; leplezd csak beszédcédet, ahogy tetszik, tudjuk, hogy mit mondasz, és éppúgy utáljuk és átkozzuk tanításodat, mintha egyenesen így szólnál hozzánk: kívánom, hogy a haza zsarnokai büntetlenül és uralmuk ép maradjon. Emberszeretet-e az, mely számkivetésüket kívánja haláluk helyett? —“

Befejezzük ezennel az idézetek sorát. Hallottuk a régi puritán spártai erkölcsökért hevülő, a hazafias és népe függet-

¹² S. W. I. p. 18.

¹³ S. W. I. 19. sk. 1.

lenségét szerető, a szabadság és egyenlőség igéit hirdető és a zsarnokok halálát követelő forradalmár hangján deklamáló Pestalozzit. Láttuk ezekből az idézetekből, hogy alig található Pestalozzinál a plutarchosi hős sorsának objektív rajza, sőt még az e sors rajzolását kísérő szubjektív, szentimentális és rétori színezetű előadását is át-áttöri a saját kora és nemzete állapotával elégedetlen fiatalember indulata, mintha ő is, mint Schiller tragédiájának hőse, Plutarchos-olvasmányából undort szítt volna százada ellen. A fiatal „patrióta“ és a XVIII. századbeli, Rousseau utáni ember karakterológiai képe tükröződik ebben a művecskében és egészen sajátos színt ad neki. Ha csak Bessenyei Agis-tragédiáját hasonlítjuk össze Pestalozzi Agisával ebből a szempontból, azt találjuk, hogy Bessenyei drámájában is lépten-nyomon felfedezhetjük ugyan a felvilágosodottság korának nyomait, de egészben véve Bessenyei sokkal higgyadtabb, sokkal hűvösebb, sokkal tárgyilagosabb, mint a svájci ifjú, ki ebben a prózai dolgozatban is minden fiataltsága mellett mutatja a majdani nagy, népet és emberiséget körülfogó nevelőfilozófus oroszláncarmait. Pestalozzi véleménye Rousseauról, gondolkodása az anyagi jólét erkölcsi jelentőségéről, a forradalom értékéről és egyebekről alaposan megváltozik ugyan idővel: de elpusztíthatatlanul megmarad lelkében mindvégig a nép és az emberiség javítására törekvő hatalmas ösztön.

Legyen szabad még megemlítenem, hogy Pestalozzi Agis-szövegét megelőzi Demosthenes 3. olinthusi beszéde egy részletének fordítása.¹⁴ E részlet tulajdonképen jegyzetnek volt szánva az Agis-szöveg egy helyéhez, mely — kapcsolatban Agis fentemlített hadjáratával, illetőleg átvonulásával Attika földjén keresztül — Athén akkori erkölceit, elfajultságát és elpusztultságát írja le. E leírás éppen a demosthenesi beszéd jelzett részletén alapszik és minthogy e beszédrészlet jegyzetnek kissé hosszú, Pestalozzi az egész Agis-szöveg elé tette. Ő maga fordította a demosthenesi beszédet a görög eredetiből, még pedig, miként sok évvel későbbben a „Schwanengesang“-ban elárulja, ezzel a fordításával egyik tanárának fordítását akarta túllícitálni: „Az én fordításom — mondja Pestalozzi — tűzre és szónoki élénkségre nézve jobb volt, mint a tanár úré, jóllehet magam alig tudtam görögül, míg a tanár úr igen jól tudott“¹⁵ Pestalozzi fordítása csakugyan kellemes olvasmány és a mellett hű is. Hogy jóformán nem tudott görögül, miként állítja, azt nehezen tudjuk neki elhinni. Egyik furcasága az, — ebben az igazán nagy és mélységes lelkű emberben tudvalevőleg sok volt, és az ilyen szerény-szerénytelen nyilatkozatok egyebütt is találhatóak nála.

WALDAFFEL JÁNOS

¹⁴ S. W. I. p. 3—6.

¹⁵ L. Ernst Fritz: Pestalozzi, Leben und Wirken. 1927. p. 21.

EGYSZERŰ ÉS KÖRÜLÍRT MULT.

Nyelvfejlődés-tanulmány.

(Folytatás.)

IV.

Oly nyelvközösségben, hol a praet. kiveszében van ugyan, de hol fejlettebb igényű egyéneknél vagy csoportokban tovább él az egyszeri, rövidtartamú mult cselekvésnek egyszerű és rövidtartamú formával való kifejezésének óhaja, divatosná vált a praesensnek *elbeszélő mult* gyanánt való funkcionáltatása. Mint stílus eszköz minden irodalom él vele („praesens historicum“), a három multtal rendelkező francia is, de takarékosan, nehogy hatását tompítsa. A praet. nélkül szűkölködő vidékeken azonban, különösen az ily tájszólások irodalmában a *sűrű praesens-használat túllépi a stílus eszköz mértékét és praet.-pótlék-nak tűnik fel*. Hosszabb elbeszélések, mesék, mondák elejétől végig jelenben mondatnak el, vagy csak épp a bevezetésben helyezik a hallgatót elmúlt időkbe. Így Hebbel, Lindermayer, gyakran Rosegger. Az ilyen fordulatoknak, mint „dann hat er den Stock genommen und hat kein Wort gesagt, und ist hinausgegangen“ gyakori ismétlése ott, hol gyorsan lepergő cselekvénysort kell előadni, tűrhetetlenné válna. Viszont a *nahm, sagte, ging* stb. alakok *idegenül* hangoznának, az előadást bizarrá tennék. Így hát a mesélő a rövid praesenshez folyamodik, mert érzi, hogy a félreértés lehetőségei minimálisak. Oly eljárás ez, mely a „formátlan“ kínai nyelvben uzuális.

A praet.-pusztulás és a sűrűbb praesens-használat közötti vonatkozás tehát határozottan megállapítható. És érdekes, hogy ugyanazok a tudósok, kik a *spielt* = *spielt* szinkrétizmust okolják a praet. kiveszéséért, ugyanerre a szinkrétizmusra vezetik vissza a praesens historicum túltengését. Behaghel a XV. század második felére teszi a Perfekt előnyomulását — „in die gleiche Zeit, wie die Ausbildung des erzählenden Praesens“, Die Deutsche Sprache³ 325. l., Wunderlich-Reis (Satzbau³ I. 223.) szemében a *spielte* > *spielt* „Hauptursache“ a praesens historicum terjedésében és egyúttal „letzte Ursache“ a kétértelmű *spielt* kerülésében. Nem lehet tűrhetetlen az oly homonímia, mely arra indítja a beszélőket, hogy ott is kétértelműskedjenek, hol a megkülönböztetés lehetősége intézményesen biztosított van.¹

A praesensben tartott elbeszélések közepette itt-ott feltűnik egy Perfekt, még pedig Plusquamperfekt funkcióban! Érthető: a praesens historicum szférájában a Vergangenheit Vorvergan-

¹ Hogy a nyelvészetben a „szigorú“ tudományos tárgyalás ma már nem zárja ki a nyelvhasználat irányítására vonatkozó javaslatokat, ennek igazolására legyen szabad R. következő óhaját reprodukálni: [„Die Präteritalform] verdient eine sorgsame Pflege, damit der Verarmung der Sprache an Formen gesteuert werde. Daher sollten die Schriftsteller das hist. Präsens nur ausnahmsweise und zwar bei sehr lebhafter Erzählung selbsterlebter Ereignisse verwenden. Satzbau³ 223. l.

genheitba tolódik tovább. Az Öst. Illustrierte Zeitungban (1926 július) olvasom Stiftegger egyik elbeszélését: „Der Sepp hält die Pferde an und schaut nach, was er denn da *verstreut haben* mag. Ah, es ist nur ein Nagel... wie man ihn im Sack herumträgt. Mit seinem Sack hat ihn jetzt (= vorher) der Sepp *verstreut*.“ A köznapi beszélgetésben természetesen a Perfekt az egyedüli mult, a praesens már azért sem valhatik általánossá, mert a nép nyelvében Futur-szercepe is van.

És a francia? „Ha van tempus, mely úgy a középkorban, mint napjainkban együttjár a préterit pótló *passé composé*-val, akkor ez a présent“, mondja Foulet, i. h. 228. l. A köznapi tárgyalásban, különösen hosszabb esemény elmondásakor, oly gyakran hallható átcsapás a présent-ba bizonyosan nemcsak a megelevenítés szándékából fakad, hanem ugyanabból az okból magyarázandó, amelyből a német párhuzamos jelenség. Mihelyt a *körülmények* (az elbeszélő helyzete) megengedik, a francia ember nem azt mondja: ... *nous lui avons demandé l'heure*, hanem: *nous lui demandons l'heure*; *nous lui demandâmes*-ot nem mondhat, legfeljebb „pour faire rire“.

Foulet a maga finomult stílusérzékével különbséget tesz az epikusok és történetírók vizionális présent historique-ja és a népnek *composé*-t kerülő, szinte vulgáris ízű présent-ja között. De téved, mikor a stilisztikai-irodalmi használatot a köznapi beszéd utánzásából eredőnek tartja. Összefügg ez a nézet ama újabban ismét felélénkült vitával: a népnyelv irányítja-e a művelt nyelv fejlődését, vagy pedig megfordítva, a felső rétegek továbbítják beszédformáikat az alsó rétegekrc.² Foulet, mint a nyelvészek nagyobb táborra, azt állítja, hogy az írott nyelv a maga fejlődésében sohasem előzi meg a beszélt nyelvet, hanem mindig csak követi. Anélkül, hogy az alsó-felső réteg kölcsönhatásának kontroverzijában állást foglalnánk, azt hisszük, hogy e konkrét esetben nincs szükség népnyelvi hatás feltevésére. A retorikai praesens oly természetes folyománya a fantáziától hevült léleknek, hogy az minták nélkül is újból és újból frissen fakad, bármily gazdag is az illető nyelv multformákban, v. ö. Brugmann, Vgl. Gr.² I. 776.: „Der Bedeutungsübergang (jelenből multba) ist *so leicht*, dass die Annahme kaum bedenklich erscheint, er habe sich an den verschiedenen Punkten des idg. Sprachgebietes *von selbst* ereignet.“

Legpregnansabban *Vossler* fejti ki a stilustani és nyelvtani praesens historicum közötti különbséget. *Der Einzelne und die Sprache*³ című briliáns értekezésében rátér az ófrancia praesens-használatra. „Mit dieser Permutation (értsd: funkcióváltoztatás), die in der neuhochdeutschen Sprache als ein wirkungsvoller Stilmittel oder jedenfalls als ein lebhafter Sprung emp-

² Ez utóbbi nézetet propagálja az Idealista philologusok iskolája, v. ö. Jahrb. für Philologie 1925 két egyforma című cikkét. Über das sprachliche Verhältnis von Ober- zu Unterschicht, Naumann, Lerch.

³ Logos VIII. és Sprachphilosophie 152—209.

funden wird, hat es nun aber im Altfranzösischen eine besondere Bewandnis gehabt. Sie ist dort so häufig, so gewöhnlich und stilistisch so schwach motiviert, dass man annehmen muss, es sei wenigstens in gewissen Zeiten und Gegenden des altfranzösischen Sprachgebrauches der funktionelle Unterschied zwischen Perfekt (étsd: passé défini) und Präsens so gut wie vergessen gewesen.“ Más helyen: „Das Perfekt lief in der altfranzösischen Sprache tatsächlich Gefahr, durch präsentische Formen nicht nur gelegentlich ersetzt, sondern völlig verdrängt zu werden.“ Ennek hallatára V. egyik kritikusa, L. Jordan, így kiált fel: „Das ist nun ein starkes Stückchen!“ Verdrängt wurde das Perfekt durch Perfektumschreibungen und nicht durch Präsentia⁴, így oktatja ki Vossler egy clemi nyelvtörténeti ténnyről. Bármily indokolt is az „Idealistische Philologie“ némely felületességének, tévelygésének megrovása, ez esetben Jordan félrecsapott. Vossler nem állítja, hogy a présent tényleg kiszorította a *défini*t, ő csak azt állítja, hogy volt idő, mikor a fejlődés úgy indult, hogy a présent is vállal egy részt a veszni indult pré. munkájából. A vita inkább azt bizonyítja, hogy a nyelvészek egy része csak a retorikai praesens historicumot ismeri — Beugmann igen jellemzően dramatisches Präsensnek nevezi — és ezt nem különböztetik meg a szinte uzuálissá vált, kivesző simplex-et helyettesítő és körülményes complex-et kerülő jelenformát. A szerb népköltészet feltűnő praesens-használatáról aoristus helyett már szó volt (EPhK. L. 215.).

Mindezek a példák azt bizonyítják, hogy sok esetre és hosszú időre kell terjednie a *spielt* = *spielt* állapotnak, míg a néplelek átérezze a reparálás szükségét. Reis azt állítja, hogy csak nagy megszorításokkal lehet mult jelentést praesens-szel kifejezni. „So kann bei der einfachen Mitteilung *gestern fuhr Herr X. hier vorbei* keinesfalls das Präsens gebraucht werden, obwohl das Wort *gestern* eine deutliche Zeitangabe enthält.“ Más nézetet van Behaghel; szerinte így kezdhettek egy elbeszélést: „Denke dir, was mir gestern passiert“ és így tovább végig praesensben. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a német *mondat* — kiaknázva a megértő tudatának helyzeti energiáját — a potencialiter kétértelmű *spielt* típust könnyűszerrel egyértelműsíti. Ebből nem következik, hogy ez a homonímia rendszerezhető, vagyis, hogy egy nyelv beérheti egyetlen igeidővel, annál kevésbbé, mert hiszen a praesens-forma gyakran jövő-funkciót is végez; jellegzetes mult-tempus hiánya csak hamar rávinné a nyelvközösséget egy ilyennek megalkotására. Csak azt kívántuk valószínűvé tenni, hogy az igék egy részének, alakjainak egy részében történt szinkretizmus nem lehetett a tárgyalt tempus-fejlődésnek elégséges oka. DR. KAIBLINGER FÜLÖP.

⁴ Archivum Romanicum IX. 89, ahol „Die heutige Synthese in der Sprachwissenschaft“ cím alatt összefoglaló bírálatban erősen támadja a Vossler-iskolát.

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: *Az ész tragédiája s egyéb versek.* Második bővített kiadás. Budapest, Franklin-társulat, 1927. 8°, 208 l.

Némethy kötetének első kiadása két év alatt elfogyott. Jelentős, sokatmondó adat ez, mert azt bizonyítja, hogy a „költészetté finomult tudomány“, az a más légkörű, sajátos, a magyar költészetben csak ritka ünnepi alkalmakkor megfigyelhető gondolat- és érzelmvilág, mely Némethy költészetének legfőbb jellemzője, szélesebb körökben visszhangot tudott ébreszteni s nagyobb közönségre lelt, mint pesszimista számvetéssel előre gondolni lehetett volna.

Az új kiadás a hű olvasókat öt újabb költeménnyel, a legfrissebb természettel jutalmazza. Az új költemények harmónikusán illeszkednek az előzőkhöz: ugyanazon motívumok variációi a „jó sors végső ajándokaként“ zengő húron. Némethy továbbra is az „átálmódott élet“ epikureista, ἀταραξία-t kereső lantosa, ki tudatosan az „álmok üdvét“ választotta s nem az „élet durva élveit“, mert:

„Alommal jár a gondtalanság,
Az élet kísérője gond...“

S újra, meg újra felzendül húrjain „még egy utolsó hév szerelmi dal“ a tiszta, sirig tartó szerelemnek szépségektől megittasult, „észgőgös pogány“ zsolozsmája élete megváltójához, „Hellas nagy szelleméhez“. E nemben az új költemények közül legmélyebb a „Szent Péter templomában“, mely a hellenizmusnak a kereszténységre tett nagy hatását látja szimbolizálva a római Szent Péter-templom, az új Parthenon „olymposi derűjében“.

(Szeged.)

HUSZTI JÓZSEF.

Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes. Ad fidem codicum recensuit, emendavit, annotationibusque criticis instruxit *Eugenius Darkó.* Tomi II. pars posterior libros VIII—X. et indices continens. (Editiones criticae scriptorum Graecorum et Romanorum a collegio philologico classico Academiae Litterarum Hungaricae publici iuris factae.) Budapestini, sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae, 1927. 8^or. 147—364 l.

A XVI. századi bizánci történetírónak várva-várt modern szöveggkritikai kiadása Darkó Jenő két évtizedes munkájának credményeként a jelen kötettel teljessé vált. Az 1922—23-ban megjelent részeket annak idején folyóiratunkban ismerttettem (E. Ph. K. 48. [1924] 50—55.) s méltattam azt a módszertanilag helyes elvet, hogy Darkó a kézirati hagyomány megítélésénél és értékesítésénél elsősorban az író sajátos nyelvhasználatát vette tekintetbe. A kiadással azóta több külföldi bizantinológus foglalkozott s a kritika általában kedvezően nyilatkozott róla.¹

¹ V. ö. E. Ph. K. 48 (1924) 89.

Azok a kritikusok is, akik az új Laonikos-szöveget behatóbb bírálat tárgyává tették, mint N. Festa² és E. Kurtz,³ csak olyan kifogásokat emeltek, melyek elvi természetűek s amelyek éppen ezért pro és kontra egyaránt vitathatók. Darkó utóbb ki is fejtette külföldi bírálóival szemben saját álláspontját.⁴

Örömmel üdvözljük a befejező kötetét e hézagpótló kiadásnak, mellyel magyar tudós ajándékozta meg a bizantinológiát. De éppen a kiadás jelentősége teszi kötelességévé a bírálónak, hogy minden szempontból vizsgálat alá vegye, vajjon a mű teljes mértékben megfelel-e az általános filológiai követelményeknek. Hogy a Chalkokandyles-kiadás eddigi bírálói — tudomásom szerint — mellőzték annak a kérdésnek a vizsgálatát, vajjon Darkó az általa felkutatott, kiadása alapjául szolgáló kéziratokat a kellő gonddal és filológiai akribiá-⁵val használta-e fel, annak oka két körülményben rejlik. Egyrészt oly munkánál, melynek létrejöttét a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával végzett, évekig tartó kézirati kutatások és tanulmányok előzték meg, e természetes, legegységibb követelmény ellenőrzése szinte feleslegesnek látszik, másrészt a világháború utáni első években Darkó forrásaihoz, a XV—XVI. századi Laonikos-kéziratokhoz nem minden bírálónak állott módjában hozzáférni. Amidőn évekkel ezelőtt e folyóirat hasábjain első ízben foglalkoztam Darkó kiadásával, magam sem voltam abban a helyzetben, hogy a kéziratokba betekintsek s Darkó szövegét csak a Fabrot-féle párisi (1650) és a Bekker-féle bonni (1843) kiadással vethettem össze. Az 1926/27. tanévben az itáliai könyvtárakban végzett kézirati kutatásaim azonban arra irányították figyelmemet, hogy Darkó kiadását e szempontból is vizsgálat tárgyává tegyem. Egy ízben ugyanis, midőn az Antonios Eparchos másolta kéziratokat tanulmányoztam, a vatikáni Laonikos-kézirat is kezembe került. Amikor ennek egy helyét az új Darkó-féle szöveggel összehasonlítottam, nagy meglepetésemre lényeges eltérésre bukkantam a kettő közt, aminek Darkó apparatus criticusában semmi nyoma sincs. Ez az észrevétel arra indított, hogy most már rendszeres vizsgálat alá vegyem e kérdést. Mint hogy bizonyosságot akartam szerezni, hogy a kérdéses eltérés csak egyszeri véletlen tévedés-e vagy hogy hasonló hibák másutt is belesúsztak az új kiadásba, a Darkó felhasználta négy alapvető kéziratnak néhány találmára kikapott oldalát (részben pontos fotografiai másolatok alapján) összehasonlítottam az új kiadás szövegével. E közben még egy újabb, az előbbihez hasonló meglepetés ért. Amidőn t. i. a firenzei Laurenziana-ban az új kiadás egyik főkéziratát, a Darkó által megjelölt „Laurentianus gr. plut. LVII. cod. 8.”-at (I. Darkó kiadásában I. köt. XVIII. l.) kerestem, oly kéziratot kaptam, mely nem Laonikos

² Rivista di filologia e d'istruzione classica N. S. I (1923) 373—378.

³ Byzantinische Zeitschrift 25 (1925) 359—362.

⁴ Vindiciae Laoniceae, E. Ph. K. 50 (1926) 18—27.

művét tartalmazza. Bandini katalógusa alapján — melyre Darkó hivatkozik a megjelölt helyen — csakhamar kiderült, hogy Darkó már 1907-ben megjelent értekezésében hibásan közölte e kézirat számát⁵ s téves adatát — noha egy későbbi cikkében a helyes számot közli⁶ — belevitte kritikai kiadásának előszavába is. A tévedést ezúttal helyreigazítjuk, megállapítván, hogy a Laurenziana-ban a Laonikos-kódex „*plut. LVII. cod. 9.*” jelzés alatt található meg. A négy kéziratból a következő részleteket vetettem össze Darkó kiadásával:

1. *Cod. Vatic.-Palat. gr. 266.* [= Darkónál A] fol. 158^v = ed. Darkó II 32₂₂—33₂₁; fol. 257^v = II 178₁₇—179₁₂.
2. *Cod. Laurent. gr. LVII. 9.* [= Darkónál L] fol. 95^r = II 65₁—66₁₁; fol. 136^r = II 174₂—175₂₀.
3. *Cod. Monac. gr. 127.* [= Darkónál M] fol. 65^r = I 160₄—161₆; fol. 200^v = II 262₂₀—263₂₃; fol. 219^v = II 305₅—306₁₀.
4. *Cod. Monac. gr. 307 a.* [= Darkónál M₁] fol. 101^r = II 21₁₅—22₂₀; fol. 185^v = II 210₂₀—211₂₁; fol. 220^r = II 278₀—279₇.

A következőkben közlöm ennek az után-kollacionálásnak az eredményét oly módon, hogy Darkó új kiadásának lap- és sor-számait véve alapul, először a Darkó-féle apparatus „*annotatio*”-it adom s utána \sim jellel elválasztva, ritkítva a kéziratok eltérő vallomásait. —sal jelölöm, ha Darkó hallgat, de a kéziratok beszélnek. Megjegyzem, hogy mindenütt csak olyan eltéréseket jelzek, amelyeneket Darkó apparatusában általában szónvá szokott tenni.

Az A kódex eltérései: II 32₂₁ a τῶν usque ad 22 στρατόπεδον omnia om A \sim ... καταβάς ἀπὸ τοῦ ὄρους ἐμβάλλει τε ἐς τὸ στρατόπεδον A 33₂₂ — \sim α τοῦ sec usque ad 33, τὰ omnia om A. Itt tehát Darkó kihagyást jelöl, ahol az nincs és viszont A hét soros kihagyásáról egy szóval sem értesít. 33₁₈ κολύκου A \sim Darkó nem vette észre, hogy A a κολύκου két első betűjét kipontozta, tehát végeredményképen az ὀ variansa is λύκου. 33₁₉ — \sim τε om A. II 178₁₈ Τυχῆρεω MM₁: χυτήρεω cett: correxi cf. supra II 1 p 116 v 15 \sim χητύρεω A 179₇ καταστὰς A \sim καθιστὰς A 179₈ καὶ ὅτε καὶ σὶ L \sim καὶ οἱ τε καὶ οἱ A 179₁₁ — \sim ἐπὶ κατήρησιν A. Ha t. i. II 108₂-nél Darkó apparatusában az A φασιλῶς-át is jelzi, úgy a következőes eljárás a fenti íráshiba jelzését is megkívánná, mint a kiadó maga is vallja: „errores librarius in orthographicis propriis constanter notare soleo” (l. Praefatio p. XIV.).

Az L kódex eltérései: II 65₁ αἰτία ἐγὼ MM₁ CA: transp L \sim αἰτία ἐγὼ L 65₄ αὐτῆ MA: αὐτή cett \sim αὐτῆ L is 65₁₉

⁵ L. E. Ph. K. 31 (1907) 33. Megjegyzem, hogy Darkó — ámbár a kézirat első leírását C. M. Patrononak köszönhette — utóbb a helyszínen maga is tanulmányozta a kódexet.

⁶ L. E. Ph. K. 37 (1913) 665. Ez utóbbi helyen azonban a pluteus számát véti el, midőn LVIII-at közöl.

— — — — — μίμωϛ L (cf. 65₁₁). II 174₇ ἐπωκοδόμησε MM₁ L ~
 ἐπωκοδόμησε L; ἐπωκοδόμησαν corr L² πυρίον MM₁ ~
 πυρίον L; πυργίον corr L² 174₈ ἄμφω ἅμα τῷ ἡγεμόνε
 AL: ἅμα ἄμφω τῷ ἡγεμόνε cett et L² ~ ἅμα ἄμφω τῷ ἡγεμόνε L.
 A második kéz [=L²] Darkó jelezte javításának a kéziratban
 semmi nyoma sincs; L² csak a ἡγεμόνε végződését javította az
 eredeti ι-ből ε-vé. 175₁₈ τούτους MA ~ τούτους L is!

Az M kódex eltérései: I 160₆ — — — — — μουλοσουμάνεω M, ugyan-
 így M tovább is mindenütt (160₇, 10₇, 18₇, 21₇, 22₇, 161₄); M szerint
 tehát 159₅-höz az apparatus megjegyzése a következőképen
 módosítandó: Μουλοσουμάνης hic et semper codd 160₁₁ — — — — —
 ~ αὐτῷ M 160₁₁ — — — — — ~ συμβαχίαν M 161₁ Ντάνου
 CLA: Τάνου cett: . . . ~ τοῦ τάνου M 161₃ ἀδριανουπόλεως
 A: ἀδριανουπόλεως C: ἀδριανῶ πόλεως cett ~ ἀδριανουπόλεως
 M is. II 263₁₇ — — — — — αὐτοῦ om M 263₁₈ παρηγγῦα LAM₁:
 παρεγγῦα M ~ παρηγγῦα M 263₂₃ εἰς M ~ ἐς M. II 305₉
 ἐς τοῖς ταινάρων M ~ ἐν τοῖς ταινάρων M 306₃ — — — — — ~ ὑφ'
 αὐτῷ M 306₅ — — — — — ~ τοὺς οὐνετοὺς M 306₇ — — — — —
 ~ ὁ βασιλεὺς M 306₈ — — — — — ~ ποιεῖν αὐτοῦς A ~ ποιεῖν αὐτοῦς
 M is 306₁₀ — — — — — ~ πείσοντα M.

Az M₁ kódex eltérései: II 22₁₄ Ἀιδύνην AFG; Αἰδίνην DX ~
 αἰδῆνην M₁ 22₁₆ Αἰδύνης AFG; Αἰδίνης D: ἀήδνης N ~
 αἰδῆνης M₁ II 210₂₃ Ὁμάρι MM₁ L ~ ὁμαρίτης M₁ 211₇
 καὶ ἀπεδέξατο τὴν A ~ καὶ ἀπεδέξατο M₁ is 211₈ ἐκ τῶν
 M; ἐν τῷ A: τῶν cett ~ ἐκ τῶν M₁ is . 211₁₀ ἀγαθῆναι ML:
 ἀγαθῆναι M₁ is II 278₁₅ ὑπάρχει M; ὑπάρχον A ~ ὑπάρχον
 M₁ is 278₁₉ ἐς τὸ γένος A ~ ἐς τὸ γένος M₁ is 279₄
 τοῦτων codd: τοῦτων Bekker ~ τοῦτων M₁ is.

Ha egy-egy kéziratai nehezen olvashatók s a másolók sok
 vagy esetleg szokatlanabb rövidítéseket használtak, természet-
 szerűleg adódik annak a lehetősége, hogy az egyes lectio-kat az
 egyes kutatók különbözőképen olvassák. Az is természetes,
 hogy a kollationálás nagy figyelmet kívánó munkája közben
 csaknem minden kiadásba belecsúszik egy-két elnézés s éppen
 ezért későbbi kutatók a kéziratokban mindég találnak tallózni
 valót. Az általam ismert négy Laonikos-kézirat felhasználásánál
 ilyen természetű nehézségek nem merülnek fel. Mind a négy
 kézirat tiszta, rendkívül könnyen olvasható írással van másolva
 s kétes helyek az átnézett oldalakon sehol sincsenek. Ennek
 ellenére — amint fenti adataim bizonyítják — Darkó kiadása
 nemcsak apróbb elnézésekkel van tele, hanem az átnézett olda-
 lakon oly lényeges tévedésekre bukkantam, melyek hamis képet
 adnak az egyes kéziratok lectióiról: amit a kiadó apparatusában
 jelez, nem található meg a kéziratban s viszont a kézirat ott
 tüntet fel eltérést, ahol Darkó annotatiói azt egyáltalán nem
 sejtetik.

A kiadás végén Darkó történeti-, szó- és nyelvtani indexet
 ad. Ami az elsőt illeti, kívánatosnak tartottuk volna, ha a kiadó
 teljes indexet adott volna oly módon, hogy a nyelvészeti szem-

pontból is fontos idegen személy- és helynevek minden előfordulási helyét megjelölte volna. Darkó e helyett csak a legfontosabb helyekre utal indexében. Így pl. Μπούδη (= Buda) csak egyszer szerepel az indexben, holott előfordul II 179₂₄ és 188₃ alatt is. De még ha a kiadónak az index összeállításában követett principiumát magunkévá tennénk, akkor is hiányosnak kell tekintenünk indexét. Kimaradtak pl. a következő tulajdonnevek: Ἐλεέτης II 197₁₂ Ἐμπραΐμης II 197₈ (e nevekre ugyanis a rokon Ἐλιέτης, Πραΐμης nevek alatt nincs utalás) Ἐσές II 197₈ Μανδρουμηνός II 197₃ Μπραΐμης II 167₆ (Πραΐμης alatt t. i. nincs rá utalás) Σαβίνοι II 163₃ Τζυμισκῆς II 197₁₅. Igaz, hogy a II 197₃₋₁₀ részben szereplő nevek nem történeti személyekként fordulnak elő a munkában, hanem Laonikos török névmagyarázatai közt szerepelnek, de modern szövegkiadásban az „Index historicus“-nak ilyen nagyon korlátozott értelmezését semmiképpen sem tudjuk helyeselni, főképpen nem olyan irónál, aki nyelvi szempontból is rendkívül értékes anyagot nyújt. Modern kiadók e tekintetben rendszeresen úgy szoktak eljárni, hogy a tulajdonneveknek még a kéziratokban előforduló variánsait is külön felveszik az indexbe. Végül Darkó kiadásában Laonikos oszmanli-török és magyar szavai a történeti- és szóindexben egyaránt fel vannak véve (így péld. ἀλοφατζίδες, σπαχιδες). Miért maradt ki tehát a σικτικάριδες az előbbiből?

Ami Darkó egyes javításait illeti, e téren régebbi kutatók javaslatait nem méltatja kellő figyelemre. Első bírálatomban már utaltam arra, hogy Vári Rezső az I 145₁-ben előforduló Οὐγκραν alakban az Ἄγκραν (> Ἄγκραν) név romlott alakját látja. Darkó, noha kiadása függelékében bírálóinak (Ed. Kurtz, P. Maas, N. Festa) javaslatait pótlólag felveszi az apparátusba, Vári figyelemreméltó javítását itt is hallgatással mellőzi s csak az indexben az Οὐγκρα után zárójelbe tett Ancyra árulja el, hogy a kiadó erről utólag mégis tudomást vett. A nagyérdemű görög filológusnak S. Lamprosnak három becses emendatioját, sajnos, szintén nem méltatta figyelemre. I 31₁₆-nál utalnia kellett volna Νέος Ἐλληνομνήμων 2 (1905) 502-re, hol Lampros L²-vel együtt javítja a Βράχοι-t; II 118₂₂-höz v. ö. Νέος Ἐλλην. 4 (1907) 490—491, hol már Lampros Tafel ismerete nélkül Αἴριον-t proponál; II 161₂₀-nál pedig Lampros cikkének (Νέος Ἐλλην. 4 (1907) 379—380) ismerete figyelmeztette volna Darkót arra, hogy a μετοχτιαίοι-ban tulajdonnév rejlik. Annál feltűnőbb Lampros javításainak e hallgatólagos mellőzése, mert másutt viszont hivatkozik rá (I. II 92₇). Teljesen indokolatlan továbbá az összes kéziratokban mindenütt πούδη alakban irt „Buda“ városnévnek Μπούδη-ra való erőszakos javítása, mert hiszen nyilvánvaló, hogy a π nemcsak régebbi korokban jelöli az idegen szavak b-jét (v. ö. pl. Πατζινάκοι, Παγάνος), hanem Laonikos maga is π-vel írja a szókezdő b-t; így pl. a következő török nevekben: Παιαζήτης, Παλάπανος, Παλτόγλης, Πραΐμης. Amint ezek írásmódján nincs semmi okunk változtatni, úgy a Πούδη is mindenütt megmaradhatott volna ránk hagyományozott

alakjában. Nem világos az sem, mért áll 223₁₄-ben Οὔνοι s közvetlen utána 224₁₃-ban Οὔνουσ?

Végül megemlítem még, hogy a cod. Vatic. gr. 1408 (s. XVI.) a 154^v—155^r-π νικολαος δ χαλκονδύλης felírással Laonikos művéből egy kis töredéket őrzött meg (= ed. Darkó I 49₁₄—51₁), melyet, ha szövegkritikai szempontból nem is jön tekintetbe, a teljesség kedvéért meg kell említenünk, annál is inkább, mert ez is Chalokandyles művének gyors elterjedését bizonyítja.

Összegezem a mondottakat. Ha nem tekintjük az utóbb felsorolt kisebb kifogásokat s csak azt vesszük figyelembe, hogy az általunk átvizsgált, taláalomra kiválasztott tíz kézirati oldal kollációja mennyi és milyen jelentős eltérést mutat, majdnem bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Darkó felhasználta összes kéziratoknak az új kiadás szövegével való tüzetes egybevetése jelentős mértékben megváltoztatná a mostani apparatus képét, vagyis megíngatná az új kiadás alapjait, melyeken Darkónak a kéziratok viszonyára vonatkozó megállapításai, sőt maga az új recensio szövege is nyugszik. Ezt a feladatot azonban legfeljebb majd egy újabb kiadó alapos munkája végezheti el. Darkó szövegkiadásában a tetszetős módszertani elvek alkalmazása soha se fedezheti el azt, amit forrásai: a kéziratok ellen vét.

Ismert klasszikus írók szövegkiadásánál a Darkóéhoz hasonló eljárás talán nem esnék oly döntő súllyal a mérlegbe. Hiszen ott az egyes művek szövege folyton újabb és újabb kiadók kezébe kerül s a tévedések hamar jóvá tehetők. A bizantinológia, de kivált a hazai bizantinológia terén azonban más a helyzet. Itt fájlalnunk kell, ha hosszú évtizedes munkásság eredménye nem elégíti ki a vele szemben támasztható igényeket. Az új tudományágnak minden téren szinte versenyt futva kell dolgoznia, hogy késői megszületésének ránehezedő következményeit kiküszöbölje s a filológiai és történeti tudományok általános gyors fejlődésével lépést tartson. Már pedig ha meggondoljuk, hogy a bizánci történeti művek egész sora még mindig csak 80—100 év előtti hibáktól hemzseggő kiadásokban forog közkézen, akkor féltő, hogy Laonikos művének egyhamar nem fog újabb kiadója akadni. Ezt a luxust a bizantinológia és főleg a magyar bizantinológia nem engedheti meg magának.

(Budapest.)

MORAVCSIK GYULA.

Nagy József: Kornis Gyula mint kultúrpolitikus. Minerva-Könyvtár XII. Budapest, 1928. 8°, 19 l.

Az eredetileg a Minerva-folyóiratban megjelent kis tanulmány voltaképp Kornis Gyula egyik legújabb könyvével foglalkozik, de ezen az alapon nagy szeretettel és megértéssel rajzolja meg közoktatásügyünk ez egyik legmarkánsabb előharcosának képét. Szinte minden lapjáról idézni lehetne egy-egy megállapítást, mint szokatlanul találót és jellemzőt. A gondolkodó, filozófus főt mutatja be öbenne, aki azonban meleg életközelségével tűnik ki és ösztönösen idegenkedik az ideológusoktól, a forra-

dalmi „terribles simplificateurs“ öktől, akik „meghamisítják a valóságot és benépesítik azt a maguk lelketlen gépfiguráival“. Vezető társadalmi ideálja a *szofokrácia*: a rávalóság, a szellemi, azaz értelmi és jellembeli felkészültség, mint a közt irányító erő. A kapitalizmus és végletes szocializmus egymást felidéző büncivel szemben a mai homo oeconomicus-t az örök értékekhez akarja emelni, ahol kizárólag lehetséges az ilyen ellentétek magasabb szintézisben való feloldódása. Ezt érti ő társadalmunk belső rekrisztianizálásán. Az ide vivő út azonban a nevelőkön át visz, az iskolán át elsősorban. Így került Kornis szükségkép a nevelésügy gyakorlati vezeterei közé. Mint ilyen, korunk főhibájának a túlhajtott intellektualizmust tartja s ehelyett az egész *embert* akarja nevelni. A jellem formálása sokkal fontosabb, mint az agynak heterogén ismeretekkel való túltömése. Az individualizmus sem használhat korunknak, amely nagy kollektív erőfeszítésekre van utalva. Az egyéni felelősséget az egész társadalomért való felelősséggé kell átformálni, aminek előfeltételei a fegyelem és a kollektív lelkiismeret. Mindennek világos logikával való becsületes végiggondolását s azután következetes megvalósítását látjuk Kornis munkásságában, akit ez alapon is igazi megnyugvással láthatunk azon a helyen, ahol minden szép s helyes eszméjének érvényt szerezhet.

K. J.

Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva-Könyvtár XI. Budapest, 1928. 8°, 53 l.

Örömmel üdvözöljük a pécsi tudósgárda céltudatos irodalomtörténeti munkásságának ezt az újabb szép tanujelét. Thienemann Tivadar mélyenszántó irodalomtörténetelméleti tanulmányának ugyancsak a Minervában való megjelenésével egyidejű közzététele mutatja, hogy a Horváth János-féle 1922-es s Kercsényi Dezső-féle 1923-as alapvető értekezések után rendszeresen továbbépítik szaktudományunk ez új modern épületét, mi-ben Zolnai Béla néhány nagyon érdekes, újszempon-tú fejtegetésével hathatósan támogatja a folyóiratot s ennek könyvtárát. Máté Károly már a magyar önéletírás kezdeteiről írt tanulmányával bebizonyította rátermettségét e nagy feladat véghezvitelében való közreműködésre. Jelen újabb dolgozata csak meg-erősíthet bennünket abban a meggyőződésben, hogy a „pécsi iskolának“ egyik értékes tagjaként fogja előbbrevinni közös ügyünket.

K. J.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου; οί Χαλκοκονδύλαι. Μονογραφία. Ἐν Ἀθήναις, Ἐστία, 1926. 284, 1. (genealógiai táblával).

A középső és újkori Athén történetének Gregorovius mellett legérdemesebb kutatója hatalmas monográfiával rója le a mai generáció kegyeletét eme régi, előkelő és Athén történetében mind e mai napig oly nevezetes szerepet játszó család iránt. A Chalkokandylesek (így kell írunk, ha a név sokféle változatai közül a leghitelesebbhez ragaszkodunk) athéni működésének nyomai már a XI. században kimutathatók. Nevezetesebb, e város történetének keretein is messze túlmenő jelentőségre emelkedik eme patricius-család a XV. században, amikor egyik tagja politikai téren, másik két tagja az irodalom és tudomány terén örökítik meg neveiket halhatatlan tettekkel a történelem könyvében. A későbbi századokban is sok jeles férfi került ki e családból, kik Athén város közigazgatásában és társadalmi életében vezetőszerepet játszottak. Néhány tagja ma is él még, de — úgy látszik — férfi tagjaiban e családot a kihalás veszélye fenyegeti. A történelmi perspektívára tehát az idő már mindenképp elérkezett.

Kampuroglus — nagyon helyesen — nem elégszik meg azzal, hogy egyszerű családtörténetet adjon. Széles művelődéstörténeti háttérrel rajzol s miközben a családtörténet sokszor szakadozó szárait bontogatja, színes és részleteiben is gondosan kidolgozott képeket fest a középső és újkori Athén társadalmáról, igazgatásáról és szokásairól a bizánci, a frank és a török uralom alatt. E munka nem volt könnyű. Athénben nincsenek családi levéltárak, még azok a szokásos családi feljegyzések is nagyon hiányosan maradtak reánk. Így nagyon fáradságos munka volt a fennmaradt gyér és szétszórt anyag összehordása, beleértve a monumentális emlékeket s a szóbeli hagyományt is, melyekre egyaránt kiterjed K. figyelme.

Külön fejezetben foglalkozik szerzőnk a család templomával, mely a Hadrianus-stoa törszomszédságában állott s valószínűleg a XI. században épült. Az itt talált s K. által facsimilében közölt graffito-feliratokból kitűnik, hogy a templomot Michael Char-kandees restauráltatta 1576-ban, amint erre már Zesiu¹ rámutatott. Carreynek 1674-ben és Thürmernek 1819-ben készült felvételeiből némi fogalmat alkothatunk magunknak a Stoa oszlopai közé beépített templom körvonalairól, mely 1841 után elpusztult. De nemesak temploma, hanem külön főúri palotája is volt a családnak (ἀρχοντικόν), melyet a kapucinusok által készített térkép (kiadta Guillet 1675-ben) világosan megjelöl s melyben a kapucinusok 1658 és 1669 közti időben látogatást is tettek a palota akkori uránál, Stamatís (Michael) Chalkokandylesnél.

¹ Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος, II. (1885), 20—29. lk.

A családi nevet illetőleg, melynek 23 változatát ismeri, régebben az volt a nézete, hogy ez tulajdonkép két névnek az összetételéből keletkezett: Κάλκοι és Κονδύλαι (Κανδήλαι), melyek mindketteje (ill. mindhároma) Athénben élt előkelő családoknak a neve. Újabban a Phrantzesnál és másutt előforduló Κορκόντηλος (rectius Κροκόντηλος), Κορκόνδειλος, Κροκόδειλος stb. nevekkal állítja össze, nézetem szerint nem nagy szerencsével.

A családnak a frank uralom alatti története valóságos korrajzzá szélesedik ki, melynél hatalmas forrásanyag alapján világítja meg az Acciajuoliz uralmának s ezzel szemben a görög nemzeti párt küzdelmének történetét, s itt bő alkalom nyílik Georgios Chalkokandyles politikai szereplésének fejtegetésére. Ehhez csatlakozva érdekes excursusokban ismerteti az athéni vezető familiákat (οἱ ἄρχοντες, οἱ δώδεκα), ezeknek még a bizánci korból származó jelvényét (ὁ δικέφαλος), külső viseletüket és physiognomiájukat, a magistratus tagjait (οἱ δημοτέροντες) és a családi szokásokat.

Ilyen bevezetés után tér át a három legnevezetesebb Chalkokandyles életének és munkásságának részletes ismertetésére. Az első közülök Georgios, a Laonikos atya, kinek Antonio halála után az athéni fejedelemségre való törekvését, száműzetését s a török szultán udvarába való többszörös diplomáciai küldetését már fia, a történetíró megemlíti. K. ezt kiegészítve más források adataival részletesebben tárgyalja, különös súlyt helyezve az Antonio özvegyével, Maria Melissencevel való rokonságának tisztázására.

Legrészletesebben foglalkozik szerzőnk Laonikos-szal, a történetíróval. Alapelvéhez híven itt sem elégszik meg az életrajzi adatok pusztá összeállításával, hanem kiterjeszkedik a történetíróra vonatkozó összes kérdésekre, műve kézirataira, nyelvére, történetírói hitelességére. Miközben ezt teszi, felhasználja maradék nélkül az összes idevágó szakirodalmat. Spandugino, Fabricius, Pantazes, Sathas, Hopf, Zesiu, Krumbacher, Gregorovius, Sabbadini, Miskolczi, Darkó, Miller és mások idevágó munkáinak beható ismertetésével találkozunk e fejezetben. Itt különös nyomatékkal és örömmel kell rámutatnunk arra, hogy nagy figyelemmel van a Laonikosról magyar nyelven megjelent értekezésekre, ezeket alaposan ismeri, bő részletességgel s általában véve teljes elismeréssel ismerteti. A jegyzetekből tudjuk meg, hogy neki e tekintetben nagy segítségére volt egy szerény visszavonultságban munkálkodó, de a tudományt annál nagyobb lelkesedéssel szolgáló magyar ember, Muráti Frigyes ny. honvédezeredes, aki nem sajnálta a fáradságot — miután az újjörög nyelvet szóban és írásban tökéletesen bírja —, hogy a magyar nyelven írt értekezéseket in extenso lefordítsa újjörögre Kampuroglus számára. Illó, hogy e helyen is megköszönjük neki azt az önzetlen szolgálatot, melyet a magyar tudománynak tett munkásságunknak a külföld számára való hozzáférhetővé tétele által.

A Laonikos-életrajz természetesen még módosulni fog a legújabb kutatások eredményei következtében, melyeket K. -nak nem állhatott módjában felhasználni. A Parisinus reg. gr. 1779-ben és a Monacensis gr. 150-ben található ἰωάννου κυζίκου Darmarios hamisítása, az ἰατροῦ φυσικοῦ-ból szándékosan elrontott név, így tehát nincs szükség arra, hogy benne ἰωδοσαφ kyzikosi metropolita nevét véljük lappangani.² Ciriakonak 1447-ben Mistra-ban tett látogatását s az ifjú Laonikossal való találkozását, mint egyik legfontosabb chronológiai támpontot, helyesen teszi az életrajz rekonstrukciójának középpontjává. A történetíróról szóló részt az Ἀποδείξεις ἱστοριῶν tartalmának részletes ismertetése zárja be.

Demetrios Chalkokandyles életrajzánál már sokkal szerencsésebb helyzetben volt szerző, amennyiben itt magától Demetrios-tól, de más egykorú forrásokból származólag is pontos adatok is elég bőségesen állnak rendelkezésére. A vonatkozó irodalom beható ismertetése után, melynek során legtöbb figyelmet szentel Badini és Gabotto munkájának,³ végigmegy Demetrios életének főbb állomásain, padovai, firenzei és milanoi tartózkodásán, ismerteti családi életét, majd az ő nevezetes görög auctoritási adásait, levelezését, nem feledkezve meg a kortársak részéről neki epigrammák, ajánlások és allocutiók formájában kijutó elismerésekről sem. Hosszasan és sikeresen cáfolja Badini és Gabotto azon állítását, hogy Demetrios Konstantinápolyban született volna s állást foglal az athéni származás mellett.

Külön fejezetben foglalkozik Demetrios gyermekeivel, különösképen Theophilossal és Basilioossal. Arra a kérdésre, hogy milyen rokonsági viszony állott fenn Demetrios és Laonikos között, a felelet az, hogy elsőfokú unokatestvérek voltak. A család további történetében két főágat különböztet meg, a Laonikosét és Demetriosét; kiindulva abból a feltevésből, hogy ez utóbbi egyik fia, János Itáliából visszatért Athénbe, mindkét ág továbbélését Athénben szakadatlanak látja. A Hadrian-Stoa feirataiból, a chiosi Néα Μοῦνη egyik kéziratának bejegyzéséből, Ciriaco úti naplója adataiból (tehát mindössze néhány biztos chronológiai adatból) a családi szokások és hagyományok tekintetbevételével rekonstruálja mindkét ág családfáját a nevekkel együtt s azt a mai napig levezetve e könyv függelékeként egy táblázatban teszi közzé.

A család újabb időben szereplő tagjai közül legfigyelemreméltóbb a Panajótisz (1766—1822) működésc, aki épp azon esztendőekben volt igen népszerű és nagy tekintélyű városbírája (δημογέρων) Athénnek, amikor a mi Széchenyink nevezetes keleti utazása folyamán oly felejthetetlen napokat töltött e város

² L. az én kézirati tanulmányaimat Laonikos történeti művéhez, E. Ph. K. XXXI. (1907), 25 sk. l.

³ Notizie biografiche di Demetrio Calcondila, Giornale Ligustico, 1892.

falai között (1818—19). Széchenyit Athénben, amint a Viszotától közzétett Naplóiban (I. k. 479. l.) olvassuk, az ókori emlékek kívül csak a ragyogó napsugár és a derült, vidám égbolt érdekelték, az emberekkel való ismerkedést szinte kerülte s így nem valószínű (Naplójában sincs nyoma), hogy a híres városbíróval megismerkedett volna. Az általános megelégedettségből, mely őt e városban eltöltötte s abból, hogy több heti tartózkodása alatt őt semmi kellemetlenség nem érte, arra következtethetünk, hogy Athénben ez idő alatt teljes rend és nyugalom volt. Ez a nyugalom azonban hasonló volt a vihar előtti csendhez. Két évvel később kitört a görög szabadságharc, melynek hőseit Széchenyi is kora kiváló férfiai közé sorolja (Naplói II. k. 734. l.). E küzdelemből a Chalkokandylesek is kivették a maguk részét.

Kampuroglus könyvét sűrűn díszítik illusztrációk. Feliratok és kéziratok facsimiléi, táj- és arcképek, épületrajzok gazdag változatokban követik egymást s visznek elevenséget és szemléletességet a nagy anyagot felölelő s kitérésekben bővelkedő előadásba. A kép, melyet a család és egyes tagjainak élettörténetéről rajzol, idővel bizonyosan gazdagodni fog, sőt már a legújabb kutatásokkal főképp Laonikosra vonatkozólag módosult is, ez azonban mit sem vonhat le érdeméből a fáradhatatlan szorgalmú kutatónak, aki egy család történetének megírása közben voltaképpen egy város közép- és újkori történetének legérdekesebb mozzanatait tárja fel, melyben éppen a régi hagyományokat híven őrző vezető családjai jótékony hatása folytán a nemzeti gondolat szívverése soha sem szűnt meg lüktetni a katasztrófák és az elnyomatás sötét évszázadaiban sem.

Debrecen.

DARKÓ JENŐ

E. Panofsky—F. Saxl: *Dürers „Melencolia I.“ Eine quellen- und typengeschichtliche Untersuchung.* (Studien der Bibl. Warburg.) B. G. Teubner, Leipzig-Berlin, 1923, 8°. 160 l. 12 M.

A problémákban gazdag Dürer-metszet gondolat történeti tartalmára való kutatások Panofsky és Saxl könyvével nagy lépést tettek előre a kielégítő megoldás felé, bár a probléma-kör lezárásáról egyelőre még nem beszélhetünk. A problémák jó részét csak az zárhatná le (helyesebben kifejezve: csak az vághatná el), ha Dürer humanista tanácsadójának, az asztrológiával behatóan foglalkozó Pirckheimernek a metszetre vonatkozó útmutató fogalmazványa, vagy magának a művésznek esetleges bővebb jegyzetei valahonnan előkerülnének. Mert amilyen könnyen hozzáférhető a műélvezés számára a „Melencolia I.“, épp olyan nehezen kibogozható a gondolat történeti értelmezés szempontjából a metszet zsúfolt tartalmának látszólagos összevisszasága. S jellemző a nehézségekre, hogy egy egész könyv sem meri végcélnak kitzünni a maradéktalan értelmezést, hanem legfeljebb annak az esztétörténeti vonalnak követését, mely-

nek alkalmi, a kutatástól ez esetben megszabott végpontjában Dürer műve áll.

A behatóbb kutatást e téren K. Giehlow († 1913) indította meg két munkájával (*Dürers Stich Melencolia I. und der maxilianische Humanistenkreis*, Mitteil. d. Ges. für vervielfält. Kunst, Wien, 1903—4, — *Die Hieroglyphenkunde des Humanismus in der Allegorie der Renaissance, besonders der Ehrenpforte Kaiser Maximilians I.* Aus den Nachlass hg. von Arpad Weixlgärtner, Jahrb. der kunsth. Samml. des Ah. Kaiserhauses XXXII. Wien, 1915.). Giehlow Melencolia-kutatásának maradvány, megtámadhatatlan eredménye az a megállapítás, hogy Dürer metszete a saturnusi melanchóliát ábrázolja s hogy a gondolattörténeti tartalom egyik legfőbb forrása Marsilius Ficinus *De triplici vita* című művének a melanchóliáról írt része. Mindkét ponton a jelen munka szerzői csak továbbvizsgálják és kiegészítik Giehlow eredményeit. A gondolattörténeti horizontot tovább tágitotta még Warburg. (*Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten*. Abh. d. Heidelb. Akad. d. Wiss. 1920.) Az említett érdemes előmunkálatok után a szerzők most már felkutatják a melanchóliáról, továbbá a melanchóliával szorosan összefüggő Saturnusról az antik és középkori nézeteket s ezeknek tömkelegében, ebben a tipikusan analogikus eszmetársításra valló zavaros konglomerátumban, hol egymással keverődik mindaz, amit az asztronómia a Saturnus csillagról és a mitológia Saturnus istenről tanított, továbbá még az is, amit a vérmérsékletek tana a melanchóliáról megállapítani próbált, nyomon követik a Dürer-metszethez vezető szálakat. Ősi, messziről elindult képzetek, gondolatok, hiedelmek, amik a legkülönbözőbb népeknél változtak ugyan, de azért lényegükben szívósan tovább éltek, csomósodnak össze a Dürer-metszet szimbolikus ábrázolataiban. S ezeknek egybefonódását előkészítette Marsilius Ficinus híres *De triplici vita*-ja, illetőleg ennek harmadik része, a magyar vonatkozású, 1489-ben Lorenzo Medici engedelmével Mátyás királynak ajánlott *De vita coelitus comparanda* (v. ö. *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Minerva-kvtár I. 80. s köv. lk.), melynek éppen az a jelentősége, hogy a Saturnusról kialakult képzeteket, továbbá a melanchóliát, amik addig külön-külön ágban haladtak, először foglalta össze heterogén egységbe, ha szabad ezt a furcsán hangzó, de az igazságot ez alkalommal híven visszatükröztető kifejezést használnom. Az a fejtegetés, amit a szerzők Ficinusnak szentelnek, Giehlow úttörő érdemeinek hangsúlyozása mellett is talán a legértékesebb része könyvüknek. Hasonlítsuk pl. össze Marsilius Ficinus legújabb olasz monografusának, Giuseppe Saitta-nak fejtegetéseit (*La filosofia di Marsilio Ficino*, Studi filosofici dir. da Giov. Gentile XV. 1923.) a jelen munkáival s a különbség szembeeszkö. Saitta munkája értelmes, világos, szorgalmas tartalmi ismertetés, de minden történeti távlat nélkül való. Panofsky és

Saxl könyvében a határok kitágulnak s távoli és távolabbi, eddig rejtett összefüggések villannak fel.

Kétségtelen, hogy e különben minden elismerést megérdemlő messzeágazó kutatások után is mind történeti, mind exegetikai szempontból még sok elintézetlen kérdés marad. Az antik vonatkozások felderítésénél pl. feltűnő hiány, hogy Ficinus művének Plotinos=szal való kapcsolata egyáltalán nincs feldolgozva. Ficinus nyilatkozataiból, amiket ez alkalommal nem kívánok bővebben fejtegetni, kiderül, hogy szóbanforgó munkájához az ösztönzést Plotinos fordítása közben kapta, sőt az is, hogy ő maga e művét tágabb értelemben vett Plotinos=magyarázatnak tekintette. E kijelentések tudományos következményeinek levonása továbbra is a jövő feladatai közé tartozik. Ugyancsak nem jut kellő megvilágításhoz pl. Demokritos szerepe a melanchólia poláris tulajdonságainak tárgyalásánál, pedig Aristoteles tulajdonképpen reá támaszkodik. A temperamentumok tanának kialakulásában sem részesül minden tényező (pl. a sztoicizmus, továbbá a hermetikus=asztrológikus spekuláció) fontosságának megfelelő figyelemben. A metszet magyarázatánál természetesen még több vitás részlet marad továbbra is eldöntetlenül.¹ Altalában egy ilyen heterogén kultúrmezőkön átömlő gondolatkomplexum szimbolikus ábrázolásainak értelmezése mindig többé-kevésbé ingatag talajon épülhet csak fel. S bármilyen érdemes munkát végeztek is a szerzők ezen a téren, igazi érdemük nem a részletekben, talán nem is az eredményekben van, hanem inkább a módszerben, annak a megmutatásában, hogy kell a jövőben a tudomány mai követelményei szerint egy ilyen több irányban kisugárzó probléma=komplexum megoldásához az alapokat lerakni. E tekintetben könyvük sok útbaigazítást, szempontot, sőt anyagot adhat a magyar renaissance művelődéstörténetét foglalkozóknak is.

(Szeged.)

HUSZTI JÓZSEF

Schneider Fedor: Rom und Romgedanke im Mittelalter. (Die Geistigen Grundlagen der Renaissance.) Mit 32 Tafeln, München, Drei Masken Verlag 1926. X, 309 ll.

Ez a könyv, amely gazdag anyagánál és az anyag újszerű csoportosításánál fogva, egyként szól a klasszika=filológushoz és az újkori irodalmak kutatójához, voltaképpen egy „patriotizmus=nak nyújtja életrajzát: a legnagyobb múltú s a legtarkább sorsú *hazaszeretet* történetét. Róma körül, mint város, ország, majd birodalom, végül mint a politikai világhatalomnak szervezete körül már korán kialakult az állami és nemzeti öntudatnak, sőt önsodálatnak érzelmi s eszmei légköre. Schneider ezt gyűjtőnéven „Róma=gondolat=nak hívja s vizsgálja ezer év változatai=

¹ A vitás pontokat tanulságosan sorolja fel W. Gundel beható bírálata (*Gnomon*, 1926, 288. s köv. lk.).

ban, az ó-kor alkonyától az új-kor hajnaláig, ami több, mintha azt mondanók a 'középkorban' (miként a címlap vallja). Mert amin Schneider fáradozik, éppen az, hogy kimutassa: mennyire élők az értékek, amelyeket az antik Rómából általmentettek a középkornak egymást érő reneszánszai a modern művelődés világába. Már évtizedek óta eléggé ismeretes, hogy az olasz reneszánsz nem meglepő újrakezdés, mint ahogy Burckhardt-ra való utalással ez egykor történeti közhellyé vált; nem a középkor lerombolása s titkos antik kincsek csodaszerű feltárása. A XIV. században csupán új erővel fakadtak fel az ősi források, melyek sosem szikkadtak el; vizeik vékony erekben tűntek csak elé az elvadult mezőkön. Néha-néha kristálytisztán szöttek fel a középkor sötétnek hitt századaiban is: a Karoling-kor, a XI. s a XIII. század ú. n. 'proto-reneszánssz'ái ezek. Szinte minden él, ami egykor Rómában virágzott: a nyelv s az írók (a könyvtárak mélyén!); a magasrendű szokások s a formák (az Egyházban); az uralom s a kormányzat hagyományai (a császárságban); a művészet (az emlékekben). Hogy ezek az élő elemek még sem zárulnak össze eleven létté, hanem a középkor életfolyamának sodra mellett kövületekként tespednek, míg a Quattrocento szelőlőjére megmozzannak: ez Schneider könyvének tárgya. Róma él s mégis halott; megéled, hogy ismét elhaljon. Mindez Schneider előtt is bőségesen ismert volt, monografikusan mégis ő kísérelte meg először az anyag összefoglalását és az ábrázolást. Am ez az anyag nagyon is gazdag s szerzőnk nagyon is könnyedén játszadozik vele. Körséta ez a romok közt, de a 'Róma-gondolat' romjai be vannak ékelve a középkor nyüzsgő életébe, ezer és egy részlet, kapcsolat, vonatkozás éled fel s mi kába fejjel, holtraváltan lihegünk vezetőnk nyomában. Állam és vallás, eszme és érzés, iskola és művelődés, társadalom és gazdaság, nyelv, mondák: mindez 'Róma' és már mégsem az... Elernyedünk és feladjuk a meddő küzdelmet.

Felemás könyv ez. Essay, de oly tudós ismereteket feltételez, hogy csak a szakemberhez szól. Az ő számára ellenben túlságosan essayisztikus. A kiadó persze arra készítette a szerzőt, hogy minden idézettel és utalással a függelékbe vonuljon vissza s ott tipográfikus tekintetből elegánsan csoportosítsa. De éppen ez az 'anyag' az, ami Schneidernél a legértékesebb s ennek kihamozása időt és türelmet pusztít. Említést érdemel ez, mert mind gyakrabban tűnnek fel ilyen felemás könyvek, amelyek csak annyiban 'népszerűek', amennyiben szégyenlősen elrejtik jegyzeteiket egy sötét függelék-pincének kínos labirintusában. Elhibázott dolog ez. Nem a kiadó-diktálta tipográfiai műfogások, hanem írói készség teszik az essay-írókat.

Schneider könyvében még a pince is alá van pincézve: a kitűnő, ritkaságszám-bemenő könyvészetért még egy külön függelék mélyére kell alászállni. A könyv élén egy sorozat római épületet és emléket ábrázoló fénykép és régi rajz áll. Célját és az összeállítás alapelvét nem sikerül kibogozni. Jól tudjuk, hogy

az ókori épületek egy része szimbólum gyanánt vagy az élet elemeként beilleszkedett Róma középkorába. Ez azonban nem okolja meg a Colosseum, a Severus-ív s a Forum Romanorum képeslapjainak közlését egy tudós tanulmány élén.

A recenziens nem mondhatja el erről a könyvről, hogy 'jó' és 'hasznos'. Sokkal több ennél. Minden súlyos fogyatékosága ellenére okos, fontos és nélkülözhetetlen, — legalább mindaddig, amíg a szerző (vagy más) el nem tökéli magát a 'lap-pangó' *antiquitas* évezredének részletes és folyamatos ábrázolására. Ez a feladat új Burckhardtra vár.

BALOGH JÓZSEF.

Theodor Steche: Die neuhochdeutsche Wortbiegung unter besonderer Berücksichtigung der Sprachentwicklung im XIX. Jahrhundert. Nagy 8°. 188. l. Ferdinand Hirt, Breslau, 1927. Kötve 7.—M.

A munka alcíme is mutatja már, hogy bizonyos mértékig a nyelvtörténetet veszi tekintetbe, legalább a XIX. századi fejlődést, amely már magában véve meglepően gazdag változatokat hozott létre. Egyelőre csak a szófajokat és a névszó ragozását kapjuk ebben az első résznek szánt kötetben. Mindenekelőtt a nagyon szépen kiállított könyvnek (ami külön díszet a tudományos munkát sokszor nem szívesen kiadó mai konjunktúra-világban a Hirt-cégnek) egy előnyét kell kiemelni: nagyon világos, egyszerű nyelvezettel tárgyalja a legnehezebb kérdéseket is és meglepően könnyen áttekinthető. Minden szakember érdeklődését fölkeltheti az a törekvése, hogy végre egyszerű és logikusan egyszerű német terminológiát vezessen be, de úgy, hogy a tárgyalás cél helyezett táblázatban adja a megfelelő feleléseket latin és más német elnevezésekhez. A Werfall, Wenfall eddigi csetneveket Nennfall, Nahfall, Fernfall (Dat.), Unterfall (Gen.) újakkal helyettesítve nagyon elfogadhatóan okolja meg ezt az alaktanban is mondattani tájékozódást mutató névadást. Mintaszerűen foglalja össze a régiebb és újabb nézeteket minden vitás kérdésben, úgyhogy könyve egy egész kis szakbavágó könyvtárt pótol és gyakorlati nyelvtanításban megbecsülhetetlen szolgálatokat tehet minden tanerőnek, ki nem akar a fejlődéstől elmaradni. Egész csomó olyan névragozási újabb megállapítást lelünk itt, melyekről a mi német nyelvtanaink tudomást nem vettek még. Tudományosan megalapozott és bőven megokolt fölosztásai és különösen a főnévtöbbségsépzést fejtegető szakaszai a maguk nyelvtörténeti levezetéseivel alkalmasok arra, hogy a nálunk e kérdésekre nézve uralkodó fogalom- és terminológia-zavarnak véget vessenek. —ó —.

Friedrich Wolters: Der Deutsche. Ein Lesewerk. 5 rész. tíz kötetben. Hirt, Breslau 1925—1927. 8°. I. 1 és 2 egyenkint 2:20 M., II: 3 M., III. 1: 2:80, III. 2:2:20, III. 3:2:50, IV. 1:2 M., IV. 2:2:50, V. 1:3, V. 2:3:50 M.

Ma, amikor mind ellenállhatatlanabban terjed a német modernnyelvi oktatásban az Auslandskunde, Kulturkunde-val

kapcsolatosan a szomszéd népek lelkivilágába, szellemébe való behatolás törekvése, kétszeresen érdekes megtudni, hogy ők maguk hogy igyekeznek bemutatni saját magukat az iskolában. Fenti sorozat valóban alapos munkát jelent e téren. Az öt rész következőkép oszlik meg: I. Das Bild der Antike bei den Deutschen, II. Sicht in Vorzeit und Mittelalter, III. Die Neuzeit im deutschen Bereich, IV. Die Gestalt des Deutschen, V. Erde, Gewächs und Weltall. Kitűnően, csodálatraméltó olvasottsággal és bámulatos érzékkel összeválogatott olvasmányok hatalmas sora ez. Kiváló német tudósok (régiek és újak) egész tábora jutott itt szóhoz egy-egy találóan megválasztott szemelvénnel úgy, hogy ezek a maguk elrendezésében, egymásutánjában egy folytonos, összefüggő egészet adnak. Ragadjunk ki egy részt pl. a nagyon jellegzetes IV.-et! Ez a következő fejezetekre oszlik: Volkstum und geschichtliches Erbe. Sprache. Leib und Geist (Erzeugung der vaterländischen Kunst aus dem Geiste. Bildwerdung von Siegern und Göttern. Männliche und weibliche Schönheit. Das neue Körpergefühl: die Turnkunst. Lebendiges Lehren und Lernen auf den Universitäten. Widerstand in Gefahr. Krieg als geistige Erscheinung. Der ewige Krieg. Der Krieg als Retter des Geistes.) Artung grosser Menschen. Vorbilder. Lobreden. Ablehnung und Begrenzung. Saatliche Menschen. Geistige Menschen. Bünde. Már ezek a sokat sejtető címek is fogalmat adhatnak a tartalom meglepő gazdagságáról. Még azok is, akik jól ismerik a német irodalmat, valóságos kincseshányát látnak maguk előtt föltárulni ezeknek a köteteknek a lapjain. Annyi szellemi érték s annyira jellegzetesen német van itt fölhalmozva, hogy ennek földolgozása csak nyereséget jelenthet bárkire nézve is.

—ó —.

Wolfram von den Steinen: Vom Heiligen Geist des Mittelalters.

Anselm von Canterbury. Bernhard von Clairvaux. Ferd. Hirt, Breslau, 1926. Nagy 8°. 308 l. Kötve 15 M.

A középkorral foglalkozó tudósok egyik legkomolyabbjának valóban klasszikus munkájával állunk itt szemben. (Szerző egy másik ajánlható műve: Heilige und Helden des Mittelalters. Hirt, Breslau.) Nemcsak legjobb értelemben vett filológiai elmélyedés, hanem szinte megható tárgyszeretet is hatja át minden fejezetét. Meg kell hagyni: nem könnyű olvasmány. Ő maga kiemeli előszavában: Um meines Gegenstandes willen muss ich vom Leser *fordern*. Viszont biztosít róla: Gelehrte Vorkenntnisse braucht es nicht für dieses Buch, weder fremder Sprachen noch kalter Begriffe, es sei denn an einigen leicht zu überschlagenden Stellen. Doch bedürfen grade die besten, gehobenen Kapitel des ruhigen Denkens und Lesens, wie denn die Alten selber in diesen wie allen Dingen langsamer als die Heutigen waren und leichter gesammelt. Nemcsak Anselmus tanainak nagyon meggyőző kifejtését kapjuk az első részben, hanem híres argumentum-ának, a XIX. századig való történetét

is. A középkornak racionalista-pozitivistá beállítottságú elmék számára leghozzáférhetlenebb, de egyben legjellegzetesebb elvei világosodnak meg az olvasó előtt. A leghiteltlenebb is meggyőződhet arról, hogy ezek a gondolkodók nem is voltak olyan elfogultak, avagy ostoba rajongók, sőt meglepően sok modern szellemesség volt bennük törhetetlen idealizmussal párosulva. Clervaux-i Bernát összehasonlítása Abaelard-dal mutatja legfényesebben a középkor rendíthetetlen meggyőződésének felsőbbségét a nyugtalanabb, szinte mai értelemben ideges genialitás fölött. Nagyszerűen van Bernát igazi hittől és emberszeretettől áthatott jelleme megrajzolva és kimutatva, hogy Abaelard-dal szemben milyen igazságában bízó nyugodt fölényvel járt el minden ellenséges érzület nélkül és milyen keresztényi szeretettel fordult feléje ennek legyőzete után. Kiérezzük, hogy itt a középkor önmagában bízó nyugodtsága győzött a későbbi szeszélyesebb korok egyik előfutára fölött. —ó —s.

H. A. Korff: Geist der Goethezeit. II. Teil: Klassik. 1. Buch: Weltanschauung. 8°. 117 l. J. J. Weber, Leipzig, 1927. 4 M.

Az első kötetével méltán feltűnést keltett műnek ez a folytatása éppúgy kitűnik világosságával, mint amaz a pár évvel ezelőtt megjelent Sturm u. Drang-ot tárgyaló rész. Itt pedig határozottan filozófiai problémák vannak előtérben: a klasszikus világnézettel foglalkozik, tehát Herder, Goethe, Kant és Schillerrel mindenekelőtt. A természetidealizmus kiindulópontja Goethe számára, melyet ez a nagy alkotó és gondolkodó Herderen, a Spinozismuson, természettudományi munkálkodáson át mind tökéletesebb formába öntött. Az ész és értelem a sarkpontja a másik nagy világnézeti rendszernek, mely Kanton át Schillerben nyeri meg a költészetet. Mindkettőnek szintézisét kapjuk szerző véleménye szerint a német klasszicizmusban. Kíváncsian várhatjuk a nagyon szellemesen induló második kötet többi, hátralékos részeinek megjelenését. G.

Hans von Hülsen: Gerhart Hauptmann. Kis 8°. 197 l. Reclam, Leipzig (Universal-Bibliothek). 1927. 1-20 M, kötve 2 M. Hauptmann arcképevel.

Az elég gazdag Hauptmann-irodalomnak kétségkívül legvonzóbb, legfrissebben írt életrajzi művecskéje, melyet maga a költő átnézett és jóváhagyott. Baráti szemmel nézte benne az embert Hülsen és elcjtől végig igazi szeretettel sikerült meleg fényt adnia a keresetlen egyszerűséggel és őszinteséggel előadottaknak. Valóságos kis regény ez az életrajz, amely bizonyára közkedvelt olvasmánya lesz szélesebb köröknek is, kik a költőt csak valamennyire ismerik is. Külön említést érdemel a jó papír és nagybetűs, világos nyomás, amely már minden újabb Reclam-kötetkét jellemez a régebbiekkel szemben. Ez az impozáns — immár majd hétezer számot magában foglaló — gyűjtemény ezzel megtette az utolsó lépést is a valóban világgönyvtár felé. J.

Literaturwissenschaftliches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft.

In Verbindung mit Jos. Nadler und Leo Wiese herausgegeben von Günther Müller. I. k. 1926: 161 l., II. k. 1927: 150 l. Nagy 8°. Herder u. Co., Freiburg i. Breisgau. Egyenkint 6 M.

Nagyon örvendetes, hogy Németországban a kifejezetten katolikus irodalomtörténetírás végre egy ilyen központi periodikus kiadványt kapott, amely talán kissé jobban összetartja majd azt a pár nem protestáns szaktudóst, ki éppen ezért más szemmel tud nézni egyes irodalomtörténeti tényeket és jelenségeket. Szinte magától adódtak a középkor, a barokk meg a romantika legelső tárgykörökül. Különös figyelmet érdemel az I. kötetben W. Schulte értekezése „Renaissance und Barock in der deutschen Dichtung“, a II.-ban Friedr. Braig dolgozata „Metaphysik u. Literaturwissenschaft“ meg E. Reinhard Eichendorff-problémái. Mindkét kötetben gazdag bibliográfia található a felsőnémet renaissance- és barokk-irodalomhoz. Nemcsak a német, hanem a román irodalmak mellett a szláv is foglalkoztatja ezt az évkönyvet: az orosz Lermontov-ról kapunk az I. kötetben hosszabb értekezést Erdmann Hanisch tollából. Jobb lenne azonban, ha nem nagy terjedelme mellett legalább kizárólag a némettel foglalkoznék. Fennmaradása és fejlődése mindenképp kívánatos.

KOSZÓ JÁNOS.

Diesterwegs neusprachliche Lesehefte. (Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt a. M.)

Ezekről a változatos tartalmú sárga füzetekről a legnagyobb dicséret hangján kell megemlékeznünk. Jó papíron, jó nyomással közölnek mutatványokat a XIX. század legkiválóbb költőinek s elbeszélőinek műveiből. A szöveget az író életrajza előzi meg, a füzet végén pedig rövid és ügyes tárgyi s nyelvi magyarázatok sorakoznak egymás mellé.

A gazdag s változatos tartalom jellemzésére néhány füzet címét ide iktatjuk: H. de Balzac: *Un Drame au Bord de la Mer*, — Prosper Mérimée: *Tamango*, *Mateo Falcone*, — G. de Maupassant: *Le Parapluie*, *Mon Oncle Jules*, *La Parure*; — *Le Symbolisme (Choix de Poésies)* etc.

A legmelegebben ajánljuk a francia nyelv tanárainak figyelmébe e füzeteket, amelyeknek nem utolsó érdeme nagy olcsóságuk. (Egy füzet ára 25 Pfennig, de már húsznál kedvezményt adhat a kiadó, amely száz példánynál füzetenként 8 Pfennigig emelkedik s így tovább.)

PETRICH BÉLA.

Der Kunstschatz deutscher Dichtung. *Die epische Dichtung.* Von

E. Weber. I. k. 330 l. 5:20 M (kötve 7), II. és III. k. (folyt. lapszámozva) 267 l. 3+3:20 M (egybekötve 7). — *Die lyrische Dichtung.* Von W. Peper. I. k. 255 l. 4 M (6), II. k. 196 l. 3:20 M (4+40). — *Die dramatische Dichtung.* Von A. Ludwig. 204 l. 3:60 M (5). 8°. B. G. Teubner, Leipzig-Berlin.

Német tanáraink éppen az új tantervekkel és utasításokkal kapcsolatban megelégnélő érdeklődéssel fordultak a középkor

lai tanításban értékesíthető ismertető és magyarázó művek felé. A legjobbak egyikét ebben a sorozatban bírjuk. Az epikát tárgyaló Weber-féle munka I. kötete bevezetésül a pedagógusnak a költészethez való viszonyát fejtegeti nagy érzékekkel, majd sorra veszi a költői anyagot, a költő világát, az epikus formákat, a technikát, az epikus költői jellemeket, a legismertebb elbeszélő költeményeknek az osztályban való tárgyalási módját, a költemény-előadás művészetét. A II. kötet az idealisztikus és realisztikus, a III. a naturalisztikus, szimbolista, impresszionista és expresszionista költészetet taglalja. Valóban kimerítően, minden oldalról megvilágítva kapjuk itt a legismertebb műalkotásokat. Látszik, hogy a németeknél évtizedes multra tekintenek vissza ezek a magyarázó munkák. Itt mindennek gyümölcseit élvezhetjük már. Persze új szempontok jöttek a régiekhez: kitérő például a formai sajátosságok grafikus ábrázolása. — A líráról szóló kötetek ugyanilyen jók. Kimagaslik az I. kötetet csaknem betöltő általános rész, amelyet minden germanistának olvasnia kellene, mielőtt egy lírai költeményhez nyúlna. (Érdemesen figyelhető meg már az egyetemen is lírával való behatóbb foglalkozástól félelem, melynek oka a hozzávezető utak, a problémáiba való legegyszerűbb bevezetést nyújtó könyvek nemismerése. Peper munkájának I. kötete ebből a szempontból hézagpótló.) A II. rész az újabb lírát tárgyalja Eichendorfftól napjainkig. — Ludwig könyve a drámáról különösen közvetlenségével tűnik ki, valamint azzal, hogy szociális problémákat ügyesen von bele az egyes művek tárgyalásába. Utmutatásokkal szolgál a házi olvasmány irányításához is.

KOSZÓ JÁNOS.

W. Hofstaetter—F. Panzer: Grundzüge der Deutschkunde. I. Bd. B. G. Teubner, Leipzig-Berlin, 1925. 8°. 259 l. Füzve 8—, kötve 10 M.

Hofstaetter már évekkkel ezelőtt kiadott egy kisebb Deutschkunde-t, mely azóta ismételtelen megjelent. Ez a mostani annyiban tér el attól, hogy sokkal szélesebb alapvetéssel készül. Főként ez az első kötet mintaszerű és a szakirodalomtól általánosan elismert rövid összefoglalásokat nyújt a legjobb nevű tudósok s pedagógusok tollából. A bevezető 60 lap terjedelmű cikket Bojunga írta, kinek pár évtizedes harca a németszellemű német nyelvtanért immár közismert. A német nyelvről írt ezen összefoglalása éppen ezért nem nélkülözi a termékeny új szempontokat. Külön kis értekezés szól az írásról (K. Brandt-tól) s nagyon alapos tanulmány a prózastílusról (E. A. Boucke, Hettner nagy művének kiadója írta). Ha még hozzátesszük, hogy a német versről A. Heusler ír éppen tömörségében és magas szempontúságában utólérhetetlen tájékoztatást, H. Abert a zenéről és C. Neumann pedig a képzőművészetről nagyon tartalmas, rövid történeti áttekintést, a könyv értékét és a nyelvet, művészetet valóban minden oldalról kimerítően bemutató teljességét nem kell külön hangsúlyozni.

—ó —.

Eva Fiesel: Die Sprachphilosophie der deutschen Romantik. IV+259 l. 8°. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1927. 12 M.

Senkit sem fog meglepni az, hogy a könyv szerzője müncheni, mert hiszen az ugyanottani híres, modern romantika-kutató Fritz Strich nagy műve után szinte vártunk egy ilyen kiegészítést. Természetesnek látszik persze az is, hogy Fiesel több helyen Strich művére támaszkodik, ahol éppen a nyelvet illetőleg is sok érdekeset olvashattunk. Erre a könyvre azonban tényleg szükség volt, hiszen, mint szerzőnek sikerül is kimutatnia, különösen az első romantika-iskola központi problémája volt a nyelvprobléma. Éppen ebben különböznek tőle az ifjabb romantikusok, akik már egészen változott világnézettel, mint a XIX. század igazi fiai kezelik ezt a kérdést is. Nagyon ügyesen van kifejtve, hogy mikép megy át ez az új állásfoglalás az ú. n. ifjú-németekébe, amely még messzebb távolodik el Schlegel-Tieck-ék vallásos metafizikai s egyben költői nyelvszemléletétől. Herder hatása az első romantikusokra megfelelően ki van domborítva, valamint az is, hogy a nyelvészet mint modern tudomány hogyan kapcsolódik bele a romantikus törekvésekbe. Igazi női szorgalommal megírt könyv, amelynek azonban egy, szintén a női gondolkodásban rejlő, hibája is van: nem bírja mindenütt az áttekinthetőséget, világos tagolást biztosítani; mondatok, gondolatok helyenként egymásba folynak — az egész nélkülszi Strich szellemességét éppúgy, mint annak minden csillogása mellett is tisztaszemű, világos látását. J.

Karl Linke: Gesamtunterricht und Deutschunterricht. 8°. 1927. 292 l. Kötve 6 M.

Hans Strohmeier: Das neusprachliche Gymnasium. 8°. 1926. 270. l. Kötve 5-50 M.

Mindkét mű Georg Westermann Braunschweig—Hamburg kiadása.

Az első könyv szerzője a bécsi Pädagogisches Institut előadója, aki a legújabb tanügyi reformokkal kapcsolatos tapasztalatai alapján írta ezt a rendkívül tanulságos munkát. Maga a Gesamtunterricht név is magyarázatra szorul — nekünk még jó szavunk sincs eddig rá, de a németek is szükségét érzik közelebbi meghatározásának — s ezt a szerző következőképp teszi: a szűkebb értelemben vett honi vidékből kiindulólág az emberi és természeti életet a gyermekkel megismertetni s e célra a való életből ragadni ki tárgyakat anélkül, hogy a tanítást órákra vagy tantárgyakra kellene szétforgácsolni. Heimatkunde ugyan ez, de olyan fokon, ahol ez valódi *élménnyé* válik. Nagyszerűen érti az író a német-tanítást ebből az egységes kezdőfokból lépcsőzetesen kifejlesztve mind önállóbbá tenni és végül önelvű szakká emelni. Bár itt természetesen anyanyelvi tanításról van szó, a mi német-tanításunkra nézve is nagyon értékes tanulságokkal szolgál a helyesírásról szóló fejezetben éppúgy, mint a nyelvtanításról vagy a dolgozatírásról szólóban. Rendkívül gondolatkeltők az ifjúsági irodalomról vallott nézet és a vele kapcsolatos megfigyelések is.

Strohmeyer könyve a legújabb porosz középiskolai reformmal megteremtett új német iskolatípusról szól. Nekünk, kik ma hasonló helyzetben vagyunk, feltétlenül meg kell ismernünk az 1924-es rendelettel létrehozott négy új porosz középiskola-fajt: Altsprachliches Gymnasium, Neusprachliches Gymnasium, Oberrealschule, Deutsche Oberschule. Nagyon érdekes megtudni az okokat, amelyek amott a nálunk éppen most bevezetett reálgimnáziumot törlendőnek, illetve a Neusprachliches Gymnasium-mal helyettesítendőnek mutatták. A nagy nyugati népekkel, a németiség legjelentősebb szomszédaival, a nemrég még ellenségekkel való minél behatóbb foglalkozás szükségessége áll itt az előtérben. A latinra csak annyiban és annyira van szükség, hogy lehető legyen „die Brücke von der westeuropäischen Kultur zur Antike rückwärts zu schlagen.“ Egészen természetes, hogy az így fölfogott középiskola modernnyelv-tanításában középponti helyet a „Kulturkunde“ fog elfoglalni. A cél azonban itt is „auf dem Wege über die modern westeuropäische Kultur in gleich vollkommener und abgerundeter Weise zur Erziehung und Heranbildung des ‚Deutschen Menschen‘ zu führen, wie es das Altsprachliche Gymnasium auf dem Wege über die alte Welt getan hat.“ K.

Walter Benjamin: Ursprung des deutschen Trauerspiels. Berlin, Rowohlt, 1928. 8°, 257 l. Füzve 8, kötve 12 M.

Az utóbbi években bő gazdagságban jelentkezett német barokk-kutatásnak egyik eredeti, sokban ugyan ellenmondásra ingerlő, de tagadhatatlanul nem mindennapi eszméket megszó-laltató műve. Nagyon tanulságos különösen a megélenkült hu-manizmus- és renaissance-érdeklődéssel kapcsolatban is, amely ismét igazolta, hogy a német szomorújáték eredete tényleg nem kereshető emitt, hanem csakis a XVII. században. Érdekesen kapcsolja össze a szerző a barokk-kor különleges állam- és szuverénitászözfögését történelem-kultuszával és tragikumról való nézeteivel. A könyv címei ugyan kissé a szenzációra való törekvés gyanuját kelthetnék (Tyrann als Märtyrer, Märtyrer als Tyrann, Der Höfling als Heiliger und Intrigant, Die Geisterstunde und die Geisterwelt, Trübsinn des Fürsten, Die Leiche als Emblem, Götterleiber im Christentum stb.), de nagyon sok jó megfigyeléssel ejt gondolkodóba maga a szöveg, úgyhogy ezeknek a különségeknek az illetén kidomborítását végül még hálásan is fogadjuk, mert ezek még jobban megértetik ennek az antitetikus kornak minden másétől elütő szinte patológikus szellemét. A nagy szorgalommal összehordott adatok, a szerző széleskörű olvasottsága mind a XVII. század drámatörténetére, mind a vele kapcsolatos esztétikai elvekre érdekes fényt vetnek. A könyv mindenkép megérdemli a vele való behatóbb foglalko-zást. Terjedelmes előszava irodalomtörténet-elméleti állásfoglá-lásai miatt külön figyelemre méltó.

BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG LIII. RENDES KÖZGYŰLÉSE.

I. Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt Közgyűlés! A mult évről nincs sok jelenteni való. Utolsó közgyűlésünket áprilisban tartottuk, májusban az Akadémia nagyhete miatt nem volt *felolvasó-ülés*, júniusban megkezdődött a nyári szünidő és tartott októberig. Októberi ülésünk egyetlen tárgya Módi Mihály felolvasása volt: Néhány fejezet Herondas élete és művei című sajtó alatt levő monographiájából, novemberi ülésünkön három tárgy szerepelt: *Eckhardt Sándor*: Macrinus, Potentiana és a magyar-hún történet keletkezése, *Kerényi Károly*: Asterobleta keraunos. Valástörténeti szövegmagyarázat, *Pukánszkyne Kádár Jolán*: A színész-történeti kutatás módszere és legújabb eredményei Németországban. Decemberi ülésünket részben Ugo Foscolo emlékének szenteltük. *Köszegi László* méltatta a nagy olasz költő érdemeit és még el nem évülő hatását. Utána *Gulyás József* Lengyel Józsefről olvasott fel. *Felolvasóüléseink* iránt általában elég nagy az érdeklődés, novemberi felolvasóülésünkön például 60 résztvevő irta nevét a jelenvoltak listájára. Felolvasásaink egy része a Közlönyben, más része különböző folyóiratokban lát napvilágot. A szellemickről az *anyagiakra* térve megállapíthatjuk, hogy pénzügyi helyzetünk kedvezőtlenebb, mint 1926-ban volt. Akkor összes bevételünk 4857 P 39 f volt, az idén 5188 P 28 f a bevétel. Csak hogy a tavalyi zárószámadásban nem szerepelt az államsegély (1350 P), mivel az 1925/6. évit még 1925-ben, az 1926/7. évit pedig már 1927-ben vettük fel. Az 1926-ot 636 P 36 fillérrel, az 1927-et 230 P 35 fillérrel zártuk. Pénzügyi helyzetünk hanyatlásának okáról majd a pénztárvizsgáló-bizottság jelentése számol be. Ezúttal nem mulaszthatom el ama kedves kötelességemet, hogy az államsegélyért a Nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Urnak, az Akadémia segélyecért, valamint az ülésterem átengedéscért a Magy. Tud. Akadémiának a Társaság nevében köszönetemet fejezzem ki.

Tagjaink számában némi gyarapodás állott be, amennyiben belépett 28 tag, kilépett, illetőleg meghalt: 8. — 1926-ban tagsági díjat fizetett 335 tag, 1927-ben 188; előfizetett 1926-ban 124 előfizető, 1927-ben 91.

Sajnos, ez év sem mult el veszteségek nélkül. A mult év áprilisában hűnyt el *Schuchardt Hugó* nyug. gráci egyetemi tanár. Schuchardt jelentősége, a nyelvtudomány mai állását tekintve, jóval nagyobb, sem hogy egy szűkre szabott titkári jelentés keretében még csak hozzátöbbleg is méltathatnám azt. „Schuchardt nemcsak a nyelvtudományok majdnem összes általános problémáit gondolta végig, hanem kikutatta az életnek a linguisztikával csak valamiképen összefüggő területeit is; a nyelvtudomány álláspontjáról, mint központból fogott a feltululó életproblémák megoldásához, a szavak szemléletéből emelkedett fel a dolgok — még pedig úgy az anyagi, mint a szellemi dolgok — szemléletéhez és legnagyobb javainkat: az állam, a vallás, a kultúra eszméit a nyelvtudomány iskolájában kifejtett sensoriummal világította meg.” (Schuchardt-Breviarium, 18. old.). Társaságunknak a nagy románista 1890-től fogva, tehát 37 éven át volt tiszteleti tagja, sőt Társaságunk egy másik tiszteleti tagjához, hazai nyelvtudománynk doyenjéhez, Szinnyei Józsefhez a baráti kötelék szálai fűzték; Katona Lajosnak tanára volt s vele élénk levelezésben állott. Szóval és írásban tökéletesen bírta nyelvünket; a Közlöny IX. évfolyamában a Vesgyesek rovatában egy kis cikke jelent meg: Ariosto Székelyország-

ban címmel. Figyelemre- és elismerésreméltó volt az a bátorság, amely-
lyel Schuchardt a francia-német háború közvetlen befejezése után a
teuton ultrákka szemben a francia tanulmányok hasznos és szükséges
voltát fejtegette. (Egy. Phil. Közl. XI. évf. 107. old.) A világháború
őt is sok mindentől kijózanította. Fájdalmasan panaszkodik a világ-
háborúban a franciák mérhetetlen nagy gyűlöletéről, felszólítja a
német- és másnyelvű romanistákat, változtassák meg szakjukat és for-
duljanak más tanulmányágak felé. (Egy. Phil. Közl. XI. évf. 354. old.)
De hagyjuk mindezt, hál' Istennek mindez már a múlté. „Schuchardt-
nak az ő, fajok, kultúrák és nyelvek örök keveredéséről szóló elmé-
leteiből folyik nagy igazságossága és türelmessége nyelvekkel szemben
éppúgy, mint népekkel szemben. Schuchardt valódi kibékítője a népek-
nek, talán nem pacifista, de pacifex; ő, aki a tudományt he akarja vinni
a politikába, ő, aki felismeri a tudomány összekötő feladatát és szívés-
ből fakadó fájdalmas búcsút mond a harcbanálló Romániának, anélkül,
hogy ős németiséget megtagadná — ő valóban hivatott közvetítő a né-
pek küzdelmeiben.“ (Schuch. Brev. 20.) Aldás emlékére!

Ugyancsak ezévben veszítettük el *Ferencki Zoltánt*, Társaságunk-
nak 1911-től fogva választmányi tagját. Petőfi, Eötvös, Deák életrajz-
írója szorgalmas munkatársa volt Közlönyünknek, állandó látogatója
üléseinknek, jelöl annak, hogy nem szakadt el Társaságunktól. Bár
más társaságok és egyesületek, főleg a Magyar Tudományos Akadémia
keretén belül dolgozott, nem mondott búcsút a Philológiai Társaság-
nak. Munkakörének teljességét nem szánta más egyesületeknek, ame-
lyek Társaságunkból sarjadtak ki, volt mondani és írni valója szá-
munkra is és magvas értékezőcséivel gazdagította Közlönyünket. Utolsó
tanulmánya Zrínyi: A török áfium ellen való orvosság című művének
forrásait kutatta. Mindnyájan emlékszünk Bakস্য Sándor felett 1916-
ban tartott emlékbeszédére. Ennek az emlékbeszédnek végzavaival
búcsúzómon szeretett társunk emlékétől: A gondviselés adott nekünk
egy igaz-vevrig magyar író, aki a hit-, haza- és fajszertet legnemesebb
sugalma alatt írt és magyaros jeles munkákat hagyott ránk. Mindig a
szív egyszerűségével, nemességével működött s maradt az a követendő
példa, milyenek annál követendőbbek, minél ritkábbak: Istené legyen
a dicsőség!

Kiváltak még sorainkból Motz Athanáz ciszterciarendi gimná-
ziumi tanár, a német irodalomtörténeti kézikönyv érdemes szerzője és
Kovács Sándor tisztviselőtelepi reálgimnáziumi tanár. Nyugodjanak
békében!

Áttérek ezekután a Társaság orgánumára, az Egyetemes Philolo-
giai Közlönyre. Az LI. (51.) évfolyamban van összesen két klasszika-
filológiai, két magyar, egy francia irodalomtörténeti, két nyelvészeti,
egy humanista irodalmi dolgozat, végül egy ineditum, vagyis egy ki-
adatlan görög szöveg közlése. Hazai irodalmi termék mindössze hat
van ismertetve, szemben 24 külföldi munkával, a vegyesek rovatában
15 kisebb-nagyobb cikk szerepel.

Végül engedje meg a tisztelt közgyűlés, hogy nagyérdemű elő-
döm, Fináczy Ernő szavaival zárjam titkári jelentésemet. „A Társaság
1891. évi közgyűlésének titkári jelentését a következő szavakkal kezdi:
Egy filológiai társaság helyzete hazánkban sokkal nehezebb, mint más
valamely szaktársulaté. A történelmi társulat nemcsak historikusokra
és tanárookra számíthat, hanem a művelt társadalom egyéb érdeklődőire
is, főurakra, törvényhatóságokra, köztisztviselőkre, szóval az egész
nemzet értelmiségére, melynek történelmi multunk iránt való érdeklő-
dése úgyszólván honfíui kötelességei közé tartozik. A természettudo-

mányi társulat a szorosan vett szakközönségen kívül számíthat orvosokra, gazdákra, a bányászati és erdészeti szak képviselőire s általában mindenkire, kit a természettudományok gyakorlati alkalmazása hivatásszerűleg érdekel. De a filológusokon kívül hányan vannak hazánkban, kik klasszika-filológiai vagy akár modern filológiai szakkérdések tudományos módszere iránt érdeklődnek? Itt sem a közhatalóságok, sem a más pályán működők támogatása rendszert számba nem jöhet. Annál inkább kell tehát nekünk filológusoknak — kik ügyis aránylag kevesen vagyunk — egy középpontban egyesülnünk s szívósan ragaszkodnunk e komoly irányú s tudományos műveltségünk egy fontos ágát szolgáló társulat továbbfejlesztésének reményéhez.”

Mindenhez alig van hozzáadni valóm. Amit elveszítettünk taglétszámban a lekapcsolt országrészekkel, azt pótolnunk kell a taggyűjtéssel Csonka-Magyarországban. Ha csak a budapesti filológus-tanárok mind zászlónk alá sorakoznának, már nem két füzet, hanem legalább öt füzet Közlöny jelenhetnék meg évenként.

Utinam dii faxint!

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

II. A pénztárvizsgálóbizottság jelentése.

Igen tisztelt Közgyűlés! Folyó hó 10-én, a pénztáros lakásán megcsejtettük a pénztárvizsgálatot, amelynek eredményéről a következőkben van szerencsénk beszámolni:

A) Megvizsgáltuk, a könyvekkel összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találtuk az 1927. évi zárószámadást, amely 5188 P 28 f bevételt és 4957 P 73 f kiadást tüntet fel, így az elmúlt esztendő 230 P 50 f felesleggel zárult. Általában az 1927. év pénzügyi szempontból kedvezőtlenebb volt, mint az 1926. A jövedelem csökkenése főképen a tagsági díjak és előfizetések tételében volt érezhető, amennyiben ezen a címen 734 P 76 f, illetőleg 744 P 12 f folyt be, szemben az előbbi évi 1247 P 02 f, illetőleg 1339 P 57 f-t kitevő jövedelmével. Ez a lényeges jövedelemcsökkenés annak a szerencsétlen véletlennek tudható be, hogy a tagsági és előfizetési díjainkat kezelő Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetségének tisztviselője súlyosan megbetegedvén, az 1927. év második felében teljesített fizetményekről nem kaphattunk elszámolást. Hálával kell megemlékeznünk a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úrról, aki 1350 P segélyt utalt ki számunkra, a Magyar Tudományos Akadémiáról, amely 800 P-vel támogatta Társaságunkat, továbbá szerkesztőinkről, a Közlöny munkatársairól és több önzetlen tagtársunkról, akik több mint 200 P-t kitevő adománnyal szaporították bevételeinket. Jövedelmünk csökkenésének arányában szorítottuk meg kiadásainkat is, hogy a deficit zátonyát elkerüljük, bár ennek az árát a Közlöny terjedelme adta meg. Kiadásaink oroszlánrészt a Közlöny nyomdai költségei foglalták le. 1123 P 29 ft fizettünk ki az ötvenedik évfolyam 6—10. füzetének előállításáért az Egyetemi Nyomdának, 2928 P 58 ft pedig az 1927-ben teljesített nyomdai munkáért. Megjegyezzük, hogy ebben az összegben az ötvenedik évfolyam még meg nem jelent füzetének nyomdai költségei is nagyrészt bennfoglaltatnak.

B) alatt bemutatjuk a vagyonmérleget, amely 4 P 05 f tócher mellett 1683 P 82 f vagyont tüntet fel. Vagyonunk javarészt a 13.600 K névértékű 4%-os koronajáradék teszi, amelyet a tőzsdén jelenleg nem jegyeznek, így értékét csak hozzávetés útján állapíthatuk meg. Egyéb vagyonunk a forgótőkénken kívül Közlönyünk raktári készlete, tagdíj-hátralékaink és hadikölcsönkötvénycink, nem jelentős. Azonban ha

vagyonunk nem is számottevő, megnyugtató, hogy adósságunk nincsen.

C) alatt bemutatjuk az 1928. évre szóló költségvetésünket. A bevételeket 4795 P 55 íben, a kiadásokat pedig 4317 P-ben irányoztuk elő, úgy számítván, hogy a Közöny ebben az évben legfeljebb 9 ív terjedelmű lesz. Talán túlzott óvatossággal készült ez a költségvetés, de az elmúlt esztendő tanulságai s az általános pénzügyi helyzet sávár-sága ajánlatossá teszik az elővigyázatot.

Tisztelettel kérjük, méltóztassék az igen tisztelt Közgyűlésnek jelentésünket tudomásul venni és Császár Ernő pénztárosnak a felmentvényt az 1927. évre megadni.

Kiváló tisztelettel

Budapest, 1928 január 10.

a Pénztárvizsgáló Bizottság.

Dr. Friml Aladár
biz. tag.

Dr. Finály Gábor
elnök.

Moravcsik Gyula
biz. tag.

III. Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai Társaságnak 1928. évi január hó 18-án tartott LIII. rendes közgyűléséről.

Elnök: Némethy Géza.

Jegyző: Vayer Lajos.

Jelen voltak: Alföldy András, Ambrózy Pál, Balla Marcell, Balogh József, Binder Jenő, Boda István, Császár Ernő, Csetényi Imre, Dávid Antal, Dékány Andor, Dézsi Lajos, Egrý Gyula, Elek Oszkár, Endrei Gerzson, Esztergomy Ferenc, Farkas Gyula, Finály Gábor, Förster Aurél, Fray Jenő, Friml Aladár, Garda Samu, Göttling János, Grosz Elza, Gyomlay Gyula, Happ József, Heinlein István, Heller Bernát, Hittrich Ödön, Holzinger Gabriella, Hornyánszky Gyula, Incze József, Irsik József, Jirka Alajos, Kerényi Károly, Korzenszky Eleonóra, Koszó János, Kotál Henrikné, Kovalovszky János, Kováts Gyula, Láng Nándor, Lux Gyula, Marót Károly, Misner Béla, Nagy Margit, Nagy Pál, Papp Ferenc, Pauler Akos, Pintér Jenő, Posch Árpád, Pruzsinszky János, Pukánszky Béla, Reibner Márton, Ribáryné, Rombauer Erzs., Salamon Károly, Sipőtz Jenő, Solymossy Sándor, Szabó Miklós, Szidarovszky János, Szkunzevics Kornél, Szűts István, Várdai Béla, Varga István, Vikár Béla, Velvart László, Wagner József, Waldapfel Imre, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla.

1. Némethy Géza megnyitja a közgyűlést és üdvözli a nagyszám-ban megjelent közönséget.

2. Koszó János emlékbeszédet tart Gragger Róbert felett.

3. Hornyánszky Gyula felolvassa Hippokratestól Tacitusig című értekezését.

4. Vayer Lajos bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi s a jelentésben foglalt indítványhoz képest köszönetet szavaz a Magyar Tudományos Akadémiának és Klebelsberg Kuno gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak.

5. Finály Gábor előterjeszti a pénztárvizsgálóbizottság jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi a jelentést, Császár Ernő pénztárosnak köszönetét fejezi ki s az 1927. évre a felmentést megadja.

6. Választás alá kerülnek a választmányi tagok. A beadott 41 szavazat alapján az eredmény a következő:

Budapesti választmányi tagok: Alszegehy Zsolt (41), Balogh József (40), Binder Jenő (41), Eckhardt Sándor (41), Finály Gábor (41), Förster Aurél (41), Friml Aladár (40), Garda Samu (38), Gombocz Zoltán (41), Gyulai Agost (30), Heinlein István (41), Hittrich Ödön (41), Hóman

Bálint (41), Hornyánszky Gyula (41), Incze József (41), Kemenes Illés (38), Kornis Gyula (41), Kuzsinszky Bálint (41), Melich János (41), Moravcsik Gyula (41), Papp Ferenc (41), Pauler Ákos (41), Pecz Gedeon (41), Pintér Jenő (41), Pröhle Vilmos (40), Szigetvári Iván (22), Szinyeyi Ferenc (41), Vári Rezső (41), Wagner József (41), Zlinszky Aladár (41).

Vidéki választmányi tagok: Birkás Géza (41), Csengery János (41), Darkó Jenő (41), Dézsi Lajos (41), Dóczy Imre (39), Erdélyi Pál (36), Gálos Rezső (41), Gulyás József (41), Gyomlay Gyula (41), Helle F. Hugó (41), Huszti József (41), Jirka Alajos (41), Kasztner Jenő (41), Kmoskó Mihály (41), Kristóf György (41), Lajti István (41), Láng Nándor (41), Marót Károly (40), Módi Mihály (41), Pap Károly (40), Prácer Albert (38), Rác Lajos (41), Schmidt Henrik (41), Thienemann Tivadar (41), Tolnai Vilmos (41), Victorisz József (40), Werner Adolt (40), Zolnai Béla (41), Zoltvány Irén (41), Zsigmond Ferenc (41).

Szavazatot kaptak még: Alföldi András (5), Baranyay Zoltán (4), Dávid Antal (1), Farkas Gyula (2), Pukánszky Kádár Jolán (3), Pukánszky Béla (12), Szabó Miklós (1), Szidarovszky János (18).

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ért.

Kmf.

Németh Géza
elnök.

Vayer Lajos
első titkár.

VEGYES.

Furor philologicus? Közlönyünk ezidei évfolyamának bevezető értékesítését Hornyánszky professzornak Társaságunk legutóbbi közgyűlésén bemutatott dolgozata alkotja, amelynek sajtósága zamatát ismét talán éppen szerzőjének nem pusztán szakmabeli tájékozódottsága adja meg. Hogy emellett a szakmabeliek nem viszik el egészen szárazon, ha beállításaikban pusztán filológusoknak mutatkoznak, azt is szinte megszoktuk már, s épp oly kevésbé fogjuk fel tragikusan, mint pl. a vallástörténeti irányzat hívei azt a csipést, amely nekik egy Wilamowitztól minden alkalommal kijár. Hogy ezt most szerkesztői minőségünkben megállapítani szükségesnek tartjuk, azt tesszük egyrészt éppen ezért (hiszen Közlönyünk mégis csak pusztán filológiai szakfolyóirat, tehát szakközönsége előtt magunkat igazolni tartozunk); másrészt azért is, mert egy lehető félreértést kell megelőznünk akkor, amikor klasszika-filológiai tudományunk egyik legnagyobb élő mestere kerülhet, nézetünk szerint szerzőnek nem is szándéka szerint, abba a veszedelembé, hogy igazi humanistához illő antik stílusú önkorlátozása miatt kutatási körétől távolabb állók szemében egy egészen másféle lelkületből fakadó fogyasztás gyanujába essék. „Csak a mindenen megegyezésre vadászó furor philologicus képzelet, hogy az átvétel a fontos és nem az átvető, és hogy ceteris paribus, azaz az ellentétes cél hiányában mindig több figyelmet érdemel az átadóra irányuló tekintet, mint az átvetőre irányuló” — mondja H. (2. l.), s közvetlenül előbb, háláját fejezve ki Nordennek „pontos filológiai megállapításaiért” (amelyek épp ilyen megegyezésekre vonatkoznak), felteszi a kérdést (1. l.), „hogy meg kell-e náluk állapodnunk, s beérjük-e azokkal a kevésbé hízogó következtetésekkel, melyeket Norden „esetünk”-ből bizonyára jogosan von le, ha további lépéseket nem tart szükségeseknek (Die germanische Ungeschichte in Tacitus Germania, 1920. 56. l.)”. Azt szeretnénk itt megjegyezni, hogy a további lépések lehetősége nem esik kívül Norden látókörén sem. Mert éppen ilyenfajta „kevesség

hízelgő következtetésekkel“ fordul szembe könyvc második lenyomatának előszavában (1922): „*Es wäre bedauerlich, — írja (IX. l.) — ja schädlich, wenn diese Auffassung Boden gewönne* (t. i., ha a Germania jelentősége az ethnográfiai topika átvételének pusztá tényében kimerülne). *Die Übertragung ethnographischer Wandermotive ist, wie ich an manchen Stellen ausdrücklich bemerkt, an anderen stillschweigend vorausgesetzt habe, in der guten völkerkundlichen Literatur des Altertums niemals mechanisch, das hiesse: verantwortungslos, vollzogen worden.*“ Következik annak a kifejtése, hogy ez akkor is áll, ha azonos szóhasználattal találkozunk: ilyenkor függetlenül megfigyelt azonos szokásokról van szó. De fontos Norden szerint az átvéő egyéni alakítása is: „*bei genauerem Zusehen finden wir auf dem nach altüberlieferter Technik hergestellten Grundgemälde die individuellen Farbentöne.*“ És hogy Tacitus ebben a tekintetben nem kivétel, az hogyan kerülhette volna el a legélesebb szemű elemző figyelmét? „*Jede Angabe, die der seine Worte genau wägende Schriftsteller auf Grund besten Quellenmaterials kennt, verträgt die Goldwage.*“ Itt természetesen Norden valami egészen másra gondol, mint amit H. értékezőse felfedni óhajt: Tacitus tárgyilagosságára, nem pedig irányzatosságára az átvett anyag feldolgozásában. De kétségtelen az, hogy ennek az anyagnak az összehordása olyan előmunkát az író egyéni képének tudományos kialakításához, amely annál kevésbbé érdemel kicsinylőnek felfogható megjelölést, minél inkább tartózkodik esetleg hízelgőbb, de természetüknél fogva bizonytalanabb következtetések levonásától.

Ismételjük, ez szerkesztői hozzászólás, amely tárgyi szempontból a szóbanforgó dolgozat egyetlen pontját sem kívánja érinteni. k.

Az 'ájtatos' és a 'komor' Szent István király. Hartvik püspök Szent István-életrajza és a belőle folyó nagyobb István király-legenda úgy állítják elének az első magyar királyt, mint a Krisztus passiójába bánatosan elmerült komor embert, aki száját soha „mosolyra nem nyitotta“: *Gravedinem morum, quam in iuventute receperat, usque ad finem vitae tenuit, vix unquam ad risum labia movit, recolens scriptum: risus dolore miscebitur et extrema gaudii luctus accipat, — semper sic apparens ac si ante tribunal Christi stare, interioribus oculis eius praesentiam vultu verendo conspiciens, Christum in ore, Christum in corde, Christum in cunctis actibus se gestare demonstravit.* (Hartvik, 19. Ugyanigy a legenda Maior, 15. Mindekettő Endlichernél, *Rer. Hung. Monum. Arpad.*, 1849, 184 és 152. ll.)

A legendák Szent István király i m a s z o k á s a i v a l is részletebben foglalkoznak. Így azt olvassuk a Nagyobb Legendában, hogy gyakorta a templom padlójára borult le és könnyeit bőven ontva imádkozott: *Elemosinis et orationibus vacans, frequenter pavimento adhaerens domus sanctae, lacrimis fuis perfectionem propositi sui Dei commisit voluntati.* (Leg. Mai., 7. V. ö. Hartvig: *Genibus flexis, clauso oris ostio, aeternae miseracionis ianuam gemitibus et lacrimis pulsabat*, 16. Endl. 143. és 181. ll.)

Anélkül, hogy itt Hartviknak, illetve a Nagyobb Legenda kompilátorának hagiografikus mintaképeit rendszeresen vizsgálni kívánnók, csupán arra utalunk, hogy az ilyként elének állított „komor és „ájtatos“ Szent István a korai középkornak, legenda-toposz-okkal színezett, király-eszményképe. Példaképen Theganus trieri püspöknek 850 körül írt Lajos császár-életrajzából idézünk két részletet: *Quotiens mane in cottidianis diebus ad ecclesiam perrexerat causa orationis, flexis genibus fronte tetigit pavementum, humiliter diu orans, ali-*

quando cum lacrimis; et omnibus moribus bonis semper ornatus. (19.) *Nunquam in risum exaltavit vocem suam, nec quando in summis festivitatibus ad laetitiam populi procedebant themilici (zenészek), scurri et mimi cum coraulis et chitaristis ad mensam coram eo, tunc ad mensuram ridebat populus coram eo, ille nunquam nec dentes candidos suos in risu ostendit.* (U. o. Migne, P. L., CVI, 414.)

A fennköltén komoly uralkodó eszmény¹ nem a középkor szellemi kertjében született; mint az uralkodói ideál általában, úgy ez a kicsiny részlete is antik, sőt alighanem keleti talajba gyökerezik s ezredek óta száll nemzedékről nemzedékre. A középkor 'sosem mosolygó királyában' a sztoikus bölcsnek és a keresztény szentnek jellegzetes vonásai párosulnak. A *Historia Augusta* úgy tudja Marcus Aureliusról, hogy *erat... tantae tranquillitatis ut vultum nunquam mutaverit maerore vel gaudio, philosophiae deditus Stoicae.*² Ez a nyugalom, ez a mérséklet lesz az ókor mártírszentjeinek is egyik legfőbb ékessége. Csak példakép nyúlunk Pontiusnak Cyprianus-életrajzához: *tantum sanctitalis et gratiae ex ore eius lucebat, ut confunderet intuentium mentes. Gravis vultus et laetus; nec severitas tristis, nec comitas nimia; sed admixta utrimque temperis...* (6).

Az ájtatos és komoly Szent István király tehát korántsem egyéni vonásokból összerótt arckép, hanem antik eredetre visszavezethető hagiografikus közhely, amelyből a történetíró aligha vonhat le számottevő következtetéseket. Más helyen volt és lesz még alkalom kimutatni, hogy Szent István ú. n. Intelmei csupán egy teljesen kidolgozott gondolatkör átültetése magyar talajra s hogy e könyvben alig-alig lelhetünk magyar vagy szentistváni vonást; az itt közölt jegyzet viszont azt sejteti, hogy hasonló nyomok alapján Szent István-legendákban is könnyűszerrel ki lehet majd mutatni a „típus” király-életrajzi és hagiografikus elemeket. Az intelmek és a legendák illetően filológiai kritikája tehát mindinkább problematikussá teszi, ködbe burkolja első királyunk történeti alakját és egyéniségét.

(Budapest.)

BALOGH JÓZSEF.

Gregorius Tifernas sírverse V. Lászlóra. Abel Jenő gyűjtéséből az *Analecta Nova* 9. l. olvasható egy névtelentől: *Epitaphium in Ladislaum regem Pannoniae, Bohemiae etc.* Ha a kissé zavaros apparatus criticus-t (8. l.) helyesen értelmezem, Abel e névtelen költeményt egy XV. századi müncheni latin kéziratból másolta le. (Cod. Lat. Mon. 476 f. 289). Más, olaszországi kéziratok a szerző nevét is fenntartották. Így a Vat. Urb. Lat. 353, mely a f. 112-től kezdődőleg *Publ. Greg. Tifernas* műveit tartalmazza, a f. 130^r ugyanezt a költeményt (*Epi In Ladislaū Regē Pannoniae*) szintén megőrizte. A szerző tehát a XV. sz. egyik nevezetes humanistája, Publius Gregorius Tifernas, kinek élet-

¹ Az „eszményi királynak” koraközépkori etikai és irodalmi típusával „Szent István király a 'békefejedelem'” (Magyar Nyelv, 1927 és „Nemzet” és 'nemzetség' szt. István Intelmeiben” (Ir. Tört. Közl. 1927), végül „Szt. István és a Róma-eszme” (Bp. Sz. 1927 okt., c. dolgozataimban, az ókeresztény és középkori 'masírás' szokásával pedig „Unbeachtetes in Augustins Konfessionen” c. tanulmányomnak („Diasdaskaleion”, Torino, 1926) Imber Lacrimarum c. fejezetében részletesen foglalkozom; v. ö. „Hangos könyörgés, síró fohász” c. közlésemet az Ethnográfia 1926. évi folyamában.

² E helyre Alföldi András révén lettem figyelmes.

rajzát M. L. Delaruelle írta meg: *Une vie d'humaniste au XVe siècle*. Gregorio Tifernas. École Française de Rome. Mélanges d'Archéologie et d'histoire XIX. s. köv. lk. Érdekes, hogy a volt urbinói kódex szövegének feltűnőbb hibái megegyeznek az Abeltől használt kéziratéival: v. l. *implende*, 3. *iuventus*, 8. *ex*, 11. *vincenda*, ami valószínűvé teszi a két szöveg szoros összefüggését. Ugyanez a költemény kifogás-talan szöveggel megtalálható a Marciana Cl. XII. 8. (4161.) sz. kéziratában f. 90^v ugyancsak Tifernas neve alatt (f. 70^r). Ez a szöveg Abel kitűnő javításait egytől-egyig igazolja. Arra vonatkozólag, hogy Tifernas egyébként összeköttetésben állt-e V. Lászlóval, Delaruelle életrajzi adatai semmi felvilágosítást nem nyújtanak.

(Szeged.)

HUSZTI JÓZSEF

Kölcesy Tacitus-olvasmányának egy nyoma fedezhető fel talán a Himnusz e hatalmas távlatú soraiban:

S hányszor zengett ajkain
Oszmán vad népének
Vert hadunk *csonthalmain*
Győzedelmi ének.

Az *Annales* I. könyvében olvashatta költőnk annak a csatatérnek a leírását, amelyen *hat évvel* a nagy vereség után Varus légióinak csontjai fehérlettek (c. 61.): *medio campi albertia ossa, ut fugerant, ut resisterant, disiecta vel aggerata*. Azután Arminius győzedelmi ünnepeinek nyomait írja le Tacitus: *ut signis et aquilis per superbiam inluserit*. Az ilyen ünnepek természetesen nem a csonthalmokon szoktak lefolyni: Kölcesy, Tacitusán keresztül, már ezeket látja — látomása költőiségének igazán nem kárára! Magyar szakemberek bizonyára tudni fogják, van-e erre jobb magyarázat. Mindenesetre felemlitem Himnuszunknak még két felöltő klasszikus fordulatát. Horatius a VII. epódosban az irigy Karthago büszke váráról beszél (*non ut superbas invidae Carthaginis Romanus arces ureret*): számunkra mindig Bécs volt az irigy város. Talán ez adta Kölcesy tollára a jelzőt:

S nyögte Mátyás bús hadát
Bécsnek *büszke vára*.

Az Odysseiára emlékeztet a Tokaj szőlővesszsciről *csepegő nektár*: arról a borról mondja Polyphemos, amellyel Odysseus megrészegíti (IX. 359), hogy ἀμβροσίης καὶ νέκταρος ἐστὶν ἀποπύωξ, ambroszia és *nektár csepegése* (ἀπόρροια *latex* régi magyarázók és fordítók szerint, „ein Saft von Ambrosia oder von Nektar“ Vossnál). KERÉNYI KÁROLY.

A francia helyesírás problematikájához.

A helyesírás története és elmélete új korszak küszöbére lépett a párizsi egyetemi könyvtár igazgatórének, Charles Beaulieux-nek két-kötetcs munkájával.¹ Abból a nagyszerű adattömegből, amelyet felhalmozott, sok olyan lehetőség villan ki, melyeknek jelentősége messze túl van a helyesírástanulmányok megszokott körén.

A kellemes meglepetés mindjárt a módszer megállapításánál jelentkezik. Beaulieux mesterének, Ferdinand Brunot-nak egy mondatából indult ki, amely a XVI. század vezető nyomdáiban divó ortográfiai elvek megvizsgálását tűzte ki a jövő helyesírástörténeze elé legelső s valószínűleg döntő feladatul. A francia helyesírás reformja ugyanis leg-

¹ Ch. Beaulieux: *Histoire de l'orthographe française*. I—II. k. Paris, Champion, 1927. 366+134 l. Ara: 60 francia frank.

inkább a XVI. század humanista-nyomdászainál vált aktuálissá s az ő korukban szenvedett hosszú időre kiható vereséget, amelyet talán csak a jövőben fog kiheverni. Beaulieux tanulmányainak középpontja, mely körül kutatásainak egész rendszere forog, Robert *Estienne* francia-latin szótára, a híres *Dictionnaire francoislain* (így!), melynek első kiadása 1540-ben jelent meg s amelyben szerzőnk a későbbi szótárak forrását s helyesírási mintaképét fedezi föl.

Milyen volt ez a minta, amely hosszú századokra leszögezte a francia ortográfiát? Robert Estienne híve az úgynnevezett „etimologizáló” helyesírásnak és a latin alapszó már elnémult hangjait fölöslegessé vált betűk alakjában iktatja be a szókba (tempus mintájára temps, corpus mintájára corps stb., jöllehet „helyesen” tens és cors volna; súlyosabb esetek pl. prebstre, nepveu stb.). Beaulieux kutatói érdeme, hogy e jelenség magyarázatára nem elégedett meg a humanista „tudákosság” hangoztatásával, hanem új okot talált, amelyre Estienne szótárának előszavában is célzott: a kancellária, a számvévőszék, a törvényészék helyesírásának hatását. Már pedig a különböző törvénykezési és közigazgatási szervek helyesírása a félműveltség önkényes alkotása, amelynek a humanista latinsághoz annál kevesebb köze lehet, mert ősrégi. Beaulieux kiemeltja, hogy a jogi szövegek már a XIII. századtól kezdve azokat a helyesírási hibákat tüntetik fel, amelyekért a XVI. század humanistáit szokás felelőssé tenni. Szigorúan logikus módszerének köszönhető az a fölfedezés is, hogy a helyesírás romlásáról alkotott felfogásunk azért volt téves, mert csak a költői és szépirodalmi szövegeket vettük tekintetbe, amelyek a XII. században már szinte ideálisan fonetikus írásuak, míg a XVI. században (éppen a szótárak és a könyvnyomtatás tekintélyének nyomása alatt) már hozzáromlottak a jogi szövegekhez. Tehát tanulmányaink súlypontja a jogi és közigazgatási okmányokra kell, hogy essék. Ezek voltak az átlagember szemében a bölcsesség s mindenemű helyesség mintaképei s ezek kerültek leggyakrabban szemé elé, míg költői szöveget alig olvasott. Az egyetemen is a *praticien*-ek „konyhai” helyesírása volt elterjedve. Ortográfiai jelenségek megállapításánál tehát ezeket kell főképp tekintetbe venni.

A helyes módszer alkalmazásának eredményei nem is maradhattak el. Segítségével szerzőnk eleven és valóságos képet tud rajzolni a francia helyesírás változatos multjáról. Ennek a viharos időszaknak két hullámhegye van: a két leglogikusabb, legfonetikusabb korszak, a karoling renaissance és a XII. század irodalmi aranykora. Előttük, utánuk a súlyedés hullámvölgyei: a meroving barbárság, a Nagy Károlyt követő viszonylagos hanyatlás, a középkor végének dekadenciája s a XVI. század ortográfiai katasztrófája: a „hivatalos stílus” betörése a köznyelvbe.

Minek köszönhető e két virágkor? Az első Nagy Károly szigorú humanista elveinek, amely az elharapódzott *sermo rusticus* helyett a klasszikus latinság helyesírását helyezte vissza jogaiba (az ő korának papjai nem írhattak rövid *i*, *u* helyett zárt *e*-t, ill. *o*-t). A második az elmondott vagy elénékelt (tehát az írás másodrangú, az előadás függvénye!) költészet uralmának, közelebbről: a jongleurök naturalisztikus iskolájának, mely nem törődött a latinnal, hanem annál többet a helyes kiejtéssel, s ezt is igyekezett megjelölni a lehető legegyszerűbb módon.

Ennek a fonetikus helyesírásnak a *legisták* vetettek véget. A francia helyesírás sorsfordulását nem irodalmi, hanem politikai esemény okozta: az írásbeliségre való áttérés a törvénykezésben. Ennek politikai motívuma viszont az volt, hogy a királyság a maga hatalmát csak a különböző tisztviselők és bíróságok révén terjeszthette. A középkor

delén s alkonyatán gombamódra szaporodnak a legkülönbözőbb jogi fórumok — a törvényszéktől a városbírón át le a kisbíróig. Mindezek jegyzőkönyveztek és ítélkeztek, s ezzel elterjesztették a legkülönbözőbb nyelvjárásokra s a tudás fokától függő egyéni önkényességekre támaszkodó tudákos írásmódok minden fajtáját. Ennek a helyesírásnak nem vált a javára az a körülmény sem, hogy a latin és a francia elmosódó határok mellett élt együtt, zavaros „szimbiózisban“.

A jogászok hanyag, alig olvasható írásuk miatt is tanácsosnak látták minél több mássalhangzót írni bele a szóba; így több volt a valószínűsége annak, hogy el tudják olvasni. Másrészt a hasonló hangzású (homonim) szók megkülönböztetése főleg okiratokban és jogi szövegekben volt fontos, s ezekben nagyon kapóra jött egy-két beiktatott, a latinra emlékeztető mássalhangzó. Emellett ne feledkezzünk meg a sor szerint való fizetség ösztökélő erejéről sem: minél több volt a szövegbe iktatott betű, annál több sorért kapott honoráriumot az ügyvéd vagy a közjegyző. „Ebben a játékban“, — mondja Beaulieux (I. k., XIV. l.), — „annyira lealjasították a mássalhangzókat, hogy már csak közönséges anyagnak tekintették, amellyel kedvük szerint élhetnek vissza.“ Így történt, hogy a legtöbb mássalhangzót abban a korban írták, amikor a legkevésébbet ejtették! (Később kezdődik meg s ma is folyik a mássalhangzókkal teljes új kölesönszók tömeges fölvétele. A XVI. században még a friss kölesönszók mássalhangzócsoportjait sem ejtették ki teljesen.)

Újdonság Beaulieux könyvében a legfontosabb diakritikus jelek, az ékezetek története is.

Köteteinek végén medret szeretne vájni a természetes továbbfejlődésnek s a helyesírás szabályozására gyakorlati tanácsokat ad, melyek nézete szerint a történet tanulságai. Mérsékelt fonetikus írást ajánl, mely a chanson de geste-ek másolóinak ortográfiájához alkalmazkodnék. Egyébként ebben az irányban kezdeményező lépéseket is tett az Akadémia szótárának 3. kiadása. Az ékezetek közül az éles ékezet csak a valódi zártságot, a tompa („accent grave“) a nyíltságot jelentené, míg a kúpos ékezet („accent circonflexe“) a hosszú és zárt magánhangzónak volna fenntartva, — tekintet nélkül arra, hogy pótló-nyújtás eredménye-e vagy sem.

*

Az a tény, hogy végre komoly és igazi anyaggyűjtésre támaszkodó munka fekszik előttünk, jogosulttá teszi a helyesírás problematikájának alaposabb tanulmányozását s néhány főbb kérdés fölvetését is. Hiszen elég arra utalnunk, hogy Beaulieux újlag is kimutatja a helyesírás befolyását a kiejtés, tehát a hangok változásaira. Az ortográfia nem a hangtan függvénye vagy függeléke, mint általában hiszik.

A helyesírásra vonatkozó tanulmányoknak mindig bővíben voltunk, de a termelésnek magas százalékát a pillanatnyi szükséglet vagy a pillanatnyi visszaélések kritikája hozta létre. S már régen felismerték a helyesírás reformok mindenkorai ütközéspontjául az etimológiai és a fonetikus párt érdekeinek ellentétességét. De míg az etimológiai irányzatot általában a „konzervatív“, a fonetikait pedig a „radikális“ bizóvel lehet illetni, addig a francia helyesírás etimológiai iránya csak bizonyos értelemben konzervatív (t. i. újra meg újra a klasszikus latin helyesírás felé kacsintgat), más szempontból — mint gyökértelen helyesírás szokások létrehozója — nem képviselheti a hagyományos fejlődés lassú, szerves konzervativizmusát. Ma tehát a nyelvtörténetileg iskolázott romanisták javarésze — élükön a *Revue de philologie française* zászlóvivőivel — fonetikus irányú reformot sürget. A szabályos fejlődés, a régi nyelv

szakértői kívánnak tehát — bizonyos mérvű — anti-konzervatív diadalt. Mint körülbelül mindenki, Beaulieux is csatlakozik ehhez az óhajhoz. S bizonyos, hogy ennek a tábornak a történeti fejlődés szempontjából igaza van. Csakhogy ez az „igazság“ nem olyan teljes, magátólértetődő és minden reflexiót kizáró, mint amilyennek első pillanatra látszik.

A legtöbb fonetikairó, aki az ortográfiával mellékesen foglalkozik, azt a véleményt reprodukálja, hogy a helyesírás célja a „hangokat festsíteni“, azaz minél pontosabban visszatükröztetni. Ha ismernénk egészen primitív, más kultúrák hatásától mentes nyelvet, az *talán* megközelítené a helyesírási „naturalizmusnak“ ezt az eszményét. (De az ilyen nyelvet beszélő nép rendszeren nem volna képes artikulációjának pontos megfigyelésére s az egyes fontosabb hangok megkülönböztetésére.) Az ismert nyelvek azonban mind kész „ábcéct“ vettek át, amelyet csak többé-kevésbé tökéletlenül egészítettek ki saját artikulációjuknak megfelelő új jelekkel. A fonetikus szempont még akkor járt a legjobban, ha az átvevő nyelv lényegesen különbözött a kölcsönző nyelvtől, mint pl. a magyar írás esetében. Itt t. i. valóban arról volt szó, hogy a magyar kódexíró az egyes magyar hangokat külön-külön próbálja visszaadni, esetleg összerakosgatni² a rendelkezésére álló idegen ábcécé segítségével.³

A fonetikai irányzat sokkal kevésbé érvényszerűsülhetett a román nyelvekben, mert hiszen pl. a franciául írók sokáig abban a meggyőződésben éltek, hogy ők *latinul* írnak, és így nem annyira a hangok visszaadása lebegett szemük előtt, mint inkább az, hogy a szók írott képe olyanféle maradjon, mint az általuk ismert latinságban volt. A jongleuriskola fonetikus helyesírása csak azoknak felelhetett meg, akik a szók multját és eredetét kevésbé ismerték. A leírt francia szó nagy általánosságban nem tekinthető az azt alkotó hangok „lekottázásának“, hanem a *szó régebbi* (legutóbbi vagy — a „tudakos“ szellemi virágkoraiban: — *eredeti*) formája folytatásának és revidált kiadásának.

Szépen illusztrálja a fonetikai törekvés másodrendű szerepét az a körülmény, hogy a *c*-jelet sokszor használták — minden lelkifurdalás nélkül — egyidőben *c* (s) és *k* hang jelzésére, anélkül, hogy kifejezték volna, hogy az adott helyzetben melyik hangot kell rajta érteni. Még Robert Estienne is *francois*-nak írja azt a szót, melynek hangképében pedig *s* és nem *k* van. Mindez azt jelenti, hogy a szókat ismerteknek tételezték föl s elvárták az olvasótól, — akárcsak a gyorsírás a maga szakértőitől, — hogy apróbb pontatlanságokat maga korigigáljon a ki-cíjtésben; ha a *francois* írásképet látja, amelyet ismer, a *k* helyett külön figyelmeztetés nélkül is *s*-et olvasson. Hiszen ugyanezt követeli meg — kisebb körben — ma is a tulajdonnevek egész sora az angol, a francia, sőt a magyar nyelvben is. A Széchenyi, Thewrewk, Batthyány írásmód fonetizálásának szükségét alig érzi magyar ember, mert a szók hangképét ismeri és annak archaisztikus elemeit emlékezetből igazítja ki.

Másik nyomós érvünk a „helyzetteremtő“ helyesírás, melynek a franciában van nagy szerepe. A „cédille“ bevezetése előtt a *c*-nek vagy *s*-nek hangzó *c*-hez egy néma *e*-t biggyesztettek, mert tudták, hogy *e* előtt a *c* más esetekben is így hangzott: *prononceons* (prononçons),

² Ilyen összerakó munka hozza létre rendszerint az affrikáták jeleit stb.

³ Figyeljük meg összehasonlításképpen a gyarmati nyelvek *č*-jének vagy *u*-jének visszaadását az angol vagy a francia helyesírás eszközeivel.

ceo (ço); ugyanígy (s ma is) *g*-vel: *mangeons*. Szóval: a hang kifejezésére nem találtak ki külön jelet, hanem olyan *helyzetet* teremtettek a szokásos jel számára, amilyenben annak rendszerint a kívánt kiejtése van. Ezekben az esetekben is hallgatólagos megegyezésre volt szükség író és olvasó közt, mert különben a néma *est* is olvasták volna.

De — azt hisszük — most már nyitott kaput döngöztünk. Hiszen csak arra a pszichológiai kísérletre kell utalnunk, amely bebizonyította, hogy az ember a sötétben rövid időre felvillanó szót akkor is teljesnek ítéli, ha abból egy-két betű hiányzott. Az írott neolatin szók nagy része tehát nem naturalisztikus fotográfia, hanem odavetett vázlat, amelyről csak azért ismerjük fel az eredetét, mert sejtjük, hogy csak róla lehet szó. Beszélhetnénk *idealisztikus* vázlatról is, mert — mint láttuk — a francia szó írott képében több van, mint amit ábrázolni kellene: benne van a szó eredetének, értelmének sejtetése is, mint a művészportréban az ábrázolt alak mélyebb jelleme, atavisztikus karaktere.

Genetikus szempontból tehát alig jogosult a fonetikai meggondolások túlzott előtérbe állítása. Ez az elv csak mérsékelten érvényesült a francia írás fejlődésében.

Más a *gyakorlatosság*, a *használhatóság* szempontja. Mert ha fonetikánk azt hangoztatja, hogy gyakorlati (pl. nyelvtanulási stb.) szempontból kívánatos a fölösleges mássalhangzók kiküszöbölése, bizonyos határigazat kell adnunk neki. De a kérdés ezen a ponton is sokkal vitathatóbb, mint fel szokás tételezni.

Először is: a francia helyesírás reformereit nyilván inkább tudományos nyelvtörténeti érdek vezeti, mint gyakorlati, amikor *tens-*ek írnak *temps* helyett. Szerintük ugyanis *temps*-nek az a hibája, hogy a fejlődés egyetlen pontján sem felelt meg ilyen hangképnek. *Tens* előnye pedig az, hogy többet árul el a szó ófrancia fejlődéstörténetéből. De fonetikai szempontból távolról sem tökéletes.

Másodszor: vitatható, hogy szabad-e fölvetni a tanulás könnyebb-ségének kérdését, amikor tudományos szempontokról van szó. A leg-tökéletesebb helyesírás megtanulása is sok nehézségbe ütközik s kérdés, hogy az orthográfia fonetikusabbá (de nem fonetikusá!) tétele ebben a vonatkozásban számbavehető előnyt jelentene-e? A francia analfabéták mindegyik helyesírást körülbelül egyforma nehezen sajátítanak el; a franciául tanuló idegenek érdeke pedig a helyesírás szempontjából éppoly kevésbé jöhet számításba, mint ahogyan senki sem merne arra gondolni, hogy kedvükért a rendhagyó ígékét bujtassák az analógia kényszerzubbonynak is beillő uniformisába.

Harmadszor: a gyakorlatiasság érdeke sokszor éppen a parazita-betűs alakok fenntartását javasolja. Nem egészen véletlen, hogy a leg-több ilyen parazitabetoldást egy- vagy legfőljebb kéttagú szókból őrizték meg. Ugyanis különösen rövid szókból veszélyeztetni a megértést a francia nyelv speciális betegsége: a túltengő *homonimia*. Nem megvetendő előny, hogy a testeket (*corps*) az írásban az első pillantásra meg lehet különböztetni a kürtöktől és a tyükszemektől (*cors*), — s a megkülönböztetésnek ez a módja csöppet sem kevésbé tiszteletreméltó, mint a *doublet*-ek kihasználásának egyéb módjai. *Hôtel* mellett a *hôpital*, mely szintén nem a (túlértékelt) „szerves fejlődés” terméke, mint a *corps*, nagyon hasznos szolgálatokat tesz s jól alkalmazható új munkakörében; miért ne lehetne éppígy s ugyanennyi joggal felhasználni a „szerves fejlődés” állítólagos kárából származó *temps* írásmódot is?

Mert a nyelv s vele a helyesírás célja: a *jelentés kifejezése*, — sokkal inkább, mint a „hangok ábrázolása”. A fontos az, hogy a szót

megértsük s nem az, hogy a hangok jelképeit vagy történetük egyes nyomait rójjuk papírra. A franciára nézve a *temps* írásmódnak jelentést eláruló és képviselő ereje nagyobb, mint a *tens-é*,⁴ mert amaz latinul is, klasszikus francia szövegeinkben is ilyenféleképpen fordul elő, s a félreértések ellen is jobban föl van vértézve.

Cikkünk célja nem az volt, hogy a tervezett reformok ellen emeljünk szót, hanem csak az, hogy a helyesírást megfelelőbb világításba állítsuk s a rá vonatkozó problémák revízióját sürgessük. Természetesen leghelyesebbnek az etimológiai és a fonetikai párt egészséges kompromisszumát tartanók. De soha se felejtjük el, hogy nincs köztük olyan nagy rangkülönbség, mint amilyenek a fonetikai vagy a fonetikai-történeti pártfrakciók feltüntetik.

A helyesírás nem lehet „ancilla phoneticae“, nem szolgálója a hangképeknek, hanem — ahol kell — szövetségese, sőt itt-ott irányítója is. Gondoljuk meg, hogy kettejük között az az előkelőbb, amelynek több köze van a gondolathoz, a fejlődés multjához.

(Debrecen.)

HANKISS JÁNOS.

Beküldött könyvek. A *-gal jelzettekre visszatérünk.

Robert Eisler: Orphisch-Dionysische Mysteriengedanken in der christlichen Antike. Vorträge der Bibliothek Warburg 1922—1923. II. Teil. B. G. Teubner, Leipzig, 1925. 8-r. XX+424 l.+XXIV. t. 25 M.

Szerzőnek a Warburg-könyvtárban tartott előadása az ökereszténység és a pogány kultuszok ill. vallásos gondolatok monumentális érintkezéseiről megjelenéséig vaskos kötettedagadt, amely a benne összehordott műemlék- és magyarázóanyag bősége tekintetében a valástörténeti kutatásnak ezen a területén egyedülálló. Tartalmának gazdagságáról s összehasonlítási szempontjairól a legrövidebben lejezet-címeinek felsorolásával adhatunk fogalmat: 1. *Das Orpheusbild in den jüdischen Grabgemälden der Vigna Rondanini.* 2. *Das Orpheus-Davidbild in der alexandrinischen Bibelillustration.* 3. *Orpheus-Adam unter den Tieren.* 4. *Die gezähmten Wildtiere auf die Völker der Welt gedeutet.* 5. *Das Hirtenkönigtum der Endzeit.* 6. *Die ethisch-psychologische Deutung der Tiertypen und die ethisch-katharische Wirkung der Musik.* 7. *Das „Rad des Werdens“ im Jakobusbrief.* 8. *Die Musik des Orpheus als Jagdzauber.* 9. *Die Jagd mit Rauschtrank und Spiegel-fälle.* 10. *Die Weinfischerei auf dem Mysterienmosaik von Melos und das Menschenangeln in Lukians 'Αλιεύς.* 11. *Die Bedeutung der Fischmasken.* 12. *Bacchische Jenseitshoffnungen in den Gemälden der Tomba de' Pancrazii.* 13. *Die Feuertaufe und das „Wasser des Lebens“.* 14. *Der Freskenzyklus in der Tomba de' Nasoni.* 15. *Die Bilder im Columbarium der Villa Pamfili.* 16. *Das Weinsakrament. Κρατήρες, Weltseele und Seelentrank.* 17. *Die Mosaiken der Bakcheia von Utina und Hadrumentum.* 18. *Σηκός Σεμέλης. Die Weinlaube über dem Altar des Dionysos Perikionios. Das altchristliche Ciborium und die Weinlaub-säule.* 19. *Das Mosaik von Kabr Hiram bei Tyros, die Mosaiken von Sertei, Orléansville und Aquileia.* 20. *Die Traubencharistie in Aquileia.*

⁴ Ami természetesen nem áll egyformán minden nyelvre. A magyarban a legtöbb idegen szót nyugodtabban írhatjuk „fonetikusán“, mert 1. a magyar nyelv nem áll olyan viszonyban a latinnal, mint a francia és 2. mert igen sok latinnak látszó műszó francia, német, angol stb. származású s nehéz volna minden esetben eldönteni, hogy melyik a helyes írásmódja (v. ö. automobil, telefon, zseni, pszichoanalízis stb.).

21. *Das bacchische Vorwinzerfest und die getriebene Frührebe.* 22. *Der Wettlauf der Staphylodromoi und Oschophoroi.* 23. *Dionysos Botrys und die „Weißbergoas“.* 24. „Kornes Pein“ und „Flachses Qual“. 25. Οὐ σε ἐγὼ ἐθέρισα, ἀλλὰ ἄλλος ἐποίησε ταῦτα, *Das Abschieben der Schuld bei den Buphonien und Karneenopfern.* 26. „Psoloeis“ und „Titanen“. *Berusste und gipsbestrichene Geschichten der „wilden Männer“.* 27. *Die dionysischen Tiermaskenzüge.* 28. *Cervulum facere.* *Silene, Satyrn, Kentauren. Konikreiten beim Bokkus-Umzug.* 29. *Bockshaut und Askoliasmus.* 30. *Keltertanz und Keltierlieder.* 31. *Dithyrambos und Taurokathapsien.* 32. *Dionysische Raubtiermasken. Lykanthropie, Lyssa und Katharsis.* 33. *Tiermasken der Seeie.* 34. *Das Mosaik des Orpheusheiligtums von Jerusalem.* 35. *Das Ausziehen der Lasterhülle. Das Anziehen des Messias.* 36. *Die Tiermasken in den Mithrasmysterien.* 37. *Die Ekstasis der befreiten Seele aus den Tierhül'en und der Seelenwanderungsglaube.* 38. *Die Kreuzigung des Lykurgos und des Orpheus.* 39. *Der Name des Orpheus.* 40. „Verus propheta per saeculum currens.“ 41. *Das Symbolon*“ ἐριφος ἐς γάλα ἔπετον ὑπὸ κόλπον ἔδυν βασιλείας.

Kévs olyan olvasót találhat Eisler, aki az anyagnak e tömegén, amelyet a keleti irodalomból is bőkezűen idézett magyarázó szövegek tarkasága még szédítőbbé tesz, egyforma biztonágérzettel vágja át magát. Sőt szembeötlő pontatlanságok klasszikus adatok felhasználásában éppen nem alkalmasak arra, hogy ezt a biztonágérzertet fokozzák. Én pl. nagyon szívesen jóvátenném azt a mulasztásomat, hogy a római Porta Maggiore melletti földalatti bazilika apszisképének magyarázatánál (*Egy. Phil. Közl.* 49 [1925] 114. kk. *Arch. Rel. Wiss.* 24 [1926] 61. kk.) Eisler megjegyzését 119. l. 2. j. nem vettem figyelembe: de ott egy olyan részlet kedvéért (halászháló) hivatkozik a fontos Strabonhelyre (10, 451 hibásan, helyes: 452.), amely az idézett görög szövegben éppoly kevésbé fordul elő, mint magán az ábrázoláson. k. k.

Vorträge der Bibliothek Warburg. Herausgegeben von Fritz Saxl. Vorträge 1923—1924. B. G. Teubner, Leipzig. 1926. 8°. 277 l.+31 t. 12 M.

A kötet nyolc értekezést tartalmaz a vallástörténet, filozófia és művészettörténet köréből. *I. U. v. Wi'amovitz-Möllendorff: Zeus.* Mit jelentett Zeus a Homeros előtti görögségtől kezdve Kleantesz istenéig, s hogyan szívárgott be a stoa útján a keresztény egyházatyák munkáiba is? Erre a kérdésre adja meg itt röviden, Diels után (*I. Arch. für Rel. Wiss.* 1923, 1. kk.) most a második nagy berlini professzor a választ. Az eredetileg az Olymposon lakó villámisten, aki a Kis-Ázsiába vándorló görögök által lesz égi istenné, csak Hesiodosznál szerepel először, mint az igazságot védő, erkölcsi hatalom. A perzsa háborúk után való vallásos elmélyülés már-már egy népvallás egyetlen és jóságos fejévé tette, de a felvilágosodás filozófiája ezt megakadályozta; az ugyanekkor elterjedő misztikus vallások nem fogadták be Zeust. Platon és Aristotelesnél misztikus név nem szerepel az istenség számára, de újra feltámad Zeus a stoánál; a mindent átható tűz és lélek Zeus néven imádható, aki a világot is teremtette. Ez a sztoikus monotheizmus eredményezte a római császárkultuszt. A keresztényiség első idejében és az újplatonizmus korában legfeljebb a számos daemon egyike viselhette a Zeus nevet, aki végül is csak az egyik planetát s a hét egyik napját (Giovedi) tartotta meg. II. *E. Hoffmann: Platonismus und Mittelalter.* Egy készülő részletes munka vázlata. A hiteles és a Gorgiaszal kezdődő dialógusok alapján, — melyek valamennyijére jellemző, hogy a χωρισμός a metodikus kiinduló pont, s a vitatkozás előföltétele, — rekonstruálja Platon filozófiájának vázlatos képét. Majord mutatja,

hogy az újplatonizmus, középkor és renaissance platonizmusa miben tér el az igazi platonizmustól, s hogy ez miért nem egyeztethető a keresztény hittel és dogmákkal. III. H. Liebeschütz: *Kosmologische Motive in der Bildungswelt der Frükscholastik*. A germán-román középkornak a világ, isten és ember együttműködéséről való teoretikus gondolkodása tudvalevőleg a Platon-Timaiosából származó tudós antik tradíció alapul. Szerző itt azt világítja meg, hogy milyen viszonyban van a teológia és a világ kozmológiai magyarázata a korai scholastika egyes gondolkodóinál. Johannes Scotus Eriugena az egyházi és profán tradíciót egyformán respektálja, de igazságukat úgy mutatja be, hogy saját vallásfilozófiájába állítja be és szisztémája tagjává teszi. Nála a világ egyetem életének újplatonikus és arisztoteleszi magyarázata összekapcsolódik egy a sztoikus Chalcidius-Timaios irodalomból származó fizika és antropológiával. Míg Joh. Scotusnál a kozmológia vallásos jellegű és teológiáját támogatja, a Chartresi iskolánál elveszti ezt a jellegét; a chartresi Thierry elkülöníti a Platon-Chalcidius-féle fizikát a teológiától. Abaelardus teológiai szisztématikája középpontjába állít egy kozmológiai formulát. A concesi Vilmos már felhasználta az arabok közvetítésével ekkor ismertté vált görög tudomány új anyagát; a régi ismereteket és az újabb anatómiai és fiziológiai ismereteket úgy köti össze, hogy ezek közös teóriáit kiemeli, s az így alakított kozmológikus rendszere szerint magyarázza a bibliai történeteket. A művelt költő Bernhardus Silvestris a tudós hagyomány szétágazó gondolatait a késői ókor egyik műfajában, t. i. Marcianus Capellát utánozva, adja elő. De azért sem ő, sem az égi világ leírásánál egészen Aristoteles és az arabokra támaszkodó Morley Dániel, sem az auvergni Vilmos nem tudnak szabadulni az egyházi kerettől. IV. R. Reitzenstein: *Die nordischen, persischen und christlichen Vorstellungen vom Weltuntergang*. A világ végére vonatkozó elképzelések az északi népeknél és az irániaknál teljesen ellentétes orientációval bírnak; t. i. a világ vége északon az istenek legyőzése és teljes pusztulása, az irániaknál pedig minden rossznak pusztulása és végtelen boldog élet. Ellenben a részletek mutatnak sok rokon vonást, s ezek keletről, a kereszténység, de főképp a manicheizmus közvetítésével kerültek északra. Bővebben a *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1924. évf.-ban *Weltuntergangsvorstellungen* címen tárgyalta e meglepő kapcsolatokat a kitűnő vallástörténetész-filológus. V. H. Gressmann: *Die Umwandlung der orientalischen Religionen unter dem Einfluss hellenischen Geistes*. A nemrég elhunyt berlini ószövetség-magyarázó szép összefoglaló előadása az érdekes tárgyról. A hellenizmus a görög vallás ellentéte által hatott az egyiptomi és zsidó vallásra; t. i. az egyiptomi vallás, noha már megvolt a hajlandóság, hogy áttérjen az antropomorfizmushoz, a göröggel való ellentét folytán felismerte a saját mibenlétét és még nagyobb mértékben visszatért az állati istentisztelethez, amely visszaesés siccette pusztulását. A hellenizmus hatása a zsidóknál haladást jelent, mert az Antiochos-féle üldözés után a másvilági életben való hitet keltette fel, s ezáltal lett közvetve okozója a kereszténység győzelmének. De pozitíve is, mint alkotó erő hatott a görög antropomorfizmus a hellenisztikus miszteriumvallásokra, mert egyrészt a barbár istenalakokat emberiebbé tette, művészileg és vallásban nemesítette, másrészt a megváltást, mely főként intellektuális (gnosis), már ebben az életben ígérte. VI. F. J. Dolger: *Gladiatorenblut und Märtyrenblut. Eine Szene der Passio Perpetuae in kultur- und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*. Miért kiáltják az amfiteátrumban a nézők a vértől elöntött Saturus vértanu felé „salvum lotum“ és miért mártja a haldokló gyűrűjét saját vérebe és nyújtja át hű szolgájának?

Az előbbi kérdésre Dölger szerint nem lehet a Passio szerzőjének magyarázatát a vérkeresztiségről elhinni, hanem itt gúnyosan mondták ugyanazt Saturnusnak, amit a fürdőkben mondhattak egymásnak, s ami feliratok alakjában is előfordult. A vérnek pedig az antik orvoslás gyógyító hatását tulajdonított. Ezért gladiátorok és keresztények vérért edényekben felfogták és árusították. Rosszat elhárító ereje is volt; persze a keresztények szemében a keresztény vér még fokozottabb értékkel bírt, s az egész családra szereneséthozónak tartották. Az említetthez hasonló jelenet másutt is előfordul a martyrológiában (pl. Szent Pál és Plantilla). *A. Goldschmidt: Frühmittelalterliche illustrierte Enzyklopädien.* Három illusztrált encyklopédiával ismerkedünk meg szerző előadásából, melyek a középkori ábrázolásművészet ugyanannyi fázisát jelölik, t. i.: 1. a tárgyi reprezentációt, 2. művészi fikciót, 3. illusztratív elbeszélést. Az elsőt az 1023-ból való montecassinói Rabanus Maurus-kézirat mutatja. Az ábrázolások egyszerűek és tárgyilagosak; a mester antik tradíció tanítványa, aki még antik ábrázolást, ha gyarló módon is, ismétel, de a sajátjából is ad. 2. A genti egyetemi könyvtárban levő Liber Floridus, — melyet 1120-ban készített Lambert de Saint-Omer, — anyaga nagyrészt transzcendens, ennélfogva Lambert olyan ornamentalizációt ad a dolgoknak, amely ezeket reális létezésükből szubjektív parafrázissá változtatja. 3. Végre a Hortus Deliciarum, melynek szerzője Herrad von Landsberg, s amely 1870-ben elégett, a harmadik fázist állítja elénk. Az apátnő sokat átvett az elődöktől, de az ábrázolásban újra reális talajon áll, s bizánci mintái segítségével az illusztratív elbeszélés egy módját éri el, mely azonban teljesen eltér a Rabanus-féle rövid tárgyú ábrázolástól. *VIII. C. Borckling: Rechts-symbolik im germanischen und römischen Recht.* Szerző először a botnak különféle szimbólikus jelentéseivel foglalkozik, majd áttér az ezzel foglalkozó teóriák ismertetésére. A fejlődés két útja lehetséges, t. i. alulról felfelé, s ezt Amira képviseli, aki a vándorbot fejlődését végig kíséri egészen a királyi pálcáig; az ezzel ellentétes kialakulást inkább a régebbi teóriák magyarázták, így J. Grimm a királyi pálcából indul ki, mint a hatalom jelképéből. — A germán és római jogban előforduló egyéb egyforma szimbólumok csak egymás mellett valók, de nem egymásból fejlődtek, legfeljebb indogermán örökség lehetnek.

Reitzenstein, Gressmann és Goldschmidt dolgozatait szép képek illusztrálják. k. n.

**Herondas élete és művei.* Írta, illetve a mimiambusokat Herzog kiadása alapján fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Dr. Módi Mihály áll. leánygimn. tanár. Győr, 1927, 8-r. 212 l.

**W. A. Oldfather: Contributions Toward a Bibliography of Epictetus.* Appendix Jacob Schenk's Translation of the Enchiridion Basel 1534. Facsimile reproduction from the copy in the British Museum. University of Illinois Bulletin. Vol. XXII. No. 12. Nov. 22, 1927. Published by the University of Illinois Urbana, 8-r. 201 l. 3-50 dollár.

**Joseph Siemiński: Le Symboles Graphiques dans les éditions critiques de textes. Projet d'unification.* Société des Sciences et des Lettres de Varsovie. Annales de la commission d'histoire. Tome I. fasc. IB. 1927. 8-r. 50 l.

Rados Tamás O. S. B.: Horatiusi nyomok Ausonius költészetében. Dissz. Pannonhalma, 1928. 8-r. 77 l.

Frdinand Brunot: Histoire de la Langue française des origines à 1900, tome VII, Paris, Colin, 1926. 8°, 360 l.

A mai Franciaországot csak a felületes szemlélő látja nyelvileg teljesen egységes országnak, mert mintegy 40 millió főnyi lakossága

felének anyanyelve és társalgási nyelve nem a francia, hanem valamely nem-román nyelv: a bászok, breton, a flamand, a német, vagy valamely más román nyelv: az olasz, a katalán, a provençal. Különösen tekintélyes a száma azoknak, akik a provençal nyelvet vagy valamely vele rokon, tehát a franciától lényegesen különböző délfranciaországi tájsz nyelven beszélnek s akiknek száma körülbelül 12 milliót tesz ki. Ez utóbbiak nagyrészt értik a francia nyelvet, amely a közigazgatásnak, az iskolának, a hadseregnek, a kereskedelemnek nyelve, azonban egymás közt, családi körben, munkaközben a maguk *patois*-ját használják.

Még tarkább volt Franciaország nyelvi képe az *ancien régime* idejében. A nagy forradalom előtt mindenegyes tartomány élte a maga különleges, többé-kevésbé autonóm életét, meg voltak a maga jellegzetes szokásai, foglalkozásai, öltözetei, típusai. Párisnak a vidékekkel szemben meg volt ugyan a maga tekintélye és vonzóereje, nem volt azonban vasút, nem volt újság, hiányzottak azok a többi modern közlekedési és hírtérjesztő eszközök, amelyek a XIX. században Franciaországot valóban központosították és uniformizálták s Páris-t a francia birodalom igazi fővárosává tették. A XVII. század folyamán számos tényező közreműködésének következtében a francia nyelv nagy tökéletességre, sőt a XVIII. században, mint kultúrnyelv Európaszerte vezető szerepre tett szert, magát Franciaországot azonban nem tudta egészen meghódítani. Ott szívós vetélytársai voltak és pedig egyrészt a latin nyelv, mely a tudományban, az iskolában, az Egyházban, erősen tartotta a maga állásait, másrészt pedig a különböző idegen nyelvek és tájszólások tömege, melyekhez a lakosság görcsösen ragaszkodott.

A régi forradalomelőtti Franciaországnak e változatos nyelvi képét rajzolja meg Brunot, a francia nyelv történetét tárgyaló monumentális művének 7-ik kötetében. Bemutatja, hogy a francia nyelvnek az elsőségért vívott lassú, de kitartó küzdelmében milyen akadályokkal kellett megvívnia. Ez a küzdelem nem volt heves, nem állottak szemben egymással elszánt ellenfelek és azokat a területeket, amelyeket a forradalmat megelőző két évszázadban a francia nyelvnek sikerült meghódítania, nem erőszakos eszközökkel, nem felsőbb hatalmak beavatkozása mellett, hanem magától, a viszonyok kényszerítő ereje alatt szerezte meg. Az *ancien régime* ugyanis nem ismerte a nyelvkérdést, amely a XIX. században annyi gyűlölködésnek és ellenségeskedésnek vált forrásává s amely jelenleg is a franciák s másrészt a bretonok, provençalok és németek közt annyi kellemetlen surlódást okoz. XIV. Lajosnak és utódainak nem volt ambíciója, hogy birodalmukból nyelvi leg is egységes országot alkossanak, egész mellékes volt rájuk nézve, hogy alattvalóik, ha rendszeren fizetik az adót és vitéz módon harcolnak, milyen nyelven beszélnek. A katolikus Egyház természetesen ragaszkodott a latin nyelvhez, azonban saját érdekében alkalmazkodott a viszonyokhoz és a helyi nyelvek rovására nem erőszakolta a francia nyelv használatát.

A vezető körök e közönyösségének következménye, hogy a XVII. és XVIII. századból Franciaország lakosságának nyelvi viszonyai vonatkozóan igen kevés közvetlen adat maradt fenn. Az *ancien régime* alatt rendszeres népszámlálás sem volt, még kevésbé érdeklődtek a hatóságok a népesség nyelvi állapota iránt. Csak a forradalom első éveiben mutatkozott ez irányban némi érdeklődés, midőn Grégoire püspök a vidéki hatóságokhoz körlevelet küldött szét és abban felvilágosításokat kért tőlük a népesség nyelvhasználatára nézve.

A közvetett tanubizonyosságok e hiánya Brunot munkáját nagyon megnehezítette. Kénytelen volt az *ancien régime*-nek nemcsak irodalmi,

tudományos és tanügyi, hanem közigazgatási és közgazdasági állapotát is a maga teljességében áttanulmányozni, hogy így közvetett módon bizonyos eredményekhez jusson. Így azután könyvéből, a régi Franciaország szellemi és anyagi kultúrájának teljes képe bontakozik ki előttünk, látjuk, hogy a tudomány, költészet és ékesszólás terén a francia nyelv miként szorítja háttérbe a latin nyelvet, hogy Franciaország legkülönbözőbb részeiben milyen könyveket és folyóiratokat olvastak, hogy milyen volt a tanítás a népiskolákban, a kollégiumokban és az egyetemeken, hogy az ipar és kereskedelem, valamint az új utak és az új közlekedési eszközök, mint pl. a postakocsi, mennyiben segítették elő a lakosság vegyülését és ennek révén a francia nyelvnek a különböző tartományokban való térfigyelését.

Brunot művének előszava (3. l.) szerint a hid- és útépitőmérnökök többet tettek a francia nyelv terjedése érdekében, mint számos akadémia. Munkájában adatok tömegével bizonyítja, hogy igaza van. Ezek az adatok igazolják azonban azt az egyre jobban tért hódító elvet is, amelyet a régebbi nyelvtörténészek nem mindig tartottak szem előtt, hogy t. i. a különböző nyelvtények nem elszigetelt jelenségek, hanem benső kapcsolatban vannak a népek anyagi és szellemi életével s csak ennek ismerete alapján érthetők és magyarázhatók meg. E társadalomtudományi módszer alkalmazása, ha nem csalódom, gyümölcsöző lenne a magyar nyelvtörténeti kutatások terén is. A latin s a magyar nyelv harca, az utóbbinak a fővárosban és számos vidéki városunkban való elterjedése, az iskola, a közigazgatás, a közlekedés, a színház, a hadsereg s egyéb magyarosító tényezők szerepe, mind eme kérdések beható tanulmányozása a magyar nyelvészek számára hálás feladat lenne.

(Pécs)

Birkás Géza.

Edgar Rabsch—Hans Burkhardt: Musik. Ein Unterrichtswerk für die Schule. 2. Teil. 4°. XX+316 l. Sok táblával és egyéb meléklettel. M. Diesterweg, Frankfurt a. M. 1928. Kötve 6/40 M.

A német könyvkiadás teljesítőképességének egyik csodálatraméltó példájával állunk itt szemben. Ez a gyönyörűen kiállított két és félszáz darabnak a kottáival felszerelt, rengeteg képpel (köztük régi kódexlapok színes s aranyozott díszítésű hű reprodukcióival) ellátott eredeti s mondhatnók úttörő mű teljes vászonkötésben hat márka negyvenért iskolakönyvként, ez majdnem több, mint amit e világháború utáni nyomorúságban álmodni mernénk. Gazdagsága olyan nagy, hogy csak részletes cikkben lehetne megközelítőleg is fogalmat adni róla. Miért szentelünk figyelmet neki ebben a filológiának fenntartott folyóiratban? Mert a németek megvalósították itt az új tanterveiktől megkövetelt kapcsolatot a német és ének, meg zenetanítás között. „Der Gedanke der ‚Querverbindungen‘ erfordert, dass dieses Buch von den Lehrern anderer Fächer ebenso zu benutzen ist, wie von dem Musiklehrer“ olvasuk az előszóban. A kötet első harmada történeti dalokkal szolgál, még pedig a XIII. századtól kezdve eredeti formában is, de a *Völuspá*-ig visszanyúlólag átírásban. A *Sigurdslied*, melyet 1818-ban az északi szigetvilágban állítólag még tánchoz énekeltek, éppúgy itt van, mint a *Hildebrandslied* XVI. századi alakjában (Rhaw. Bicinia 1545). A második rész népdalokat ad régi és újabb időkből egyaránt. A III. rész címe „Die Heimat im Liede” s ez a népdalokat vidékek szerint rendezve nyújtja. Különösen a XVI—XVII. század jutott érvényre a régiebb korok közül, ami e téren természetesen. A modern nyelvtanítás más vonatkozásban is kapcsolódik: jellegzetes, híres francia, angol, svéd, finn stb. darabok is helyet kaptak. Az egyházi ének a középkori nagy alkotásokkal (gregorián-kottákkal) éppúgy képviselve van, mint a refo-

mációival. Az egészét rövid zene- és zeneszerszámtörténet zárja. A kitérő képmellékleteken a *Minnesängerharfest* éppúgy ott leljük, mint a keleti és afrikai népek jellegzetes zeneszerszámaikat. —ó —s.

Julius Wiegand: Geschichte der deutschen Dichtung in strenger Systematik, nach Gedanken, Stoffen, Formen, in fortgesetzten Längs- und Querschnitten. Herm. Schaffstein, Köln a. Rh. 4°. 473 1+36 tábla illusztráció. Félvászomb. 18, c. vászon 20 M.

Nem irodalomtörténet, hanem kifejezetten költésztörténet s mint ilyen úgyszólván egyetlen a maga nemében a legújabb időben. A szerző maga is kiegészítésnek gondolja minden szokásos irodalomtörténethez. 1922-ben jelent meg először és ez idén új átdolgozott kiadása készül, amely messzemenőleg tekintetbe veszi majd az elhangzott bírálatokat, melyek különben kivétel nélkül elismerték újszerűségét és szempontjainak termékenységét. Wasserzieher, az ismertevű nyelvész külön kiemelte, hogy ez az első nagyobb szabású kísérlet a német nyelvstílus, az egyes műfajok technikája és az irodalmi siker történetének vázolására. A gyakorlati nyelvpedagógusok közül Hofstaetter elismerte hasznosságát az iskolai tanításra előkészítő segédkönyvként. Aki a legújabb irodalomtörténeti irányoknak összefoglaló műben való alkalmazhatóságára kíváncsi, az is haszonnal tanulmányozhatja. Éppen azért vett bele a szerző külön függelékként műreprodukciókat híres képzőművészeti alkotásokról, mert az ezekkel való párhuzamosságot igyekszik mindenütt, ahol az lehetséges, kimutatni. Minden egyes kép alatt ott van a pontos utalás arra nézve, hogy mihez szánta őket Wiegand illusztrálásul. Jőszemű és lelkes művészetbarát, úgyhogy még ott is elmozdítólágg hat, ahol talán nem egészen adhatunk igazat neki szigorú filológiai szempontból. Egyáltalán az egész hatalmas német irodalomtörténeti anyagnak ez a teljes átcsoportosítása mindenkép rendkívül tanulságos és termékenyítő. Nem lehet elmenni egy ilyen munka mellett, ha a korral akarunk haladni.

Enrica von Handel—Mazzetti: Johann Christian Günther. 8°. 362 l. Kösel u. Pustet. München. 1927. Füzve 6, kötve 8 M.

Az utóbbi években divattá vált a német irodalomban a letűnt korok íróit, költőit regényhősökké megtenni. Goethe meg Schiller regények úgyszólván tucatjával nőttek ki a földből. Nem panaszképp mondjuk, mert, hála az égnek, sok nagyon jó akad e szépirodalmi termékek között és feltétlenül hozzájárulnak az irodalomtörténeti problémák népszerűbbé tételéhez is. Jelen esetben igazi szakembereknek való csemegéről van szó: Günther nemcsak eldugottabb nagysága a német irodalom multjának, hanem egyszersmind valóban problematikus egyéniség, olyan jellem, akit a végzet is arra szemelhetett ki, hogy a XIX. vagy XX. század regényhősévé váljék. Goethenek a „Költészet és valóság” 7. könyvében róla leírt és azóta minden irodalomtörténeti kézikönyvben unalomig csépelte mondása is szinte kihívta a vele való költői foglalkozást: nem tudta magát fékezni s így élete éppúgy mint költészte szétfolyt ujjai közül!

Minden hozzáértő olvasó előtt nyilvánvaló, hogy az utóbbi években annyira megélenkült barokk-kutatás is befolyásolta ezt a tárgyválasztást. Így még kevésbé csodálható, hogy éppen osztrák oldalról közelítették meg a témát, sőt ez külön szerencsének mondható. Igazi barokk ellenfétkeresés rejlik azokban a jelenetekben, ahol a hazátlan csavargóvá züllött Günther Jénában haldokolva maga körül látja s hallja a szokásos barokk pompakifejtést a maga betegesen ideges túlzásaiban, míg őt szívtelenül kizásztják még azok is, kik addig megkönyörültek rajta,

míg a társadalmi hiúságok másképp nem akarták. Nemcsak Günther lelki életébe világít be az író, hanem költészetébe is: lelkiismeretesen tanulmányozta át lírai alkotásait, amelyeket bőven sző a szövegbe s élményszerűségükről ügyesen gondoskodik. Talán barokknak szánta azt aényt is, hogy a kötet jelentékeny részét kitevő kretet saját élete azon szakánák vázolásával adta meg, amikor ezzel a témával találkozott, viaskodott s végül megformálta azt. —ó—

Hermann Schneider: Erziehung zum Deutschsein. Hirt, Breslau 1925. 8°. 351 l. Kötve 12:50 M.

A vesztett világháborúra való visszatekintést újult erővel fellobogó német öntudat jellegzetes terméke ez a mindenképen figyelemre méltó munka, melybe beletévedt egyikét bennünket bántó megjegyzés Nyugatmagyarországgal kapcsolatban (melyekről időközben a szerző levélileg fölszólíttatva, úgy nyilatkozott, hogy ma már másként látja és magyarbarát értelemben kész helyesbítené). Ettől eltekintve nagyon ajánlható olvasmány, mert kiélezve és sűrítve nyújtja mindazt, amit egy fajtát és hazáját szerető német a maga népe szelleméből születettnek lát. A szerző a lipcei egyetem pedagógia- és filozófia tanára lévén, aki azonban sokat foglalkozott kultúrtörténettel is (éppen most jelenik meg egy nagy összefoglaló műve e téren), könnyen érthetően különösen azokat a fejezeteket írta meg fényesen, melyek a német iskoláról meg bölcsletről szólnak. Nálunk is érdeklődésre számíthat a „Jüdischer Geist“ als Gefahr, und die Möglichkeiten seiner Überwindung c. rész. Figyelemre méltó a 3. könyv: Deutscher Glaube s ennek ilyen megállapításai „Die deutsche und europäische Weltanschauung der Zukunft wird religiös sein.“

Deutsche im Ausland. Herausgegeben von Dr. F. W. Mohr, Ludw. Schoen, W. von Hauff. Ferdin. Hirt, Breslau 1926. 8°. 328 l. Kötve 10 M.

Nagyon tanulságos könyv, amely a germanistán kívül, kit a német településtörténet elsősorban érdekel, mindnyájunk figyelmét magára vonja, mint az új erővel megindult német összefogás egyik jellegzetes bizonyítéka. Különösen érdekesek a magyarhoni és az elszakított területi németsegről szóló fejezetek. Nem lehetne kifejezetten azt mondani, hogy ezek szerzőjét ellenséges érzület vezetné velünk szemben (a bevezető sorok nagyon szépen és szimpatiaival rajzolják Nagymagyarországot és szinte fájjalják ennek földarabolását), de természetesen megvannak a maga, a mienkkel ellenkező nézetei egyes kérdésekről. Az első részben Székfü Gyula Staat Ungarn-jára támaszkodik, melyet nagyon dicsér. Nekünk nemtetsző megállapításai is higgadtak és jó figyelemzetésekkül szolgálnak abban az irányban, hogy a németseggel való további együtthaladásunknál mire kell különösebb gondot fordítanunk. Ugyanaz a szerző számol be a kisántant államokban élő németekről és ezekről az államokról magukról is, ahol nem éppen hízelgő dolgokat mond a királyságbeli oláhokról és szem melléthatólag az új állam földbirtokpolitikáját fájjalja legjobban. Lojálisan megemlíti különben, hogy ez az oláh erőszakoskodás elsősorban a magyarok ellen is irányul a németseggel mellett. A más szerzőtől származó csehokről szóló cikk még hevesebben támadó és főként cseh-morva meg sziléziai németekről szól, a felsőmagyarországiakról alig-alig emlékszik meg.

Josephus Salánki: De codice Ovidii et Horatii colligato Debreceniensi. A Debreceni Tisza-István-Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai. II. kötet 8. sz. Debrecen 1927. 8-r. 11 l.

Új könyvek.

Ernst Wasserzieher: Woher? Ableitendes Wörterbuch der deutschen Sprache. 7. Auflage. Berlin (Dümmler) 1927. Kis 8°. 245 l. Kötve 7 M.

Az általánosan ismert, közkedveltségnek örvendő, könnyen kezelhető, nagyszerű kézikönyvecske ebben a legfrissebb kiadásban is bővült, javult, tökéletesbedett. A legjobb segédeszköz ott, ahol hatalmasabb német nyelvtörténeti szótárak akár drágaságuk, akár nehezen kezelhetőségük miatt nem jönnek tekintetbe. Megbízhatóságban szinte vetekszik amazokkal, berendezése viszont praktikusabb. Egyetlen hátránya, hogy nyomása apró, de csakis így adhat ilyen kis terjedelem mellett ilyen rengeteg anyagot.

Herm. Ammon: Deutsche Literaturgeschichte in Frage und Antwort von Luther bis zur Gegenwart. Ferd. Dümmler, Berlin 1926. 8°. 226 l. 5 M.

Eredeti módszerrel megírt könyv, amely korántsem kizárólag a nagyközönség és tanulók kezeibe való, mint szerzője szerényen állítja. Meglepő gazdagsága és szellemes fordulatai miatt szívesen fogja forgatni a szakember is. A katechizáló módszer egyáltalán nem válik unalmassá benne, mert találékonyság mellett széles látókör és lelkiismeretes alaposág ellensúlyozzák. Mindenesetre nyeresége a népszerűsítő irodalomtörténet irodalomnak. Jó, okos, praktikus munka.

Karl Weidel: Deutsch. Kulturkundliches Lesebuch für die Oberstufe höherer Schulen. B. G. Teubner, Leipzig—Berlin 1927. 8°. 242 l. Kötve 3·80 M.

Heinrich Lemcke: Deutsches Dichten. Ein literaturgeschichtliches Lesebuch. B. G. Teubner, Leipzig—Berlin 1927. 8°. 303 l. Kötve 4·40 M.

Jól összeválogatott olvasmányok Németországról, annak népéről, a német nyelvről, államról, irodalomról, művészetről, vallásról és életbölcsestről teszik ki az első könyv tartalmát. Majdnem kivétel nélkül kitűnő nevek szerepelnek a szerzők közt: Hettner-től és Scherertől Gundolfig vannak képviselve az irodalomtörténészek, a filozófusok közt Eucken játszik nagyobb szerepet Max Wundt mellett, a német művészetről pedig Hans Thoma nézeteit kapjuk. Nagyon megbízható jegyzetek egészítik ki az olvasmányokat. Mintaszerű modern olvasókönyv.

A második kötet egészen sajátos új tankönyv: irodalomtörténet élményalapon. Az első részben egy-egy hangulatos kép az illető korról, melybe a kérdéses emlék vagy mű tartozik, a másodikban próbák belőle. Amennyire lehet, a hangulatkeltő költött háttér szintén valamelyik híresebb művészi alkotásból van véve. „Arbeitsunterrichtliche und literaturgeschichtliche Methoden sind zu vereinen“ szerző jelszava. Ennek megfelelően elmeséli, hogy jött létre ez vagy az a költemény, hogyan terjedt el, hogyan kapcsolódtak össze valamely korban költészet, történet, kultúra. Főlöszeges nevek, évszámok, adatok lehetőleg elmaradtak. Egészen rövidre fogott irodalomtörténeti vázlat, áttekintés zárja be az egészet: végső összefogást s rögzítést biztosítva.

A LAONIKOS-KÉZIRATOK COLLATIÓIRÓL.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában az 1922–27. évek folyamán megjelent háromkötetes Laonikos-editióm élénk visszhangot keltett a külföldi szakkörökben. Német, olasz, francia és holland nyelven nem kevesebb, mint tíz terjedelmes ismertetés és beható bírálat jelent meg eddigelé róla, sőt nem régiben az a megtiszteltetés is érte, hogy a görög Tudományos Akadémia egyik ülésén külön előadásban, igen elismerő módon foglalkoztak vele.¹ Külföldi bírálóim a legkülönbözőbb oldalról vették vizsgálat alá a kiadást s figyelmük kiterjedt a kéziratok stemmájától, a szövegconstitúció megalapozásától, az apparatus összeállításának módszerétől kezdve a szövegmegállapítás módszereinek úgy a kéziratok vallomásai, mint a Laonikos-féle nyelvhasználat szempontjából felvetődött, bonyolult problémáig s egyes szövegrészek beható elemzéséig. E bírálatok kapcsán merültek fel egyes kifogások úgy a kéziratok leszármazási viszonyának megállapítása, mint a technikai kivitel és főleg a Laonikos stílusának megítélése tekintetében, de viszont nem kevesebb elismerést nyújtottak nekem emendatióim helyeségéért, az apparatus rendkívül gondos, szinte túlságosan pedáns megszerkesztéséért, a Laonikos sajátos nyelvhasználatába való alapos elmélyedésemért stb. stb. s mindnyájan megegyeztek abban, hogy az én kiadásom az első és egyetlen Laonikosra vonatkozólag, mely a modern szövegkritika igényeit kielégíti s jelentékeny lépéssel viszi előre a régebbiekhez képest Laonikos szövegének helyes megállapítását.

Hazai irodalmunkban eddigelé mindössze két bírálat jelent meg editiómról és pedig mindkettő ugyanattól a szerzőtől, Moravesik Gyulától s ugyanazon folyóiratban (I. Egyetemes Philologiai Közlöny 48 (1924), 50–55. és 52 (1928), 23–28). Ő első bírálatában behatóan ismerteti „e miñtaszerű modern

¹ V. ö. FR. DREXEL, Philol. Wochenschrift 43 (1923), Nr. 48/52; 44 (1924), Nr. 45; 48 (1928), Nr. 9. W. WEBER, Orient. Litteraturzeitung (1924) H. 3. F. DÖLGER, Deutsche Litteraturzeitung 75 (1924), Nr. 16. E. KURTZ, Byzant. Zeitschrift 25 (1925), 359–62. N. FESTA, Rivista di Filologia e di Istruzione classica N. S. A. I. Fasc. 3 (1923), 373–78. P. MAAS, Ungarische Jahrbücher 5 (1925), 439–41. R. GUILLAND, Revue des études grecques, t. XXXVI, Nr. 168 (1923), 561–64. D. C. HESSELING, Museum (1925), 18/19. Πρακτικά τοῦ ἔτους 1927 τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 2, τεύχ. 5, σελ. 302.

editió“ előmunkálatait, szinte korlátlan dicsérettel emlékszik meg arról az ismételten hangsúlyozott „lelkiismeretes gondról“, mellyel számot adok a kiadás alapjául szolgáló kéziratok variánsairól stb. stb. s arról „a nagy apparatusról és biztos módszeréről“, mellyel az író szövegét megállapítom s abban összegezi bírálatát, hogy „a kiadó (már t. i. csekélységem) e nagyértékű és eredményes munkájával nemcsak az egyetemes középkori görög filológia művelőit kötelezte hálára, hanem nagy szolgálatot tett vele a hazai byzantinológiának is“.

Négy év mulva azonban editiómról homlokegyenest ellenkező véleményre jut s második, most megjelent bírálatában éppen a megfordítottját adja annak a nagy dicséretnek, amit első ízben rám pazarolt s valóságos palinódiát ír. Véletlenül jött rá — amint ő maga megvallja — a Vatikánban végzett kézirati kutatásai közben arra, hogy én az egyik vatikáni kézirat collatiójánál durva hibákat követtem el s ezen észlelettől figyelmessé téve most már vizsgálatait kiterjesztette az általam teljes egészében felhasznált mind a négy kézira s a négy kéziratból összesen tíz oldalt részben az eredetiből, részben pontos fotográfiai másolatok alapján egybevetett az én editióm megfelelő részeivel s az egybevetés alkalmával „oly lényeges tévedésekre bukkant, melyek hamis képet adnak az egyes kéziratok lectióiról: amit a kiadó apparatusában jelez, nem található meg a kéziratban s viszont a kézirat ott tüntet fel eltérést, ahol Darkó annotatiói azt egyáltalán nem sejtetik“. Ezen észleleteiből pedig ezt az összegező következtetést vonja le: „majdnem bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Darkó-felhasználta összes kéziratoknak az új kiadás szövegével való tüzetes egybevetése jelentős mértékben megváltoztatná a mostani apparatus képét, vagyis megíngatná az új kiadás alapjait, melyeken Darkónak a kéziratok viszonyára vonatkozó megállapításai, sőt maga az új recensió szövege is nyugszik“.

Alljunk meg itt egy kissé. Hogyan mondhatta 4 év előtt, hogy lelkiismeretes gonddal használom fel a kéziratokat, ha erről akkor nem győződött meg? Hiszen 1923—24-ben is hozzáférhetett volna a kéziratokhoz, ha másként nem, facsimilé útján! Vajjon nem érzi-e, hogy mostani ellenkező véleménye első sorban saját magára vet kedvezőtlen fényt, mert leleplezi, hogy négy év előtt könnyelműen kellő utánjárás nélkül mondott ki nagy dicséretet? Dicsérni alap nélkül kritikusként ép úgy nem szabad, mint gáncsolni kellő bizonyítékok nélkül. Viszont ha négy év előtt elegendő utánjárás híján dicsért, vajjon nem kell-e gyanúba esnünk, hogy most is, amikor gáncsol, ezt kellő megfontolás és alapos vizsgálódás nélkül teszi? Ehhez a gyanúhoz a két bírálat viszonyítása után kétségkívül jogunk van.

De hadd lássuk a vád indokolását. Moravcsik első sorban a Vatic.-Palat. gr. 266-tal, az általam A-val jelölt kézirattal foglalkozik. Megjegyzem, hogy ez a kézirat hű fotográfiai másolatban elejétől végig, teljes egészében rendelkezésemre áll s így

abban a helyzetben vagyok, hogy nemcsak a magam, hanem bírálóm eljárását is pontosan ellenőrizhetem. A-ból Moravcsik mindössze 2 oldalt (az egész kézirat 696 oldalból áll) hasonlít össze az én edíciómmal s mindjárt igen sajtóságos „észlelet”-re bukkan. Azt állítja ugyanis, hogy a II, 32₂₁ a τῶν usque ad 22 στρατόπεδον omnia om. A megjegyzés az én apparatusomban helytelen, mert ez a passus a kéziratból nem maradt ki, amint én állítom, hanem igenis bennefoglaltatik. Vizont a II, 33₂₂-höz (ez sajtóhiba, helyesen: 32₂₂) meg kellett volna jegyeznem, hogy „a τῶν sec. usque ad 33, τὰ omnia om. A”, mivel itt A 7 sornyi szöveget kihagyott, mely kihagyásról én sehohsem emlékezem meg. Ezzel szemben a valódi tényállás a következő: A másolója a II, 32₂₁-nél általam kihagyottnak jelzett szövegrészt csakugyan elhagyja s hogy itt valami baj van, azt maga a kézirat is jelzi a kihagyott rész helyén beszúrt figyelmeztető jellel (†). Ez a kihagyás egy igen gyakran előforduló másolási hiba s onnan származott, hogy a megelőző rész is s a kihagyott is egyaránt στρατόπεδον szóval végződik s a másoló szeme, mikor az első στρατόπεδον-t leírta, a másodikra esett s ezért a közbeesőket már leírtaknak gondolta és elhagyta. Az a hét sor pedig, melyről Moravcsik azt állítja, hogy kimaradt a kéziratból, a maga helyén, egészen jó állapotban bennefoglaltatik az A kéziratban. Ezen kb. hét sornyi szövegrész után (καὶ οὕτω δὴ τὰ után) van egy háromsoros passus a kéziratban, mely nem egyéb, mint ismétlése egy, c helyre nem tartozó, fentebb már leírt szövegrésznek, melyhez itt már a fentebb kihagyott, de ide szintén nem tartozó szöveg is hozzá van csatolva (l. kiadásomban: II, 32₂₀, ab ἐρημον usque ad 22 στρατόπεδον). Ezt a részt azonban maga a kézirat athetálja az által, hogy úgy az elejére, mint a végére odateszi a figyelmeztető jelt (†) s ily módon kizárja a contextusból. Ezt az athetesiszt én az apparatusomban nem jelölöm meg s nem pedig azért, mert szövegkritikai szempontból nem nyújt semmi újat, semmi tanulságosat s arra a helyre, a hol áll, egyáltalán nem tartozik. Tehát, ha valamit lehetett volna kifogásolni eljárásomban, úgy ennek az athetesisznek az elhallgatása éppen olyasvalami, amivel szemben felhozhatta volna, hogy következetesebb eljárás lett volna tölem ennek az athetesisznek az apparatusban való jelzése. Ezt a hiányt azonban Moravcsik nem kifogásolja, mert észre sem veszi s vizont hibákat ró fel nekem ott, ahol részemről nincs semmi hiba, ellenkezőleg ő esik bele a legsúlyosabb tévedésekbe. Tévedéseinek oka pedig az, hogy ő csak a f° 158^v-t nézte meg, de fölöslegesnek tartotta megnézni a megelőző 158^r lapot, amelyen a fentebb érintett szövegek legnagyobb része foglaltatik. A 158^v-re csak az athetált résznek utolsó sora került, mely azonos a megelőző oldalon a maga helyén kihagyott és általam is kihagyottnak jelzett résszel. Moravcsik csak ezt az egy sort nézte meg az egész passusból s megfeledezett arról, hogy a megelőző lapot is megtekintse, amelyen megtalálhatta volna az egész tényállást, amint itt

ismertettem s az athetesis kivételével az apparatusomban is jeleztem. Pedig, ha igazán figyelmesen dolgozik, akkor a 158^vn is talált volna valamit, ami gondolkodóba ejthette s ebből a kelepceből, melybe önmaga állította bele magát, még kimenthette volna. Ez t. i. a lap első sora végén, a στρατόπεδον után álló figyelmeztető jel (·), mely ép azért áll ott, hogy az olvasót az athetesisre figyelmeztesse. Tehát amit meg kellett volna látnia, azt nem látta meg, ellenben olyan dolgokat látott meg és kifogásolt, amik a valóságban nem léteznek s kifogás alá sem eshetnek. Azonban haladjunk tovább kifogásainak tárgyilagos vizsgálatában.

Ad II, 33₁₃ κολύκου A az én apparatusomban. Moravcsik itt kifogásolja, hogy a két pontot elhagytam a κο alul, ami e szótag törlését jelenti. Igaza van, de ez sajtóhiba. Kéziratomban κολύκου áll, nyomásnál azonban a két pont lepattant. Tehát sajtóhibával, vagy sajtóhiba nélkül nézzük az apparatust, a szöveg mindenkép λύκου s így szeretném tudni, mi az itt, ami az én recenzióm „alapjait megingatja?“ A κο szótagnak az apparatusban való közlése pedig nevezhető — ha éppen tetszik — felesleges túlhajtásnak, de semmiesetre sem „lényeges tévedés“-nek.

Ad II, 33₁₉ τε om. A az én apparatusomból kimaradt. Ennek a hibás kihagyásnak, mely a többi kéziratokban helyre van pótolva, fel nem tüntetése tényleg az én tévedésem, de ha fel is tüntettem volna, ez a szövegemen semmi változtatást nem vonhatott volna maga után. A τε-re szükség van: καταλαβεῖν τε τὸν λύκον καὶ ἀνελεῖν kifejezés felel meg a Laonikos nyelvhasználatának, amit csak erről az egy lapról négy másik példával lehet igazolni (II, 33₂, 33₁₀₋₁₁, 33₁₆₋₁₇, 33₂₂₋₂₃). Tehát itt sem „inog“ meg semmi a szövegből.

Ad II, 178₁₈-ban azt kifogásolja Moravcsik, hogy a χητῶρεω A olvasást külön nem említtem fel a χυτήρεω cett. mellett. Tudjuk nagyon jól, hogy az itacistikus kiejtésnél fogva a két alak teljesen egyenlő a kiejtésben, itt tehát pusztán orthographiai eltéréssel állunk szemben. Ilyen orthographiai variánsokat én néha szoktam jelezni apparatusomban, de csak akkor, ha ezek sajátosak, jellemzők a kéziraatra (így értendő a Moravcsik által félreértett nyilatkozatom az előszóban, p. XIV: errores librarium in orthographicis proprios constanter notare soleo), vagy más okból fontosak. A χητῶρεω azonban sem egyik, sem másik okból nem fontos s ezért maradt el teljesen mea sponte az apparatusból. Külföldi bírálóim (Drexl, Kurtz) ép ellenkező véleményen vannak, mint Moravcsik, szerintük még sokkal többet elhagyhattam volna az orthographiai variánsokból. Nem fogja rossz néven venni tőlem szigorú bírálóm, ha megemlítem, hogy a χητῶρεω szót nem egészen helyesen adta vissza bírálótáiban, amennyiben elhagyta tetejéről a τ-t, ami tudvalevőleg nem közömbös, mivel a tulajdonnevet jelzi.

Ad II, 179₇ καταστάς A (καριστάς A olvasása is) tényleg hiba,

még pedig — sajnos — ez is sajtóhiba a *καταστάς Tafel* helyett. Ez tehát *Tafel* coniecturája s nem **A** olvasása, amint apparatusom kéziratában látom, hol a tényállás helyesen van feltüntetve. Ha nem hiszi el ezt nekem, meggyőződhetik róla a berlini állami könyvtárban, ahol *Tafel* kézíratait őrzik. Szöveg-megingatásról azonban itt sem lehet szó, sőt az a körülmény, hogy az összes kéziratok megegyeznek a *καθιστάς* olvasásban s a *καταστάς* csak coniectura, az én szövegemben is álló *καθιστάς*-t csak megerősítheti, nemhogy megingatná.

Ad II, 179₈ az a kifogás, hogy a *καὶ οἱ τε καὶ οἱ A* olvasást nem említem fel. Szándékosan hagytam el ezt, mint a *καὶ οἱ τε καὶ οἱ L* olvasásnak, melyet feljegyzek, szerintem hibás és értelmetlen visszaadását. Ha **L** értelmesebb olvasását nem lehetett a szövegben figyelembe venni, **A**-ét még kevésbé s ezért felesleges lett volna ezt a silányságot az apparatusban tovább adni. Eljárásom tehát azt mutatja, hogy tanultam valamit Drexl recenziójából, aki a *Philol. Wochenschrift* 44 (1924) Nr. 45-ben az efféle jelentéktelen corrupteláknak az apparatusban való közlését teljesen feleslegesnek ítélte.

Ad II, 179₁₁ *ἐπι κατήση A* olvasást (a helyes *ἐπικρατήση*-vel szemben, melyet a többi kéziratok támogatnak) szintén szándékosan hagytam el és pedig ugyanazon okból, mint az előbbit. Mint kétségtelen romlásnak, ennek az olvasásnak sem lehet semmi hasznát sem venni a szöveg megállapításánál.

Ennyiben merülnek ki az ő összes észrevételei az **A** kézirat felhasználására nézve. Csináljunk csak egy kis statisztikát. A 8 kifogás közül 2, és pedig a legsúlyosabbak, magának Moravcsiknak a tévedése, 2 sajtóhiba, 3 szándékos és jogosult elhagyás az én részemről és 1 az én tévedésem. Az eredmény elég sovány, és pedig úgy az editióm javítása, mint a kritikussom érdemeinek emelése tekintetében.

Nézzük most a másik három kézíratra vonatkozó megjegyzéseit. **L**-ből (Laurent. gr. LVII. 9.) 2 oldalt (95^r és 136^r), **M**-ből (Monac. gr. 127) 3 oldalt (65^r, 200^v, 219^v), **M**₁-ből (Monac. gr. 307_a) pedig szintén 3 oldalt (101^r, 185^v, 220^r) hasonlított össze az én editiómmal. E kéziratokra nézve egyedül collatióimra vagyok utalva, fénykép-másolatokkal nem rendelkezem s éppen ezért mindenütt, hol olvasásaink közt eltérés van, fölteszem, hogy neki van igaza. Ámbar eddigi tapasztalataink után a kételkedés az ő észleleteivel szemben éppen nem volna jogosulatlannak mondható. De tegyük fel, hogy e három kéziratban ő kifogástalanul collationált, vizsgáljuk meg, hogy alakul a helyzet apparatusomra és szövegemre nézve az ő új adatai után? Nagyobb áttekinthetőség céljából ezen adatokat egyneműség szerint bizonyos csoportokba összefoglalva tárgyalom.

A felsorolt 30 variáns között van 6, amelyeket a már fentebb kifejtett okokból szándékosan hagytam el az apparatusból. Ezek: ad II, 65₁₉ *μίμως L* (bírálom észrevette, hogy ezt az értéktelen orthographiai varianst pár sorral fentebb az összes illető

kéziratokra s így L-re is közlöm s így miért kívánja annak ismétlését?).

ad I, 159₅. Μουσουμάνης hic et *semper* codd. Így kellett volna írnom, állítja Moravcsik. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. I, 148₇-hez a kéziratok általában Μουσουμάνης-t adnak, kivéve C-nek Μουσουμάνης olvasását. A „*semper*”-t tehát nem használhattam. Fődolog itt az, hogy minden varianst, melyet e névre vonatkozólag a kéziratokban találtam, legalább egyszer közöltem s kit érdekelt volna tudni azt, hogy egy romlott alak (Μουσουμάνης) hányszor fordul elő a kéziratokban? Collatióimban mindenütt jelezve van ez a forma. (V. ö. II, 260₃ μουσουμάνοι M₁ A L: μουσουμάνοι M.)

ad I, 160₁₁ συμβαχίαν M (szemben a többi kéziratok adta s a szövegben is álló, helyes συμμαχίαν-al). Collatiómban feljegyeztem, de az apparatust feleslegesnek tartottam megterhelni ezzel a corrupt alakkal.

ad II, 22₁₄ αἰδήνην M₁ itacistikus, értéktelen varianst nem közöltem az Αἰδύνην A F G és Αἰδίνην D X mellett. Itt Moravcsiknak észre kellett volna vennie, hogy próbacollatiókat adok az általam in extenso fel nem használt kéziratokból, hogy a köztük levő leszármazási viszonyt jellemezzem s ebből, csakis ebből a szempontból adom ez egyébként értéktelen, orthographiai variánsokat. M₁-nél ez a szempont nem jöhetett tekintetbe, mert ezt a kéziratot teljes egészében felhasználtam s hovatartozóságát illetőleg bőven állottak bizonyítékok rendelkezésemre.

ad II, 22₁₆ αἰδήνης M₁. Ugyanaz az eset, mint a fentebbi.

ad II, 263₁₇ αὐτοῦ om. M. Kéziratomban jelezve van, apparatusomból azonban elhagytam, mint kétségtelen másolási hibát, mely a többi kéziratban helyre van igazítva s természetesen a szövegemben is.

Ezek után következnek három sajtóhiba, és pedig:

ad II, 65₁ αἰτία ἐγὼ L. Nálam ez áll: transp. L. Az apparatus így javítandó: αἰτία ἐγὼ M M₁ C A L: transp. Bekker. A hibaigazítás az általam megállapított szöveget csak megerősíti, amennyiben mind az öt kézirat egybehangzólag mellette vall.

ad II, 263₂₃ ἐς M. Nálam: εἰς M, mely — amint a kéziratomból látom — sajtóhiba εἰς L helyett. A szövegre ennek sincs semmi kihatása.

ad II, 305₉ ἐν τοῖς ταινάρων M. Nálam ἐς τοῖς ταινάρων M. Kéziratomban helyesen: ἐν τοῖς ταινάρων M. Különös, hogy legalább ennél az egészen szembeötlő sajtóhibánál sem gondol Moravcsik a lehetőségére ennek. A szöveg szempontjából ez is absolute jelentéktelen.

Van ezután nyolc olyan jelentéktelen, a szöveg szempontjából irrelevans variáns, melyeket Moravcsik szerint egyik vagy másik kézirattal kapcsolatban elmulasztok felemlíteni, de amelyek más kéziratokra vonatkozólag meg vannak említve apparatusomban; és pedig:

ad II, 65₁, αὐτῆ **L**. Ezt a feltétlen hibás olvasást a helyes αὐτῆ-val szemben így jeleztem: αὐτῆ **M A**, melyet nem tenne jobbá és használhatóbbá az a körülmény sem, ha eggyel több kéziratban fordulna elő. (V. ö. II, 65₁.)

ad II, 175₁₈, τούτους **L**. Apparatusomban csak ennyi áll: τούτους **M₁ A**. Ez az olvasás helytelen, akárhány kéziratban is forduljon elő, az értelem világosan dat. incommodi-t kíván (καὶ τούτοις μὲν ἐς τούναντιον κατέστη ἅπαντα), v. ö. I, 19₆.

ad II, 306₈, ποιεῖν αὐτούς **A M**. Apparatusomban **M** nincs jelezve. A többi kéziratban αὐτούς el van hagyva, a szövegbe sem vettem fel, miután itt felesleges (ὥστε ἀνδραποδίζεσθαι <ῆ> ἄλλο τι ἀνήκεστον ποιεῖν ὑπὸν αὐτοὺς ὁμοῦν megállhatna, de elhagyása jobban megfelel a Laonikos tógyn kifejezőmódjának.)

ad II, 211₇, καὶ ἀπεδέξατο **M₁**. Én ezt a varianst **A**-val kapcsolatban jelzem. A szövegbe nem volt fölvehető az ἀπεδέξατο után következő τε miatt, mely a καὶ-t itt feleslegessé teszi. Ezen καὶ a megelőző καὶ τοὺς λιμένας-ból elvont hibás ismétlésnek látszik.

ad II, 278₁₉, ἐς τὸ γένος τοῦτο **M₁**. Ez az olvasás nálam **A**-ban jelezve van. A többiben ἐς γένος τοῦτο, melyet a szövegbe iktattam. A kettő közti különbség lényegtelen; a válogatás tetszészerinti lehet (v. ö. I, 23₁₈; I, 123₁₅).

ad II, 211₈, ἐκ τῶν **M₁**. Nálam ez az olvasás csak **M**-el kapcsolatban van jelezve. A szövegbe iktatott, helyes olvasás: τῶν (μάλιστα τῶν ἐν τῆ χώρᾳ αὐτοῦ πόλεων), μάλιστα ἐκ τῶν constructio Laonikosnál egészen szokatlan lenne (v. ö. I, 114₁₇; I, 115₁₀).

ad II, 211₁₀, ἀγαθῆναι **M₁**, nálam ez **ML** számlájára van írva. A varians kétségkívül romlott, a helyes forma **A**-ban olvasható: ἀγασθῆναι, melyből az σ a θ-vel való ligatura miatt tűnt el egyes másolók szemében. A corruptela akkor is corruptela marad, ha több kéziratban van hagyományozva.

ad II, 278₁₅, ὑπάρχον **M₁**. Nálam: ὑπάρχον **A**. Az értelem ide szerintem és Bekker szerint is ὑπαρχον-t kíván: τὸ ἑλληνικὸν γένος — διακεκρίσθαι μέντοι ὑπαρχον = az illyr nemzetség — szét van tagolva mégis, mint alattvaló (azaz: fejedelemségek szerint). A ὑπάρχον-nak nem látom helyét ebben a kifejezésben.

A következő csoportban tárgyalom azokat a helyes lectiókat, melyek apparatusomban fel vannak említve, a szövegbe is fel vannak véve s bírálóm kifogása csak az, hogy nem sorolom fel az összes kéziratokat, melyekben ezek a jó olvasások előfordulnak. Ilyen négy van, és pedig:

ad II, 174₇, ἐπιωκοδόμησαν corr. **L²**. Én itt **L**-ben ἐπιωκοδόμησεν-t olvastam s a második kéz javításának nem vettem észre semmi nyomát (mindössze annyit, hogy az utolsó szótag ε-je szabálytalanul úgy van írva, mintha a másoló eredetileg más betűt akart volna írni s a vég -v a sor fölé került, ami a kéziratban ugyanazon kéztől másutt is előfordul) s éppen ezért az **MM₁** kéziratok ἐπιωκοδόμησε olvasásával egybefoglalva közöltem, nem tartva érdemesnek a ν ἐφελευστικόν miatt az apparatusomat megduzzasztani akkor, amikor akár ν-vel, akár ν nélkül olvasunk,

a varians mindenkép romlott s a szövegénél nem vehető figyelembe. A helyes alak: ἐπιποδομίῃσαν, mely A-ban áll s természetesen szövegemben is (οἱ Ἀλβανοὶ ἐπὶ τῷ στόματι τεῖχος τε ἐπιποδομίῃσαν καὶ πυρρίον). Ha Moravcsik olvasása helyes, akkor L is A-val együtt szövegemet erősíti meg.

ad II, 174₇ πυρρίον corr. L². Én itt sem láttam nyomát a második kéz javításának, (hogy a γ a sor fölé került, az még nem bizonyít feltétlenül a második kéz mellett), de tegyük fel, hogy ez corrigált forma a hibás πυρίον-ból. Ez a forma is csak az én szövegem helyessége mellett szól és nem ellene.

ad I, 161₃ ἀδριανουπόλεως M. Ez a helyes lectio is, mely A-ban kétségtelenül áll, szövegemet erősíti meg szemben az apparatusomban regisztrált ἀδριανου πόλεως-al. A két olvasás különben tökéletesen egyenlő értelmű, az eltérés csupán az orthographiában van.

ad II, 263₁₈ παρηγγύα M. Ha ez így van (nálam: παρεγγύα M), akkor M egyezik a többi kéziratoknak apparatusomban jelzett olvasásával s szövegemmel is.

Van azután egy hely az apparatusomban, melynek megszerkesztése nem elég világos (ad II, 174₃): ἄμφω ἅμα τῷ ἡγεμόνε AL: ἅμα ἄμφω τῷ ἡγεμόνε cett. et L². Collatióim alapján ez így igazítandó ki: ἄμφω ἅμα τῷ ἡγεμόνε A: ἅμα ἄμφω τῷ ἡγεμόνε cett.: ἡγεμόνε corr. ex ἡγεμόνι L². Az első tételnél az L tévesen becsúszott az A mellé, a második tételnél pedig nem volt feltüntetve, hogy az L² javítása csak a ἡγεμόνε szóra szorítkozik. A szöveg szempontjából a tényállást ez az igazítás nem érinti.

Van ezután egy értékes új olvasás, mely Bekkernek a szövegembe felvett coniecturáját erősíti meg: ad II, 279₄ τοῦτων M₁. Én az összes kéziratokban τοῦτων-t olvastam. Ha Moravcsiknak igaza van, akkor a fenti lectio, melyet én is a szövegben egyedül helyesnek tartok, csak azt bizonyítja, hogy szövegem e ponton nemcsak a coniecturára, hanem a hagyomány egy részére is támaszkodhatik.

Végül említ hét új olvasást, melyek apparatusomban semmi féleképen nincsenek említve, és pedig:

ad I, 160₁₁ αὐτῶ M. Olvasásom szerint: αὐτῶν az összes kéziratokban s a szövegbe is csak ez illik bele (ἀφικόμενος δὲ ἐπὶ τοὺς Ὀμοῦρεω παῖδας τοὺς Μουσουλιμάνεω πολεμίους διὰ τὴν πρὸς τὸν Ἰησοῦν αὐτῶν συμμαχίαν mondatban az αὐτῶ lehetetlen volna).

ad II, 306₃ ὑφ' αὐτῶ M. Ez a forma collatiómban fel van jegyezve. A többi kéziratokban ὑφ' αὐτῶν áll. A szövegbe sem lehet más formát tenni (οἱ Οὐνετοί, ὡς ἦρος ἐπιφανέντος αὐτίκα ἱν' ἐλθῶσιν ἐπὶ Εὐβοίαν, καὶ τότε πάντα ὑφ' αὐτῶν ποιησόμενοι). Ez a két új varians a szöveg szempontjából hasznavehetetlen marad.

ad I, 161₁ τοῦ τάνου M. Apparatusomból s szövegemből is hiányzik a τοῦ névelő, melyet M olvasása egymagában nem segíthet be a szövegbe, amikor a többi kéziratok is s Laonikos általános nyelvhasználata is (v. ö. I, 73₇, II, 36₁₄) e helyen a névelő nélküli forma mellett szólnak.

ad II, 306₅, πρὸς τοὺς Οὐνετοὺς M. Ez az olvasás collatióm-ban nemcsak M-re, hanem M₁-re nézve is jelezve van. Apparatusomban nem tartottam fontosnak felemlíteni. Itt a τοὺς-ra ugyanaz áll, mint fentebb a τοῦ-ra (v. ö. II, 302₁, 277₁₁).

ad II, 306₇, ὁ βασιλεὺς M. A névelő esete itt ugyanaz, mint a két fentebbi helyen (v. ö. II, 305₁₂, 17, 19, 306₈). Az ὁ M-ben valószínűleg dittografikus hiba az ἐπετέλλετο után.

ad II, 306₁₀, πείσοντα M. Én az összes kéziratokban a helyes πείσσονται-t olvasom. M-ben is, csak hogy itt az ι a sor alá van sülyesztve s könnyen összetéveszthető az interpunctióval. πείσοντα a szövegben hasznavehetetlen (καὶ εἰ μὴ τοῦτω πείσσονται, καὶ αὐτὸς ἅμα τοῖς Οὐνετοῖς περιόψεται, πέμπων αὐτοὺς ταῦτα ἁμαρτάνοντας).

ad II, 210₂₃, ὁμαρίτης M₁. Az én apparatusomban 'Ομαρί M M₁ L, szövegemben 'Ομαρή áll. A τῆς M₁-ben bizonyosan az utána következő τῆς Θετταλίας ὑπαρχος-ból van ide vonva. Csak nem gondol Moravcsik egy ὁμαρίτης tulajdonnévre? Én ezt a jelentéktelen orthographiai varianst pusztán a feltűnő ékezés miatt (az á ékezete sajtóhiba) közöltem s lehet, hogy az M ὁμαρί alakját az M₁ ὁμαρί-jával egybefoglaltam, nem akarván apparatusomat feleslegesen nyújtani ott, hol arra nem volt szükség. A szöveg szempontjából ezek a variánsok nem egyebek helyesírási hibáknál.

Végére érve a Moravcsik-féle utáncollationálás átvizsgálásának, még egy rövid vizsgálatot kell elvégeznünk, azt t. i., hogy milyen természetű az a kritikai módszer, melyet itt alkalmaz s melyek a pozitív tudományos eredményei ennek az én editióm szempontjából?

Először is le kell szögeznünk, hogy felhozott kifogásai közt nincs egyetlen egy sem, mely érinthetné az általam megállapított szöveg állományát s kényszeríthetne engem arra, hogy szövegemen bármit is változtassak, sőt inkább arra hívja fel a figyelmet tárgyalt variánsainak nagy része, hogy szövegem helyesen van megállapítva. Szövegem tehát nemhogy „megingott” volna, de helyenként még megerősödött az ő recenziója után.

Apparatusomat illetőleg készséggel elismerem, hogy figyelemzetése nyomán rájöttem néhány sajtóhibára, az apparatusnak egy helyen nem elég világos megszerkesztésére, bizonyos egyenlőtlenségekre, melyek abból eredtek, hogy több értéktelen és néhány értékes olvasással kapcsolatban nem sorolok fel minden egyes kéziratot, melyben az illető variáns előfordul s hogy némely, a szöveg szempontjából jelentéktelen apróság egyik-másik kéziratnál elkerülhette figyelmemet, föltéve természetesen, hogy ő M M₁ L-ben mindenütt helyesen dolgozott. De efféle hibák minden editióban találhatók s így Moravcsik aligha fog találni olyan editiót, mely az ő „igényeit” kielégíti. Azokra természetesen, amiket szándékosan hagytam el, mint felesleges ballasztot, nem volt szükség felhívni figyelmemet.

Ezek azonban lehetnek szépséghibák, de nem minősíthetők „lényeges” tévedéseknek. Lényegesnek szerintem csak az olyan

tévedés minősíthető az apparatusban, amely elhallgat, vagy helytelenül állít be valamit, ami akár a szöveg megállapítására, akár az illető kézirat karakterére nézve *valóban fontos*. Ennek bizonyítását azonban Moravcsik teljesen elmulasztotta bírálatában, úgyhogy conclusióiban foglalt vádjai tulajdonképpen semmivel sincsenek bizonyítva. Az ő utáncollationálásának eredményei legjobb akarat mellett sem nevezhetők egyébnek pusztá anyaggyűjteménynél, mellyel szemben azt a kérdést, hogy milyen értéket képvisel ez a szövegconstitutio és az apparatus használhatóbbá tétele szempontjából, még csak fel sem veti, nemhogy megfelelni próbálna reá, ami pedig ily súlyos vádak emelése mellett elsőrendű kötelessége lett volna. Az apparatusba ugyanis az általános gyakorlat szerint nem veendő fel válogatás nélkül mindaz, ami a kéziratokban áll; ezekben sok olyan helycsírási, vagy nyilvánvaló másolási hibára bukkan az ember, melyeknek következetes továbbhurcolása az apparatusban nem tanulságot, hanem inkább zavart és iszonyatot keltene az olvasóban s feleslegesen szaporítaná az editio terjedelmét és költségeit. Moravcsik kívánságai igen gyakran oda lyukadnak ki, hogy nekem ezt az értéktelen „farrago“-t is fel kellett volna vennem apparatusomba.

Itt kell rámutatnom még egy másik sajnálatos methodikai tévedésére is, amely abban áll, hogy elmulasztotta az általam felhasznált kéziratokat egész terjedelmükben, vagy legalább is túlnyomó nagy részükben behatóan tanulmányozni, hanem megelégedett négy kéziratból, melyek összesen majdnem kétezernyi oldalt tartalmaznak, mindössze 10 oldalnak az átvizsgálásával. Ez a módszerbeli hiba nagyon megboszulta magát rajta, amennyiben megfosztotta őt annak lehetőségétől, hogy észrevegye a saját tévedéseit és azt, hogy engem alaptalanul vádol. Nagyon téved, ha azt hiszi, hogy ily csekély szövegrészeknek átnézése elegendő alapot nyújtott neki arra, hogy az editióm *egészét* megtámadja. Itt nem úgy állunk, mint a kéziratok leszármazási viszonyának megállapításánál, ahol néha néhány lap összehasonlítása meghozza a döntő bizonyítékot a kézirat provenientiájára nézve. A „quandoque bonus dormitat lector“ elvénél fogva követhet el a collationáló súlyos elnézéseket néha s amellett általában dolgozhatik egészen kifogástalanul. Ha most „véletlenül“ éppen ezeket a lapsusokat kapnók fel s ebből általánosítanánk az ő egész munkájára, vajjon igazságosan ítélnékünk akkor?

Mindezek a methodikai hibák azt eredményezték, hogy bírálata már kiindulópontjában elhibázott, következtetéseiben téves lett. Csodálatos, hogy legalább a külföldi bírálók nyilatkozatai nem intették őt bizonyos meggondolásra és óvatosságra, mielőtt messzemenő következtetéseit dolgozási módszeremre nézve levonta. Drexl a *Philologische Wochenschrift*ben közölt és fentebb idézett bírálataiban ismételtén hangsúlyozza, hogy az ő észlelete szerint az én kiadásom „verrät auf jeder Seite eine übertrieben peinliche Sorgfalt in der Wiedergabe der *handschriftlichen Lesungen*“. Gondolja, hogy egy német philologus,

aki maga is csinált már igen szépen sikerült kritikai editiót s aki Münchenben az általam felhasznált kéziratok közelében él, leír ilyesmit anélkül, hogy magukba a kéziratokba betekintett volna?

Hosszúra nyult észrevételeimet nem azért tettem, hogy eljárásomat szépítsem s editióm megingathatatlanságát bizonyítsam. Senki sem tudja jobban, mint én, hogy kiadásomnak igenis vannak a feladat nehézségéből folyó fogyatkozásai s semmi sem okozott volna nekem nagyobb örömet, mint ha bírálóm ezekre a valódi fogyatkozásokra rámutat s a saját kutatásai alapján hozzájárul valamivel ezek kevesbbitéséhez. Őszintén sajnálom, hogy ez a dolgok velejébe pillantó s az ügyet hatékonyan előmozdító együttműködés részéről ezúttal elmaradt s e helyett az önmaga keltette lidércfény után szalad. Hosszú, fáradságos munkával készült editióm nyomán nem efféle „tarlózást” vártunk volna tőle, hanem tárgyilagos belemélyedést abba az egész problemakörbe, melyet éppen editióm vetett fel, s melyre nézve jó útmutatásokat kaphatott volna a többi bírálók megjegyzéseiben. Különös dolog, hogy az ott felmerült controversiákkal szemben az állásfoglalást még csak meg sem kísérli. Ott van, hogy egyebet ne említsek, a Laonikos annyira sajátos nyelvhasználatának sokágú problémája is, mely a külföldi kritikát éppen kutatásaim nyomán élénken foglalkoztatja s melynek az enyémnél még behatóbb, még subtilisebb vizsgálata igenis kiszélesítheti azt az egész kritikai horizontot, mely nekem rendelkezésemre állott. Szóval tennivaló Laonikosnál akad még bőven s editióm célja éppen az volt, hogy abba az irtatlan erdőbe, melyet Laonikos nyelve jelentett, az utakat megnyissa. Ha bírálómnak ennél magasabb igényei vannak s szerény kísérletemet „luxus”-nak minősíti, melyet a hazai byzantinológia nem bír el, akkor én ezzel a meg nem okolt ítélettel szemben megnyugvást keresek és találok a külföldi kritika obiectiv elismerésében, mely editiómat nem „luxus”-nak, hanem a tudomány jelentékeny előbbrevitelének nyilvánította.

DARKÓ JENŐ.

A BÍRÁLÓ VÁLASZA.

Darkó, Jenő fenti terjedelmes válaszában egyetlen egy tárgyi szempontból tekintetbe jövő ellenvetést tesz. Mivel ez úgy kiadására, mint válaszára igen jellemző, behatóbban óhajtók vele foglalkozni. Darkó ad II 32₂₁ sqq. az A kéziratnak bírálatomban fel nem használt 158^r-ja alapján az általam jelzettekkel ellenkező tényállást igyekszik feltüntetni. Mivel magyarázatai alkalmasak arra, hogy a kézirat illető helyéről az olvasóban ferde képet keltsenek, a valódi tényállás tisztázása céljából

καὶ ἐρθεῖσι μετὰ κατεκλιθεὶς ἰσὶ τοῖς ἀμφὸς αὐτῶν
 ἐν τῷ στρατοπέδῳ. οὐ βούθει οὐδ' ὀσθίσει, ἄλλ' ὅτι τε κρατὶ
 πέδον ἔρριμναι ἀδρῶν κατεκλιθεὶς καὶ οἰκλήσει
 ἔχρησεν ἰσὶ τοῖς ἀδρῶν κατεκλιθεὶς ἰσὶ τοῖς ἀδρῶν κατεκλιθεὶς
 τίμω. καὶ ὁ μὲν οὐκ ἔτι μὲν ἐπιπέσει. ἐπεὶ ἔχρησεν ἰσὶ τοῖς
 ἐχρησεν ὅτι καὶ ἔτι ἰσὶ τοῖς ἀδρῶν κατεκλιθεὶς ἰσὶ τοῖς ἀδρῶν
 ἰσὶ τοῖς ἀδρῶν κατεκλιθεὶς καὶ οἰκλήσει. καὶ οἰκλήσει
 μετὰ τῷ ἀδρῶν κατεκλιθεὶς καὶ οἰκλήσει. καὶ οἰκλήσει
 τῷ ἀδρῶν κατεκλιθεὶς καὶ οἰκλήσει. καὶ οἰκλήσει
 δὲ τῷ ἀδρῶν κατεκλιθεὶς καὶ οἰκλήσει. καὶ οἰκλήσει
 ταῦτα. ὅτι τῷ ἀδρῶν κατεκλιθεὶς καὶ οἰκλήσει
 συμπαρελάμβανεν διακλιθεὶς ἀδρῶν κατεκλιθεὶς
 ἰσὶ τοῖς ἀδρῶν κατεκλιθεὶς καὶ οἰκλήσει. καὶ οἰκλήσει
 ἰσὶ τοῖς ἀδρῶν κατεκλιθεὶς καὶ οἰκλήσει. καὶ οἰκλήσει

Cod. Vatic. Palat. gr. 266. fol. 158^r utolsó tizennégy sora.

alább közlöm Monsignore Giovanni Mercati a vatikáni könyvtár prefektusának szíves engedelmével a kérdéses oldalakról készült fénykép-felvételek hasonmását.

Nyilvánvaló hogy a másoló, miután a 32₂₁-ben levő στρατόπεδον szót leírta, átugrott a 32₂₂-ben levő második στρατόπεδον-ra s ott folytatván a másolást, eljutott egészen a 33₆-ban levő τὰ σζοίγ. Itt, miután a lap végéhez közeledett, összehasonlította másolatát az eredetivel s felfedezvén a τῶν πολεμίων ἐπικαταβάς ἀπὸ τοῦ ὄρους ἐμβάλλει τε ἐς τὸ στρατόπεδον szavak kihagyását, pótolni akarta e kimaradt részt. Meg

is tette, de közben újabb hibába esett. A szövegben ugyanis a 32₂₁-ben levő στρατόπεδον előtt 32₂₀-ban még egy harmadik στρατόπεδον is előfordul s így másolóink az azonos szavak által megtévesztve többet pótolta, mint amennyit kihagyott. Ezért áll a kéziratban 33₆ τὰ-ja után a 32₂₀ ἐρημυν-^{τὸν} 32₂₂ στρατόπεδον-ig terjedő három sor (fol. 158^r végén kettő és 158^v elején egy sor). Ezt a másoló a bizánci korban a (Λ) jelzés mellett általánosan használatos jelzéssel (·|·) iktatta be, illetve utalta vissza a megfelelő helyre vagyis 32₂₁ στρατόπεδον után, hol természetesen megismétli a jelzést, nem is sejtve, hogy az utólagos pótlás többet tartalmaz, mint a valóban kihagyott szöveg. A másoló eljárása tehát nem nevezhető „athetézis“-nek, „a contextusból való kizárás“-nak, hanem csak utólagos pótlásnak, a contextusba való beillesztésnek. Darkó ezt a tényállást félreismerve, hibás apparátusával félrevezeti az olvasót, mert kiadásában nem tájékoztat arról, hogy a másoló egy részt (= Darkó kiadásában a bírálatomban kihagyott) jelzett 7 sor, A kéziratban a

καθὼς αἰ. ἀπὸ τοῦ ὄρου ἔμβ. ἀλλὰ τε ἑτὸ στρατ. ἵ. τε δ. ν. ν.
 πλ. δ' ὡς τὰ τὸ τοῦ στρατ. ὁμοίως αὐτοῦ πάλιν ἔ. α. β. γ. δ. ε.
 ε. φ. θ. α. η. καὶ μὴ ἐ. ν. μ. καὶ α. β. γ. δ. ε. ζ. η. θ. ο. π. ρ. σ. τ. υ. φ. χ. ψ.
 ὁ χ. μ. α. β. γ. δ. ε. ζ. η. θ. ο. π. ρ. σ. τ. υ. φ. χ. ψ.

Ugyanazon kézirat fol. 158^v első négy₂sora.

fol. 158^r-n 8 sor) már leírt, amidőn a fent megállapított pótlást eszközölte. Darkó ugyanis csodálatosképen nem ismerte fel a bizánci kéziratokkal behatóan foglalkozók előtt oly ismeretes (·|·) jelzés értelmét, noha pl. az általa felhasznált L kézirat fol. 174^r-n ugyanilyen jelzéssel hasonló betoldás található a lapszélén (= ed. Darkó II. 275., ahol a kiadó szintén hallgatással mellőzi az esetet), s így apparátusában (l. II. 32.) azt írja: „21 a τῶν usque ad 22 στρατόπεδον omnia om A“, azaz e részt mellőzöttnek, kihagyott) jelzi, aminek téves volta a facsimiléből nyilvánvaló. Fenti válaszában — noha közben alkalma volt a kérdést újból revízió alá venni — e súlyos tévedését megismétli, mert — miközben a „valódi tényállás“-t igyekszik feltüntetni — egy szóval sem utal arra, hogy itt egy fent kihagyott rész utólagos betoldásáról van szó. Az apparátus tehát a kézirat illető helyéről megtévesztő képet ad. Mindezek alapján sajnálattal kell megállapítanom, hogy Darkó eljárását e helyt nemcsak a kiadás egyéb helyein is megállapítható philologiai akribia hiánya jellemzi, hanem azt még egy igen jelentős palaeographiai botlás is súlyosbítja.

Azt hiszem, ennyi elég! A fentiek mentesítenek az alól, hogy egyenként reflektáljak Darkó egyéb megjegyzéseire, melyek többnyire abba a csoportba tartoznak, amelyikbe válaszában utolsó mondata is, hol bírálatom végzavait oly önkényesen interpretálja. Azon megtisztelő megállapítását azonban, mely szerint minden eddigi bírálója között én vagyok az első, aki kiadását ebből az új szempontból világítom meg, köszönettel veszem. Hiszen jelen újabb bírálatomnak kimondottan az volt a célja, hogy a Laonikos-kiadást főleg erről az oldalról vizsgálja. Hogy Darkó maga is így tekinti, azt abból látom, hogy egyéb természetű kifogásaimra válaszában egyáltalán nem reflektál.

Kiragadom végül még válaszából azt az érdekes vádat, mely szerint kétezer oldalból csak tíz oldal összehasonlításának eredményét közlöm. Közölnöm kellene erre még a cod. Vatic. Palat. gr. 266-ból a — jól gondoljuk meg! — ismét találomra kikapott 43v, 54v, 55r, 96v, 97r, 108v, 109r, 133v, 134r, 149r, 158r, 185r, 190r, 200v, 208r, 209v, 220v, 255v, 256v, 258r, 259v, 261r, 261v jelzésű oldalak utánkollacionálásának eredményét is, azonban helytelennek tartanám a mai, még mindég nehéz viszonyok közepette a Közlönyünkben lévő hely ily nagymértékű igénybevételét akkor, midőn a bírálatomban felhozott bizonyító próbaanyag egyszer már teljes mértékben igazoltta tette ítéletemet. Röviden csak annyit, hogy az újabb kézirati oldalak között sem volt egyetlen egy olyan sem, melyen ne akadtak volna hibák, azaz olyan eltérések, melyeket Darkó apparátusa másutt feltüntet, itt pedig nem. Az átnézett oldalak közül a fol 133v és 149r-n többek között három olyan helyet találtam, ahol a másolója egyes szövegrészeket kihagyott. Darkó mindenütt habozás nélkül követi a gondatlan másolót s apparátusában a kihagyásoknak nyoma sincs. Ezek közlését a fent kifejtett okból ezuttal mellőzöm.

Darkó válaszában jó részében annak kimutatásán fáradozik, hogy bírálatom eredményei nem ingatják meg szövegét. Aki tisztában van a modern szövegkritikai kiadás alapelveivel, szemelvényeim nyomán rögtön látni fogja, mennyiben jelentenek értéket variánsaim. Ugyanis ha egy-egy találomra kiragadott kézirati oldal átvizsgálása ilyen jelentős eltéréseket mutat, akkor a Darkó felhasznált összes kéziratok utánkollacionálása nyomán felgyűlő variáns-tömeg a maga együttes egészében egy új, Darkó szövegét és régi apparátusát módosító apparátus criticust tenne ki. A bírálóknak azonban nem lehet az a feladata, hogy a kiadó összes mulasztásait pótolja, tévedéseit kiigazítsa, mert ez végeredményképen már új kiadáshoz vezetne, ezt a luxust pedig — egyazon bizánci író kétszeri kiadását — a magyar bizantinológia nem engedheti meg magának.

MORAVCSIK GYULA.

Levél a szerkesztőhöz. Igen tisztelt Szerkesztő Úr! Ha nem nyujtott volna alkalmat arra, hogy e vitában újból felszólaljak, úgy kércnem kellett volna ezt, mert sok olyan dolog van a fenti válaszban, a mi — figyelemmel Közlönyünk olvasóira — helyreigazításra, illetve helyes megvilágításra szorul.

1. Nem áll meg Moravcsik azon állítása hogy a ∙ jel kihagyott részek betoldásánál a bizánci korban „általánosan“ használt lett volna. A szóbanforgó A kéziratban a második kéz a fo. 6v, 7r, 19v és 21v-n majd a ∟, majd a ∟ jelekkel iktat be a lap szélén a szövegből kihagyott részeket, a fo 8r-n azonban egy összekötő vízszintes vonallal, a Codex Escorialensis Φ-I-12 a 144r-n pedig a ∟ jelekkel. Gardthausen, Griechische Paläographie II. (Lipscse, 1913) 407. l-n mondja ezekről a betoldó jelekről: „Diese Zeichen sind natürlich durchaus willkürlich und nach Häufigkeit ihrer Anwendung sehr verschieden“. 2. Nem áll meg az sem, hogy én félreismertem volna a ∙ jel értelmét akkor, amikor ezt a kérdéses helyen az athetesis jeléül tekintem. Origenes, kinek munkásságán nyugszik a középkori görögség másolóinak technikája a kritikai jeleket illetőleg, e jelt Montfaucon (l. a Hexapla-kiadást, Páris, 1713, + I. k. 38. és 40. lk.) szerint a Septuagintában a héber szövegből helytelenül fordított részek athetesisére használta. E jelt Montfaucon néha lemmiscusnak, néha obelusnak is nevezi s megállapítja: „caeterum ex similitudine quae intercedebant Obelos inter et Lemmiscos atque

Hypolemniscos, non solum quantum ad formam, sed etiam quantum ad usum, factum est ut Lemnisci pro Obelis sint habiti". (l. i. m. 42. l.) Az obelus pedig κατ' ἔξοχην az athetesis kritikai jele, de jelenti néha azt is, hogy valami a szövegből kimaradt, sőt egyebet is (l. Gardthausen, i. m. 413. l.). A lemniscus Origenesnél még vízszintesen áll (→), de később már rézsútossá (·/·) válik (l. Montfaucon Pal. Gr. Paris, 1708. 370. l.), ebben a formában, mely néha majdnem összeesik a függőlegesessel, találjuk I-ben és A-ban is. A lemniscus tehát többfélét is jelenthet s így az „igen jelentős palaeographiai botlás" nem én követtem el, aki ennek tudatában a lemniscust az A-ban fo 158^r alulról számított 11. sorában a kihagyás, a 2. és a fo 158^v legfelső sorában pedig az athetesis jeléül tekintettem, hanem éppen Moravcsik, a ki kellő tájékozottság híján e jelt egyoldalulag csupán a kihagyás és a vele kapcsolatos betoldás jelzése gyanánt volt hajlónádó elismerni. 3. Nem áll meg az sem, hogy A notórius passusát (fo 158^r két utolsó, 158^v első sora) — úgy a mint a kéziratban jelezve van — nem lehetne athetesisnek tekinteni. Ez a passus a contextusban kétségkívül olyan helyen áll, ahová nem tartozik, ahonnan tehát törlendő. Ennyiben itt mindenesetre athetisszel állunk szemben. Másodrendű kérdés, hogy a másoló akkor, amikor e részt leírta, öntudatlanul ismételte, vagy pedig tudatosan pótolta. Ezt a kérdést teljes biztossággal csak akkor lehetne eldönteni, ha sikerülne magát a másolót megszólaltatni, ami — sajnos — lehetetlen. De a szöveg megállapítása szempontjából ez a kérdés nem is olyan nagyon fontos. Ha kritikai jelek nem is állának A-ban, akkor is tudnók a többi kéziratokból s részben az értelemből, hogy mit hagyott ki a maga helyén és mit ismételt más helyen A. Fontosabb volna annak megállapítása, hogy a lemniscusokat maga a másoló rakta-e fel, vagy egy későbbi kéz, de ezt csak a kéziratba való betekintés után lehetne eldönteni. Ha ezek a jelek a másolótól származnak, akkor valószínű, hogy ő utólag, miután e passust leírta, rájött arra, hogy ez egy fentebbi helyhez tartozik, de az, hogy ő már előzetesen, mielőtt e passust leírta volna, tudatában lett volna annak, hogy ő most egy fent kihagyott részt pótolni fog, nagyon valószínűtlen egyfelől azért, mert e passus nem „pótlás"-sal, hanem hibás ismétléssel kezdődik, de azért is, mert ez ellenkeznék A másolója egész dolgozási módszerével. E másoló ugyanis igen gyakran hagy ki terjedelmes részeket a szövegből, de tudatosan nem szokott pótolni semmit, sem a margón, sem a sorok között, legkevésbé a contextusban. 4. Nem áll meg az sem, hogy én egy szóval sem utalok arra, hogy e passusban egy fent kihagyott rész utólagos beföldásáról van szó. Ha figyelmesen elolvasta volna válaszomat, észrevehette volna, hogy én a 67. l. alulról számított 24. sorában „a fentebb kihagyott, de ide szintén nem tartozó szöveg hozzácsatolásáról" beszélek. 5. Nem felel meg a valóságnak az a nekem tulajdonított nyilatkozat sem, hogy összes bírálóim közt ő lenne az első, aki kiadásomat ebből az új szempontból világítja meg. Én csak annyit mondok, hogy bírálata módszertelen és téves s merőben ellenkezik Drexlnck ugyan ezen szempontból már több ízben kifejezett véleményével (v. ö. válaszom 74. l.).

Még egy szót Moravcsik válasza methodikájáról. Ez teljes mértékben igazolja az első válaszomban az ő bírálatáról mondottakat. Ahelyett, hogy tévedéseit beismerné, engem támad meg s a figyelmenyeltetés eszközeihez folyamodik. Arra nincs szava, hogy egész bírálatának kiindulópontja, a „nagy meglepetés" az A fo 158^r-n általa észleltékkel kapcsolatban, tévedésen alapult s ennek főoka az volt, hogy ez oldal első sora végén ő a lemniscust nem látta meg, illetve nem méltányolta,

azt azonban nagy hévvel erősítgeti, hogy — ellenkezőleg — én voltam az, ki e jelzés értelmét nem ismertem fel s apparátussal őt és mindenkit megtevésztettem. Tehát mindennek én vagyok az oka, még annak is, hogy ő tévedett. De milyen kritikus az, aki a bírálata objektuma által meg hagyja magát tévesztetni? A dolog lényege elől, miként bírálataiban, úgy válaszában is kitér. Előbb felszólítottam, hogy bizonyítsa be, mennyiben ingatják meg az ő utáncollationálásának eredményei az én szövegemet. Erre ő érdemlegesen nem reflektál, hanem beéri „a modern szövegkritikai kiadás alapelveire“, a felgyűlő „varianstömegre“ való hivatkozással s a „jelentős“ eltéréseknek bizonyítékok nélküli ismétlésével. Ez — *sit venia verbo* — csengő frázis marad mindaddig, míg bizonyítva nincs. Nem a variánsok tömege, hanem azok minősége szabja meg a szöveg szempontjából való fontosságukat. A variánsok minősítéséről pedig tőle még nem hallottunk semmi figyelemreméltót. Ha a *minőség* megvizsgálása nélkül pusztán az apparátusból kimaradt variánsok *menyiségét* vennők zsinórmértékül, akkor ezen az alapon a legkitűnőbb edítiókat is meg lehetne támadni. Ilyen módszer mellett nem csodálkozhatunk, hogy Moravcsik kétszeri hozzászólása oly feltűnő terméketlenséggel végződött az ügy érdemét, t. i. szövegem javítását és editióm értékének helyes megállapítását illetőleg. Bírálata hasonlatos annak az embernek az eljárásához, akit felszólítanak, hogy egy már kész épületről adjon szakvéleményt s ő ahelyett, hogy magát az épületet vizsgálná felül a maga egész konstrukciójában, minden figyelmével csak azt a törmelékét és anyagfölsőleget nézi, ami az építés után fennmaradt s miután azt soknak találja, rögtön kész a következtetéssel, hogy az épület nem lehet jó s csak akkor lett volna jó, ha azt a törmelékét is, ami a földön hever, ez épületbe mind egy szálíg beépítették volna. Hogy az ilyen szakvéleményt azután szokták-e honorálni, annak megítélését nyugodtan bízom Közlönyünk olvasóközönségére.

Öszinte köszönetet mondva a nekem nyújtott térért, igaz tisztelettel vagyok Szerkesztő Úrnak készsége híve
DARKÓ JENŐ.

A bíráló zárószava. Darkó fenti válaszában öt pontja tények ferde beállításában, illetve egyes szavak utólagos értelmi korrigálásában merül ki. 1. Én egy jel általános használatáról beszéltem, Darkó azt feleli, hogy más jeleket is használtak. 2. Én XV. sz.-i kézirat jeléről beszéltem, Darkó ennek kb. 1000 évvel korábbi használatával érvel. 3. Darkó athatesis tételez fel, holott ezt a XV. sz.-ban a szavak aláhúzásával jelölnék. 4. Darkó saját szavait összefüggésükből kiszakítva, új értelemmel látja el. 5. Én megállapításról írtam, Darkó „nyilatkozat“-ról szól. E nyilvánvaló tények megállapítása kizárja azt, hogy Darkó fenti védekezése részemről további vita tárgyát képezhesse.

MORAVCSIK GYULA.

A vitát ezzel folyóiratunkban lezártuk.

Szerk.

A klasszika-filológiai rész szerkesztőjének **Kerényi Károly dr.** egyetemi magántanárnak új címe: **Budapest II. Zsigmond-u. 8.**

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest VIII., Múzeum-körút 6. (Dr. Czákó Elemér.)

Kölcsey Tacitus-olvasmányának egy nyoma. <i>Kerényi Károly</i>	Lap 51
A francia helyesírás problematikájához. <i>Hankiss János</i>	51
Beküldött könyvek	56
Új könyvek	63

INHALT.

<i>Julius Hornyánszky</i> : Von Hippokrates zu Tacitus	Seite 1
<i>Joh. Waldapfel</i> : Pestalozzis Agis	13
<i>Phil. Kaiblinger</i> : Einfache und umschriebene Vergangenheit IV.	20

BUCHBESPRECHUNGEN.

Vaterländische Literatur	23
Ausländische Literatur	30
LIII. GENERALVERSAMMLUNG DER BUDAPESTER PHILOLOGISCHEN GESELLSCHAFT	44

VARIA.

Furor philologicus? <i>k.</i>	48
Der „andächtige“ und „düstere“ König Stefan I. <i>Jos. Balogh</i>	49
Das Grabepigramm des Gregorius Tifernas auf König Ladislaus V. <i>Jos. Huszti</i>	50
Eine Spur von Kölcseys Tacituslektüre. <i>Karl Kerényi</i>	51
Zur Problematik der französischen Orthographie. <i>Joh. Hankiss</i>	51
Eingesandte Bücher	56
Neue Bücher	63

Einen deutschen Auszug dieser Arbeiten bringen wir erst in einem der folgenden Hefte.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg. Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Felső erdősor 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI., Felső erdősor 1) zu richten.

Hivatalos nyugtázás

az 1927 június 10—1928 március 20-ig befolyt pénzekről.

I. Rendes tagsági díjak; 1916—18: Elek O.; 1922—23: Horváth Cyrill; 1924: Blau L., Horváth Cyrill, Kovács Jenőné, Timár Pál, Vass Árpád, Zinner Béláné; 1925: Csehély A., Horváth Cyrill Kovács Jenőné, Lábán A., Orsovai F., Radványi S. (2.—), Vass Árpád, Zinner Béláné; 1926: Acsay Ferenc. (1'20), Birkás G., Bogsch Gyuláné, Dercsényi M., Eckhardt S., Faragó J., Filep G., Harsányi P., Horváth Cyrill, Herczeg A., Kastner J. Kemény Lujza, Kovács Jenőné, Lábán A. (3.—), Málnay M., Morvay Gy., Nagy Pál., Obendorf K. Orsovai F., Ranschburg V., Schack B., Tauszky Etel (2.—) Techert Margit (1'50), Timár P. (2.—), Vass Árpád, Veszprémi E.; 1927: Alföldi R. (2.—), Arató A., Bászai E., Baumgartner A., Benczik F., Binder J., Boda I., Bosnyák P., Buzássy Á., Buzna V., Darkó J. Dercsényi M. (2'72), Dóczi I., Dombi M., Eckhardt S., Einzig M., Faragó J., Filep G., Fray J., Friml A. Geréb J. Gréb Gy. (2.—), Happ J. Hirschler I. (2.—), Hornyánszky Gy., Huszti J., Imre S., Incze J., Jirka A. (2'60), Karl L., Kassuba D.,

Kastner J., Lux Gy., Madzsar I. Málnay M., Marót K., Mattyasovszky E., Módi M., Moravcsik Gy., Morvay Gy., Németh Regináld, Obendorf K. (2'—), Orsovai F., Pais D., Prácer A., Radinovics I., Reichard P., Roseth A., Szerető G., Szidarovszky J., Tolnai V., Tóth A., Travnik J., Trombitás Gy., Turkovich F., Várdai B., Vayer L., Vigh M.; 1928: Alföldi R. (2'50), Bálint K., Balogh József, Balogh Péter, Baros Gy., Baumgartner A. (1'—), Berze Nagy J., Binder J. (1'—), Blau L., Bleyer J., Boda I., Bontó J., Borsodi M., Bosnyák P. (1'—), Buzássy A. (1'—), Császár Ernő, Csefalvay N., Cserép J. Dombi M., Dragos K., Fazekas I. (4'—), Fejér A., Fray J. (1'—) Fuchs Györgyné, Garda S., Geréb J., Gréb Gy., Gulyás József, Hanuy F., Happ J., Heinlein I., Hirschler I., Horger A., Horváth E. (4'—), Karl L., Kaszuba D., Kerényi K., Kerényi Károlyné, Koszó J., Latzkó H., Losonczy Z., Lux Gy. (1'—), Madenszider J., Málnay M., Marót K., Máthé Elek (4'—), Módi M., Moravcsik Gyula, Moravszky F. Német K., Németh Regináld, Nyári L., Orsovai F., Pais D. (1'—), Pápay József, Pauler A., Pecznia B., (2'—), Petz K., Pickel Ch., Posch A., Prácer A., Radinovics I., (1'—), Reibner M., Reichard P., Révay Józsefné, Szántó Kamill, Szerető G. (1'—). Szidarovszky J., Szigetvári I., Szinnyi F., Szkunzevics K., Szuchy E. (4'—), Tolnai V., Tóth András (1'—), Trombitás Gy. (1'—), Turkovich F., Várady I., Várdai B. (1'—), Váry R., Wagner J., Werner A., Zoltvány I., Zsigmond F.

II. Tagtársaink adományai: Balogh József (12'—), Baranyai Zoltán (10'—), Bleyer J. (5'—), Burány G. (5'—), Császár Ernő (2'—), Eckhardt S. (3'50) Fuchs Györgyné (3'—), Göttling J. (10'—), Gréb Gy. (4'50), Gulyás J. (12'—) Gyomlay Gyula (20'—), Heinlein I. (5'—), Hirschler I. (3'50), Horger A. (5'—), Huszti J. (20'50), Kastner J. (7'50), Kerényi Károly. (43'—), Koszó J. (39'—), Lajti I. (8'—), Losonczy Zoltán (4'80), Marót K. (2'50), Mattyasovszky E. (6'98), Moravcsik Gy. (10'40) Országos Kaszinó (13'—), Pauler A. (3'—) Prácer A. (9'—) Rácz L. (9'—), Sehmidt J. (5'—), Szidarovszky J. (12'—), Tolnai V. (3'—), Váry R. (1'16), Vayer L. (6'—), Zsigmond F. (3'—).

III. Előfizetések 1922—23-ra: Budapesti Jézus-Társ. egyet. hallg., Kölcsey rg., Zrinyi M. rg.; 1924 re: Budapesti Jézus-Társ. egyet. hallg., Esztergomi r. k. gimn., Kölcsey rg., Zrinyi M. rg.; 1925-re: Budapesti Jézus-Társ. egyet. hallg., Kemény Zsigmond reál, Kölcsey rg., Szt. István reg., Zrinyi M. rg., Esztergomi r.k. gimn.; 1926-ra: Budapesti Jézus-Társ. egyet. hallg., Kemény Zsigmond reál., Kölcsey rg., Szent István rg., Zrinyi M. rg., Esztergomi r.k. gimn., Győri Révai reál, Hódmezővásárhelyi ref. gimn., Székesfehérvári Ybl-reál; 1927-re: Bajai ciszt. rg., Békéscsabai Lorántffy Zs. lg. (4'—), Bicskei polg. isk., Budapesti Kegyes-r. Kalazantinum, Ranschburg G. (3 példány), Studium könyvesbolt, Toldi L. (3 példány), Curgói ref. rg., Egri Szent Bernát gimn., Esztergomi r.k. gimn. (4'—), Győri női keresk. isk., Révai-reál, Hódmezővásárhelyi ref. gimn., Kaposvári lg. Kecskeméti Katona J. reál, ref. rg., Sátoraljaújhegyi r.k. rg., Sopron: Thiering kk., Székesfehérvári Ybl reál, Szombathelyi prem. gimn. tanári ktár, Tatai kegyes-r. rg.; 1928-ra: Aszódi-Petőfi rg., Bajai ciszt. rg. (2'20), Békéscsabai Rudolf rg., Bpesti Bocskay reálisk. nevelőint., Ciszt. r. tanárképző int., Fáy A. rg., Föv. nyilv. ktár, Föv. pedagógiai ktár, Jézus-Társ egyet. hallg., Kegyes-r. gimn., Kókai L., Madách g., Mária Terézia leányg., Singer és Wolfner, Szt. István rg., Szt. László rg., Toldi L. (3 pld.), Verbőczy rg., Ceglédi Kossuth g., Debreceni Fazekas-reál, Méliusz kk. (2 példány), Dombóvári Esterházy nádor-rg., Egri ciszt. Szent Bernát gimn., Győri leányg., Hajduböszörményi Bocskay rg., Hajdúnánási ref. rg., Jászapáti kir. kath. rg. Jászberényi József nádor rg., Kalocsai Jézus-társ. kollégium, Karcagi ref. rg. Kecskeméti-kegyesr. gimn., Keszthely: premontrei társház, Kiskúnfélegyháza tanítóképző-int., Szt. László rg., Kisújszállási Horthy-rg., Makó: Csanád vezér rg., Mezőtúri ref. gimn., Miskolci ref. rg., Hunfalvy reálisk., Nagykállói Szabolcs vezér rg., Nyíregyháza kir. kath. gimn., Ujságbolt (6'40), Pannonhalmi főapátsági könyvt., Pécsi Szt. István-Társ. fiók, Soproni Szt. Benedek-r. gimn., Orsolya-r. zárda, Szegedi Klauzál-reál, Szent István-Társ. fiók (2 példány), Székesfehérvári ciszt. r. rg., Szekszárdi Garay J. reálgimn., Szentesi Horváth M. reálgimn., Szolnoki Versey reálgimn., Szombathelyi leánygimn.

Budapest, 1928 március 21-én.

Császár Ernő, pénztáros.

1928. ÁPR.—DEC.

LII. ÉVFOLYAM.

IV—X. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1928.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Az **Egyetemes Philologiai Közönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Zsigmond-utca 8), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címere (I., Zenta-utca 5) küldendőek. Fölolvasások az első titkárnál, **Vayer Lajosnál** (IX, Bakáts-tér 7) jelentendőek be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. ker., Zsigmond-utca 8. (altphilologischer Teil), und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Boda István</i> : Arany János „különös természete“. II.	81
<i>Kaiblinger Fülöp</i> : Egyszcrű és körülírt mult. V.	94

HAZAI IRODALOM.

Karl Kerényi: Die griech.-oriental. Romanliteratur. <i>Hornyánszky Gyula</i>	104
Andreas Altöldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. <i>Moravcsik Gyula</i>	112
Eckhardt Sándor: Az emberevő magyar meséje. — A pannóniai hún tört. keletkezése. <i>Balogh József</i>	116
Szunyogh X. Ferenc: Szt. Benedek cletszabályai. <i>Balogh József</i>	117
Pintér Jenő: Magy. irodalomtört. K.	118
Gömöry Árpád: A 600 éves Dobsina. <i>Gréb Gyula</i>	119
Széphalom-Könyvtár. — ó — s	122
Kortársaink. J.	123
Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. <i>F. I.</i>	123
Komlós Aladár: Az új magyar líra. <i>F. I.</i>	123
Az élet iskolája. — ó — s	124
Mitrovics Gyula: A magy. esztétikai irod. tört. — ó — s	125

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Erich Fascher: ΠΡΟΦΗΤΗΣ. <i>Korzenszky Nóra</i>	126
R. Reitzenstein: Die hellenist. Mysterienreligionen usw. <i>Kercnyi Károly</i> ..	127
O. Beyer: Die Katakombenwelt. <i>Máthé Elek</i>	131
H. Schneider: Heldendichtung usw. <i>K. J.</i>	132
Orplid. — ó — s	133
R. Benz: Renaissance u. Gotik. <i>K.</i>	133
H. Brinkmann: Zu Wesen u. Form mittelalterlicher Dichtung. <i>G.</i>	133
J. Burckhardt: Die Kultur d. Renaissance usw. <i>F. I.</i>	134
H. Neumann: Gesch. d. deutschen Literatursprachen usw. — ó — s	135
E. Gelpcke: Fichte u. d. Sturm u. Drang. — ó — s	135
H. A. Korff: Geist d. Goethezeit. II. I. Klassik. <i>F. I.</i>	136
Die Schatzkammer. <i>F.</i>	136
Deutsche Dichter-Gedächtnis-Stiftung. — ó — s	136
H. Scharrelmann: Vom strahlenden Leben. — ó — s	137
M. Vanselow: Kulturpädagogik u. Sozialpädagogik. <i>G.</i>	138
H. Keyserling: Das Spektrum Europas. <i>F. I.</i>	138
E. Hylla: Testprüfungen der Intelligenz. — ó — s	139
Friedr. Schürr: Barock usw. in d. fränzös. Lit. — ó — s	139
Matteo Bartoli: Introduzione alla Neolinguistica. <i>Vidos B. E.</i>	140
Breviario di neolinguistica. <i>Vidos B. E.</i>	144
Fritz Strich: Schiller. <i>Koszó János</i>	146
Friedr. Aug. Hohenstein: Schiller <i>K. J.</i>	147
F. X. Thalhofer: Unterricht u. Bildung im Mittelalter. <i>Koszó János</i>	148
R. J. Sorge: Unser Weg. <i>K.</i>	148

ARANY JÁNOS „KÜLÖNÖS TERMÉSZETE“ ÉS AZ ARANY-BALLADÁK MEGRENDÜLT LELKŰ HŐSEI.

II.

A „Nagyidai cigányok“ elvezettek a balladavilág kapujához. Mielőtt azonban itt bekopognánk, próbáljuk meg egy másik oldalról is megközelíteni azt a „különös természetet“, amelyik ezt a csodálatos balladavilágot megteremtette. Vajjon hogyan nyilatkozik „kedélybetegségéről“ maga a költő és e betegségről milyen kép bontakozik elénk Arany János *leveleiből*?

Arany levelezése a költő kedélybetegségének érdekes *fejlődésrajzát* tükrözi. E levelezés alapján úgy kell itélnünk, hogy Nagykőrösön nem csupán *kibontakozik* a költő kedélybaja, de egyúttal a „*krízis*“ óráit is itt éli az át, sőt itt indul meg és sikeresen előre is halad már a lelki gyógyulás, a „szanalódás“ munkája is. *Ugyanezt* a fejlődésrajzot leplezhetjük le Arany *költői munkáinak* elemzése útján is: de kétségtelenül nagyobb bizonyító erővel fognak bírni a költőnek *közvetlen* vallomásai, ezért az alábbiakban e legközvetlenebb vallomásoknak, Arany *leveleinek* alapján kíséreljük meg a következő — vázlatos, de világosan lelepleződő¹ — fejlődésrajzot:

Hosszabb-rövidebb ideig tartó rosszulletekről már az 1847-i levelek panaszkodnak (pl. Petőfihez: június 5. és november 11.: „rosszulét“, „rheumaticus hideglelés“, „nátha“, „fő- és szemfájás“, „arczkiütések“, gyomor bajok), sőt a november 11-i levél már a *művészi ihlet hanyatlását* panaszolja („a múzsa nincsen többé“, „döglött pegazus“), de igazában csak az ötvenes években súlyosodnak mind e testi és kedélyi bajok.² 1853-ban (május 23)

¹ Elemzéseink a költő „hátrahagyott iratai“ III. és IV. kötetében közölt levelekre támaszkodnak (1888–89). Amíg Arany összes hátramaradt levelei közzé nem tétetnek, a költő lelki fejlődéséről, kényszerűen, csak nagy vonalakban rajzolt vázlatos kép adható.

² Dóczy Jenő szép kis tanulmánya: „Arany János neuraszténiája“ (Napkelet, 1924. IV. sz.) — a közönséges felfogással szemben, mely az 1853–61-ig terjedő évek beteges tüneteit közvetlenül az 1849-es tragédia következményének tartja — lényeg szerint helyesen hangsúlyozza, hogy költőnk a 49-es csapások okozta megrendültségből aránylag gyorsan, már 1850-ben *menekült*. Költői munkásságának termékeny szakaszává válnak az 1850–53-ig terjedő évek és a költő lelkiállapota is ez években „egészen más ... mint az az önmagába roskadás, mely pár év mulva erőt vesz rajta“. — De meg kell jegyeznünk: a) e „menekvés“ korántsem teljes és b) Arany „neuraszténiája“ korántse kezdődött csupán „1852 őszén vagy telén“.

ezt írja költőnk Tompának: „Chronikus bajomnak (mivel ki-nevetnének, ha mondanám) circiter öt év óta semmi jelenségét nem éreztem, de most újra megmozdítá egy kis körmét az a baj, mit bizony 1839 óta hordok *keblemben*, mint sérült szarvas a nyilat. *Nem hypocondria*: meglátod egyszer.”³ De lassanként maga a költő mélyebb belátásra jut betegségével szemben: 1854. október 18-án így ír: „Az is *megengedem*, hogy bajom *hypocondria*, de ha az, akkor e nyavalya korántsem oly nevetséges, mint állítják.”⁴ Am a baj már *gyöngülni* is látszik: az 1857. október 4-i levél már fölveti, komoly formában, a *javulás* lehetőségét: „Mindazáltal én *nem tudom*, *javult-e* egészségem.” 1858. februárjában már valahogy felülkerekedik bajainak a költő: Míg gondolatát csak a betegségén tartotta — írja —, „semmi remény nem volt a javuláshoz. Örökös *töprengésben* éltem, mint az a *hypocondrikus*, ki meggyőződve, hogy lába két szalmaszál, örökké remegett, hogy eltörik. Újabb-újabb rémképeket csináltam, majd e, majd ama nagy veszély függött felettem, mint damoklesi kard: *de biz az csak nem szakadt le*. Évek folytak s én, ha jobban nem, *rosszabbul se lettem*... Ez némi *megnyugvást* adott, megszoktam a bajt. Aztán *kerestem*, *miben találnék meg érdeket* a világon.” Amint látjuk, Arany egészségesebb életösztone erőhöz jut: az önuralom, a józan belátás, a „megszokás”, az új érdeklődés-körök felfedezése és az érdeklődésnek a maga valóságos és képzelt bajairól való elterelése győzelmes harcot vívnak a hypocondrikus gondolatokkal és a költő egyéb beteges tüneteivel. És 1861-ben már *nyíltan* elismeri költőnk a javulást (ekkor már Pesten van): augusztus 25-én ezt írja Tompának: „Dolgozni, ha nem is úgy mint régen, tudok... Az a gyakori levertség sem kínoz annyiszor, ha jókedvű nem — legalább egykedvű tudok lenni, s ez, ha nem boldogság, de nyugalom... a jelen nincs minden enyhület nélkül... Talán ennek köszönöm *kedélyem némi derülését*, s *önbizalmam erősültét*.” Hogy valóban komoly, mély és tartós ez a javulás, a költőnek kedélybaja fölött aratott győzelme, mi se bizonyítja jobban, mint annak a szomorú gyásznak a hatása, amelyik a szabadságharc leverése után a legnagyobb csapást jelentette Arany számára: Juliska halála, bármennyire megrendítette a költőt, nem rendítette meg *annyira*, mint élete előbbi válsága tette: nem egészen *két* hónappal a haláleset után, 1866. február 18-án a költő így ír magáról: „Nekem 1853-ki bajaim *majdnem hogy kiűjultak* e tépelődésemben: azt hívém, tönkre jutok. Azóta javultam — de a fátyolt ne érintsük.”⁵ Igaz,

³ Ez a levél a költőnek érzéki ingerek iránt való *túlságos érzékenységét*, nyugtalan, *rosz álmait*, esténkénti *féltelmeit* is leleplezi. A nov. 22-i levél a rendes fej- és fülfájáson kívül erős *vértolulásról* panaszkodik.

⁴ Még előbb (ápr. 12-én) így ír. „Az én fejem még is zúg néha, de már *megszoktam* s *nem csinálók rémképeket*.”

⁵ *Dóczy* (id. m.) e pontban is lényeg szerint helyesen ítélte, úgy

hogy költőnkre ez a csapás is, miként az 1849-i is utólag — bizonyos tekintetben — egyre mélyült:⁶ Aranyban mindig erősek a benyomások, élmények lassan érő *utóhatásai*, de a költőnek kedélybetegsége felett való győzelmét ez a csapás se tudta már megrendíteni és 1867-ben (ápr. 22.) egy nagyon érdekes, vallomásszerű levélben kimondja Arany: most „*emberileg szólva nyugodt vagyok*“.

Amilyen világosan és következetesen leleplezik e levelek a lelki *gyógyulás* folyamatát, ugyanilyen világosan leleplezik a gyógyulás egyik, Aranyra igen jellemző tényezőjének, esz-közének állandó erősödését is: költőnknek egyre sikeresebb önuralmát és különösen a *bántó izgalmaktól való egyre teljesebb visszahúzódását*. E sajátos fejlődésfolyamat egyik gyökere költőnk azon hajlamában van, hogy mintegy veleszületetten hajlamos a közöny érzésére — természetesen, éppen nagy lelki *érzékenységének* minegy ellensúlyozására, mintegy az *érzékenység* szemben való reakcióként. Már az 1850-ból való „Remény“ című verse elárulja a közöny vágyát. Egy levelében már 1852-ben a költő erősen kidomborítja e közönyvét, czúttal még csak *panaszkodva* miatta: „De ki elektrizál fel bennünket *apathiánkból* s lethargiánkból! Én szinte veszem észre, hogy napról-napra *stupidusabb* leszek“. (Könnyű felismerni e felsőhajtásban költőnknek azt a szintén egyre erősödő vonását, hogy értelmi, szellemi, minőségi képességeit egyre jobban *súlyedőnek* érzi, s hogy egyre erősebb lesz benne az a *meggyőződés*, hogy ő nem az a nagy költő, akinek földicsérik). 1854-ben (febr. 13.) *restségéről* panaszkodik; hanyagságának oka nem elfoglaltság „s hála Istennek, nem is *annyira* betegség, mint az áldott *restség*“, ha ugyan az is nem a kóros állapotok egy fajtája. De 1854-ben a közöny tekintetében is másvalami fejlődést látunk: a már említett okt. 18-i levélben ezt is olvashatjuk: „*félek is magamat exaltálni*, mert a kimerültség, mely rákövetkezik, borzasztó... Némán hordozom a kint s *akarom feledni, mikor lehet*.“ Ily nyilatkozat helyes értelmét *tisztábban* leleplezik a következő évek vallomásai. Már nemcsak az önmagára nem gondolásban, a munkában, az új érdeklődési körök találásában keresi Arany a menekvést, de az izgalmak *tudatos* elkerülésében is, és, mind nagyobb erővel, egyáltalában a világtól elforduló *magába vonulásában*. Így 1856-ban „a szünnapok elsőjén“ így ír: „én a világra soha sem haragszom, de *szeretnék belőle menekülni*.“ (Költé-

vélkedve, hogy költőnk már 1857-ben a javulás útján van és hogy 1861-ben már átesett lelki élete kritikus éveim. Azonban téved abban, hogy Aranyt most már teljesen „kigyógyultnak“ rajzolja: mikor Arany 1861-ben Péstre költözik, „csak emléke marad meg ideges bajának — véli Dóczy —. Nem tér az vissza akkor sem, mikor 1865-ben elveszti egyetlen leányát“.

⁶ 1866. aug. 19-én írja: „*December óta az sem vagyok, mint azelőtt Kínos élet ez*.“ Leánya dec. 28-án halt meg. Ismeretes az is, hogy kb. másfél évig e haláleset után úgyszólván mit se dolgozik Arany.

szetéről szólva itt is már úgy nyilatkozik, hogy ő nincs meggyőződve útja helyességéről). Főleg az ötvenes évek *legvégén* látszik ez a vágy nagy erővel és nagy önuralommal jutni benne uralomra. 1859. június 4-én Tompához írott levelében így szól: „S azon vagyok, hogy minél inkább egy *érzéketlen tuskóvá* lehessenek, mert nem érezni — oly boldogság!“ És a költő, a ré mindenkiben jellemző pedáns gonddal, *kerü’i* is az emóciókat és hogy e téren meddig jut el, sok érdekes adat között talán a legjellemzőbben mutatják azok a levelei, amelyeket az immár utolsó éveit élő és teljesen feldúlt lelkű Tompához írt. A Tompa leveleinek lélekbe mardosó, exaltált hangjával szemben Arany válaszait *meglepő*, néha szinte érthetetlennek látszó nyugodtság jellemzi. Szinte orvosi hidegvérrel képes szólanı roncsolt lelkű legjobb barátjához, akinek rettenetes panaszai őt magát immár nem bírják újabb exaltációkra, de talán csak még jobban meg tudják keményíteni a lelki gyötrődéseknek általa nemcsak oly jól ismert, de egyúttal legyőzni is megtanult fájdalmaival szemben.

Szabad legyen még utalnunk arra is, hogy Aranynak a betegségébe való jobb belátásán, és közönyének egyre szándékosabb és egyre sikeresebb fejlődésén kívül, amint már említettük, a maga *művészi* és szellemi stb. képességeire való vonatkozó önkritikája is bizonyos fejlődésen ment keresztül. Ez a fejlődés is szomorú és mégis bizonyos megnyugvást adó fejlődés. Mert az erősödő tépelődésekkel és kétségekkel szemben végül egy *rezignáció* ad nyugalmat. Aranynak *önkicsinyító* hajlama a *kétségeken* és a *lemondáson* át szinte a maga *kisebbségi* értékűségében való valóságos — és nyugodt — *meggyőződéshez* vezet el. Már 1856-ban (jún. 23.) Csengery Antalhoz írott levelében érdekes rajzát adva a maga költői törekvéseinek, így szól: Greguss őt dicsőítve eltér a szigorú igazságtól: ő csak *úttörő*, de nem jutott a csúcsra. „De hányszor maradtam élőképem megett! hányszor adtam töredéket az összhangzó egész helyét. Azt csak én tudom s érzem.“⁷ 1860-ban (júl. 9.) azt írja: Fél, hogy minden hivatal és állapot nehéz lenne már neki. De azért „*elhiteti*“ magával, hogy talán még tehetne valamit, „ha nem oly nagyot, szépet, a mi egykor lelkemnek álma volt, *hasznosat* legalább“. De már 1875-ben (nov. 29-én) is azt írta (Szemere Miklóshoz): „Ha azt mondta volna Pákh, „*hogya az egész Arany historia mediocritás: elhallgattam volna tőle, mert egy idő óta igen keveset bizom tehetségemben.*“

⁷ Ugyanaz évben, de még előbb (febr. 10) Tomori Anasztázhoz írja:.. „egy idő óta nem örömet megyek emberek közé.. A mi lehettem volna, az *nem vagyok*, s a mi vagyok, ide s tova az sem leszek. Ez *fáj!*.. Minek a kóróbul koszorút kötni.“ Később már *nem fáj* a költőnek így a szellemi „hanyatlása.“ Belenyugszik. 1858. jún. 4-én (Tompához) írja: ő most árnyéka a réginek — „elég értelemmel bíró arra nézve, hogy *átlássam, miszerint értelmi, szellemi tehetségeim sinlenek.*“

A fentebb vázolt fejlődésmenet igazolását adja a maga részéről is annak, hogy költőnket egy mélyebb és *egészségre, gyógyulásra vágyó életöszton* mentette meg a teljes összeomlástól és segítette a beteges tüneteken való valamelyes diadalra. Hiszen ily egészséges életöszton feltörő érvényesülés vágya érteti meg már azt is, hogy Arany hova-tovább jobban igyekezett figyelmét a maga testi-lelki bajairól elterelni, rémképek alkotása helyett a külvilággal szemben való érdeklődésben és a foglalkozásban, a munkában keresni oly orvosságot, amelyet aztán másoknak is, így Tompának,⁶ ajánlja. De ez az egészségre törő életöszton fejleszti ki benne az izgalmaktól való önmegtartóztatást is. Érdekes, hogy bár ez a magába menekvő, „*autista*“ viselkedés rendszerint éppen nem kedvező a *hypochondrikus és általában a téves eszmék legyőzésére*, Arany mégis magabazárkózása és a külső izgalmaktól való elvonulása ellenére le tudta győzni hypochondrikus hajlamait és érdeklődését reális értékű tevékenységekre reá-reá tudta irányítani. E sajátos jelenség okai részben a költő *művészi vágyakozása* és hatalmas *eszmény-megvalósításra* való törekvése voltak. A *művészi tevékenység* maga levezetője a benső izgalmaknak, feledtetője a saját bajoknak és egyúttal a külvilággal valamennyire egybekapcsoló és vele szemben valami érdeklődést is ébrentartó tényező; az *eszményekre való törekvés* pedig ennek a művészi ihletnek is sarkallója, felkorbácsolója, és általában az önuralomnak és az önlegyőzésnek legnagyobb hatalmú eszköze. De ugyancsak a költő egészségre vágyó ösztönét leplezi le, hogy minden különbeni határozatlansága, körülményeskedése, aggályoskodása ellenére (amik miatt pl. Kőröst is se Szalontáért, se Debrecenért, se Kecskemétért, se a „Nép barátja“ szerkesztéséért el nem hagyta) a hatvanas évek felé már nincs maradása Kőrösön, *életvágya továbbhajtja* Pestre. Sok levélben szól e vágyáról és 1860 ápr. 23-án Csengeryhez írott levelében világosan kimondja, hogy csak tovább ábrándozik „a pesti élettel“ (amelytől pedig Tompa oly féltő óvakodással intette) és ezt is mondja: „Soha sem éreztem annyira, mint ez évben, hogy *szakadnom kell innét*.“ Itt említjük fel, hogy Aranyt ez az egészséges életvágya élete többi nagy jelentőségű problémájának is helyes megoldására és minden különben való határozatlanságának legyőzésére segítette — természetesen, támogatva a költő nagyszerűen józan és mély belátású értelmétől és páratlan önfegyelmező képességétől. Így nemcsak a színész-élet likvidálása, a szabadságharc utáni lelki depresszióknak a Nagyidai-ban való művészi lereagálása és a Nagykovácsól idejében való Pestre költözés sikerült a költőnek, de ő képes volt

⁶ Pl. 1858. februárban is: „a folytonos foglalkozás a lelket enyhíti“ (Tompához). 1866-ban (febr. 18.) ajánlja „Amely naptól kezdve többet foglalkozol külső tárgyakkal, mint tenmagaddal: attól fogva kezdődik javulásod. Probatum est!“

pl. kőrösi, majd pesti élete *anyagi* viszonyainak is rendezésére, a szabadságharc után az írnoiki állásra való magarászánására és így tovább.

*

E levelekből tehát világos kép tárul elénk költőnk kedélybajának fejlődéséről, Arany betegségének körlefelvásáraól. Egy igen jelentős dologban azonban kissé szegényesek a levelek által birtokunkba került adatok: Arany csak ritkán írja le megfelelő részletességgel rosszsulléteinek *tüneteit*. Am ezt a hiányt megfelelően pótolják a költőnkéről egyéb forrásokból eredően birt lélektani érdekességű adatok, úgy hogy ezek alapján a siker reményében kísérelhető meg a helyes *diagnózis* megállapítása is.

Hogy Arany János minden „rosszsulléteiben“ igazában nem valami „orgánumos“ betegségnek, de valami „idegbetegségnek“ tüneteit kell lényegesen tartanunk, már magok a levelekben foglalt önvallomások is leleplezik.⁹ E levelekből és, úgy látszik a költő háziorvosának véleménye alapján is, a legfeltűnőbb bizonyos *hypochondrikus* vonások domborodnak ki. Arany a valóságosnál föltétlenül betegebbnek képzelte magát — amint ezt lassanként önmaga is belátta. Hypochondrikus képzelődéseket és túlzó értékeléseket Aranynál mind testi, mind szellemi életére vonatkozóan sűrűn találunk¹⁰ (az értékelések túlzásai pozitív irányúak a testi bajokra, negatív — kicsinyítő — irányúak a költő *szellemi képességeire* vonatkozóan). A hypochondrikus hajlandóságok azonban kiben-kiben *különböen való egyénisége által* színezetten aktuálizálódnak: Aranyban sajátosan kapcsolódnak a költő depresszióival, csüggedésével, közönyével, kifejezett *önkisebbitő* hajlamával. Arany *kedélyhangulatának* és egyúttal munkakedvének és munkaerejének *változókonny*, labilis jellegét Riedl is kiemelte: a művészi ihlet eleven föllángolására és a lelkesedés perceire gyors depresszió, tépelődő és kétkedő bizalmatlanság, szomorú csüggedés vagy esetleg fásult, keserű közöny szokott következni. És a magát jólérzés időtartama rövid, a csüggedése hosszú: „egy percig bohó, gyerekes, víg; rá egy hétig életunt, ideges, ingerlékeny“, vallja a költő maga.¹¹ Valóban: Arany kedélyhangulatának állandóbb színei a sötétek — épúgy, amint értelmi világának is gyakoribb jellemzői a tépelődések és a kétségek: — a költő *egész* lelkivilágának állandó és

⁹ Csak éppen utalunk rá, hogy ha lettek volna — amint pedig nem tudjuk, hogy voltak — a Kőrösön tanárkodó Aranyak ú. n. „szervi“ fogyatkozásai, ezek is csak a költő *neurotikus* alkata folytán kínozhatták ily fokozott mértékben a költőt. Hogy *szembaja* nem lehetett, ezt *Grosz Emil* ítélete állapította meg (*Arany János szembaja*, Budapesti Szemle. 190), „*fülbajára*“ vonatkozóan sincs semmi „szervi“ fogyatkozásra valló biztos adatunk, ami pedig az egykorú orvosi véleményekből ismeretes, szintén „csak“ *neurotikus* betegségekre vall.

¹⁰ Riedl egy helyt „szellemi hypochondria“ névvel jelöli Arany e jellemző betegség vonását.

¹¹ Szemere Miklóshoz, 1855. aug. 7-én írt levelében.

légmélyebb jellemzője, egy gyökerében soha meg nem változtatható (legfeljebb nagy önuralommal és egyre sikeresebben elelfojtott) mély sajátság: a benyomások iránt való túlságos érzékenység (hyperszenzibilitás). Ezen a természetben valóban csak egy állandó céloktól (eszményektől) nagy akaratral vezett és világos értelmi belátáson alapuló önelgőzés vehet erőt. Ami Arany János „akarata” illeti: e tekintetben feltűnhet az, hogy az általános felfogás és maga Arany is, őt energiátlanak és akaratban gyöngének vallja. Riedl is ezt mondja: Az akarat megmenthette volna Aranyt, „de éppen ez hiányzott belőle:” „költőnk akarata csak a köteletség teljesítésére szorított.” De hát az önfegyelmezés diadala nem az „akarat” diadala és Aranyban is nem az akarat diadalát hirdeti: e pedánsul gondos köteletségteljesítés, az eszményekhez való legyőzhetetlenül kitartó ragaszkodás, Arany művészetének „objektivitása” és az a tény is, hogy Arany képzelete és benső, lelki izgalmai még a balladákban se tobzódnak és csapongnak szabadon. Az igazság tehát az, hogy Aranyban volt erős akarat: ám ez az akarat befelé és nem kifelé fordult. Ez a tépelődő, problémákban vergődő, érzékeny, bizalmatlan, szégyenlős neurotikus lélek kifelé csak az energiátlanság képét mutathatja, mert a benső küzdelmek szinte minden energiát és akaratot felemésztenek. Akinek nagyon befelé kell néznie, nem nézhet sokat kifelé is, akinek nagy szüksége van a belső akaratra és a belső győzelemre, nem akarhat és nem győzhet kifelé is. Költőnk külső élete aggályoskodó, körülményeskedő, bizalmatlankodó, energiátlan, bizonytalanzkodó, kedélyi élete változékony, de eszményei, azok az eszmények, amelyekben minden emberi és művészi értékét egyedül kereste, ezek magok soha nem változó és nem ingadozó értékek maradtak előtte. Az élet értékét tudatosan bennök ismerte föl, minden akaratát feléjük irányította. Kívülre még a maga jólléte, kedvezőbb anyagi helyzete érdekében se tudott akarni Arany.¹²

De nem nehéz valami enyhén hisztérikus színeződésre is reátalálni Arany tüneteiben. A hisztériára jellemző ú. n. „primitív reakciók” igazában bárkiben feltalálhatók, amint általában is bármely abnormis lelki reakciómód és fejlődéslehetőség csirái minden egyes egészséges emberben is föllelhetők. Közönségesen is ismert és könnyen értelmezhető jelenség az, hogy az érzékenyebb lelkű művészek (sőt a tudósok is) több abnormis színeződést tüntetnek föl, semmint a „józanabb”, „prózaibb”, „reálisabb”, „materialisabb” emberek — és a nagy célokért küzdő deni tudó kiválóbbak is, általában, többet, semmint a közepes

¹² Arany pl. nem tudott pénzért dolgozni. Számtalan levele utal e vonására: megfizetnék ugyan a költeményeit, de ha neki most nem jön írni...! Még a Széchenyi-óda megírását se akarta elvállalni — pedig 100 arannyal kívánták honorálni megírandó ódáját. E jelenség még jellemzőbbnek tűnik fel, ha számot vetünk költőnknek (apróságokra is kiterjedő) gyűjtő hajlamaival.

normálisok. A művész sajátos világa sohasem a teljesen „objektív“ szemmel meglátott, feldolgozott és értékelt világ. De Aranyból a valóban hisztérikus személyiségnek sok igen jellemző vonása hiányzik és éppen ezért *igen durva túlzás* lenne őt egvénesen hisztériás típusú idegbetegnek állítani. Nála, ily szempontból, legfeljebb a kedélyélet labilitását, az „én“ képzetének a hypochondrikus képzelgésekben is előtűnő — de nem a hisztériásokra jellemző durván *egoista* — előtérbenyomulását, a lelki izgalmaknak nem ritkán kisebb-nagyobb testi tünetekben való konvertálódását¹³, találjuk, továbbá egy sajátos érzéket a valóság és a képzelet, a realitás és a misztikum vegyítésére — oly tulajdonságaként a költőnek, mely külső életében némely hypochondriás tüneten és egy-két álomképszerű vízióon kívül alig jut kifejezésre, de amelyik annál szebben lepeződik le művészi alkotásaiban, legelsősorban némely balladájában, mint pl. a „Bor vitéz“-ben, a „Tengerihántás“-ban, a „Vörös Rébék“-ben. Am nem találjuk meg költőnkben sem a hisztérikus feltűnési vágyat és teatralitást, se a színleléseket, se a ködös állapotokat, se a hisztérikus önzést, se az ú. n. „explóziós reakciókat“ vagy *Kretschmer*-féle „rövidzárlati cselekvéseket“, se nem találunk jellemzően hisztériás rohamokat, bénulásokat, görcsöket stb. Értelem és érzelem, akarat és ösztön nem vált kétfelé benne: érzelmein és ösztönein értelme és akarata uralkodni tudott és bántó, fájdalmas érzelmei az inkább csak enyhébben, bár többé-kevésbé állandóan *nyugtalanító* szereppel kényszerültek beérni. A *képzelet* már szabadabban csapongott a kedélyi élet benső izgalmainak jelzéséül, de ez a képzelet is, szerencsére, nemcsak egynémely szelíd különködésre hajlamosította költőnköt, de a *művészi* zseni szolgálatában egyúttal a belső izgalmak *levezetésének* hatalmas erejű eszközévé is válhatott.

Mint a legártatlanabbnak tetsző, de igen mély és állandó vonásait e „különös természetnek“ meg kell végül említenünk minden neurozis jólismert alaptüneteit: a fokozott *érzékenységet*, ingerlékenységet és a könnyű *fáradékonyságot*. Költőnk *alvásának* zavarait, rossz álmait, esti félelmeit is felemlíthetjük — a költő szemérmes, „mimóza“-természete pedig közönségesen is jól ismert.

*

Minden lélekvizsgálatot csak a *magunk* lelkének vizsgálata után tudunk elmélyíteni: nem csodálkozhatunk rajta, hogy Arany, a lélekábrázolás nagy művésze maga is mélyen érezte,

¹³ Lelki depresszióival rendszerint *testi* állapotának rendkívüli változása is velejár (így a szabadságharc leverése és Petőfi halála után vagy leánya halála után: rosszabbodás, a kiegyezés és talán a királyi kitüntetés után: javulás). Sok esetben az a benyomás ébredhet bennünk, hogy a költő testi bajai valósággal *pszichikusan kormányozhatóak*. Az se véletlen, hogy Arany oly mély hűséggel tudja ábrázolni hőseiben az indulatok *testi* kifejeződését is.)

hogy mely tényezőkön múlik lelki egyensúlya megőrzésének vagy összcmlásának kérdése. Mily gondosan kerülte az izgalmakat, mily erővel ragaszkodott eszményeihez, hogyan mélyült mindent megértő értelme, hogyan emelkedett művészete is, emberi egyénisége is nagyszerű és nemes eszményeihez egyre közelebb! De ez a saját lelke aggasztóbb vonásait is leleplező világosan értő önismeret a túlságosan érzékeny, kétségekre és képzelődésekre hajlamos költőben némely új abnormis tünetet váltott ki vagy erősített: aggodalmakat, hogy hiába való pl. a nagyratörő művészi ambíció, hiszen alkotásai elmaradnak az eszmény mögött, nagy csüggedéseket, fásult közönyállapotokat, lelkiismereti szigorúságokat, pedantériákat, a szemérmesség és zárkózottság túlzásait, az önkicsinyítő hajlam már ismertezett erősödését és túlzásait stb. Mennyi a *töredék* költőnk művei között: mindmegannyi leleplezője az eszményre törekvés és a fájdalmas kétségek különös harcának — de Arany maga túlozza ezek jelentőségét is: *töredék* egész művészete, *töredék* egész élete, vallja az önkisebbitő hajlam költő, aki világos józanul tudja az alkotást a megvalósíthatatlan eszményhez mérni. És ezen az úton jut el addig a fanyar józanságig, amellyel oly gyakran szól magáról és műveiről és addig az önkicsinyítő beletörődésig, amellyel már leveleit megismertettek. Az érzékeny-szomorú kedélyi alap, a bizalmatlankodás, a kétség, a zárkózott szemérem, a magábavonuló magány-vágya stb. mind oly eredeti és mély sajátságai a nagy költőnek, amelyek lényegükben meg nem változtathatók. De az öregedő Arany lassanként mégis egy szelidebb-bölcs, mindenbe beletörődő, mindennel leszámolni képes élethumorba enyhül. A humor szelid ragyogása — bár ritkásabb fényvel — át-átszővi Arany *előbbi* költészetét is: hiszen a humor iránt való fogékonyság is régi vonása Arany menekvést kereső egyéniségének. Egy hosszú élet alatt és egy hosszú belső küzdelemnek változatos élményei között az egyes tulajdonságok egymáshoz való erőviszonyai megváltoztak s az öreg Arany is beletörődőbbé, egyensúlyozottabbá vált. Ekkor már a „Toldi szerelmét“ is meg tudja írni a szemérmes költő és bár most már testileg *valóságosan* is beteg, bajait már nem túlozzák hypochondrikus képzelődések. És amikor hosszú szünet után újra hozzáfog *balladák* írásához — a balladákhöz fordulás e tényében elárulva a hetvenes évek utolsóiban leleplezhető, s talán a „senium“ számlájára irandó, kisebb jelentőségű érzelmi zavarokat (v. ö. az oly költeményeket is, mint pl. 1869-ből „Búcsú a fürdőtől“ vagy 1879-ből „Még egyszer a tölgyek alatt“) —, teszi azt a bölcs ember minden megértő és mindennel leszámoló teljesebb nyugalomával. Hogy a régi harcok nyoma megmaradt a költő kedélyén, alkotásai hangján, ez talán lélektani szükségességen embernek nem adhatt meg változtatni. És hogy az öreg költő testi bajai is erősebben gyötrik: ez a valóság is reánehedzik e mimózaérzékenységű kedélyre, hogy az öregkor szomorú, de mégis bölcs

és derős hangulata a legszebb csengéssel kicsengjen végül az „Őszikékben“ is... Szomorú volt az Arany élete — talán igazában minden emberi élet az? —, de a fájdalmakat végül mégis a megértő és beletörődő bölcsesség nyugalma és a megbékélt lélek derűje aranyozta be: és ebben a szomorúságban nincs jogunk *egyéni tragédiát* látnunk.

*

A fenti vázlatok után kísértsük meg végül a feleletet arra a kérdésre: hogyan *diagnosztizáljuk* költőnk „különös természetét“. Bár nem feledjük, hogy teljesebben kielégítő feleletet csak Arany életének, összes műveinek — és összes leveleinek is — igen tüzetes átvizsgálása után és azonfelül az *öröklésbiológiai* viszonyoknak is tisztázása után adhatnánk (hiszen az individuális konstitúció magyarázatát a családi ascendenciában találjuk meg¹⁴ úgy ítélünk, hogy már eddigi vizsgálataink is eléggé biztos diagnózist engednek Arany „kedélybajának“ *mineműségét* illetőleg és meglehetősen pontossággal lehetővé teszik Arany személyiségének, *konstitúciós típusának* meghatározását is.

Igen röviden: találunk valamit költőnkben a *melankólia* összes kardinális tünetiből (*depressziós* hangulatok, különféle *gátoltságok*, *mikromániás téves eszmék*: a tárgyaltalan „insufficiencia“¹⁵ érzések is). A világtól, az emberektől, társaságtól való *elidegenülés* érzése, sőt az apatikus közöny stb. is jól megférne egy enyhébb fokú melankólia kórképével, amelyet különben a levertség és az ihletett lelkesültség *periódikus* váltakozása, maga a költő által sokszor *indokolatlannak* érzett¹⁵ kedélyi hullámzások talán egyenesen tetszetős diagnózissá tehetnének. Mégis: könnyen észrevehetjük, hogy Arany János hangulatváltozásai szoros *összefüggésben* vannak a költő *élményeivel* és hogy a kellemes élmények megfelelően *kellemes*, derítő hatást gyakorolnak reá, míg az igazi melankóliánál semmiféle külső élmény nem indokolja a *belülről jövő, elsődleges* depressziós hangulatot és az igazi melankóliás betegben a *kellemes* élmények is csak *szomorú* gondolatokat és a depressziós hangulatnak megfelelő affektív reakciókat keltenek. Igazi melankóliásoknál ezenfelül természetes út vezet az *insufficiencia* (elégzatelenség) érzésektől az *önvadásokig*: ám Aranynál kifejezett önvadásokkal nem találkozunk. Költőnk a *hypochondrikus* gondolatok tekintetében se viselkedik a melankóliás beteg módjára: ily képzelődései eltűnnek, ha a költő társaságban, em-

¹⁴ Valamely ismeretünk* — legalább Arany *szüleine* vonatkozóan — e szempontból is van. E kérdéssel azonban ezúttal nem foglalkozhatunk: elég most annyi, hogy a költő személyiség-típusáról a következőkben adandó kép könnyű értelmezést látszik találni ebben az ascendenciában.

¹⁵ V. ö. pl. 1854. okt. 18-án írt levelét: „majd ingerült, majd levert — gyakran külső ok nélkül“.

berek között van. *Bizalmatlankodása* se melankólikus jellegű: se nem túlságosan nagy erejű, se elsődlegesnek nem látszik. És mindezekon felül, amint világosan felismerhettük, költőnk ösztönös nagy erővel, sőt sikerrel, *keresi a gyógyulást* — újra oly vonás, amelyik nem jellemzője a melankóliás betegnek.

A melankóliától való mindez eltérések által pedig a reaktív *neurotikus*, illetőleg *schizoid psychopatiás* beteg körképére emlékeztető körkép lepleződik le előttünk. Az ily betegek hypochondrikus érzései valóban eltűnnek, ha figyelmük — társaság, szórakozás, érdekes élmények stb. által — róluk elterelődik, a depresszió náluk csak másodlagos: mert azt a valóban *kellemetlen* élmények szokták — rendszerint — kiváltani és náluk általában is az élmények és a hangulatok világa megfelel egymásnak, ők *gyógyulást* kereső, alapjában *bizalmas*, szuggesztióknak hozzáférhető egyéniségek és minthogy általában egoistábbak vagy legalább is olyanok, akiknél az „én“-képzet mindig előtérben áll, a melankóliásokkal ellentétben, nem önvádló természetűek. De ezenfelül a neurózisok *legjellemzőbb* tüneteit: a túlságos *érzékenységet* és a *fáradékonyságot* is Arany János igen-igen jellemző vonásaiul ismertük fel. A „*pseudoszenciák*“ rengeteg fajtája (így a fejsz és fülzúgás is) a neurotikusokra sokkal jellemzőbb, semmint a melankóliásokra; az *energia* meg az *elhatározóképeség* hiánya és az akaratbeli fogyatkozások is jellegzetes neurastheniás tünetek és éppen így a neurotikusok viselkedésére jellemző tünet az is, hogy *társaságban általában másként* viselkednek, semmint otthon vagy megszokott környezetben.¹⁶ Ami pedig a neurotikusok *testi* tüneteit illeti, ezekre — és így a vegetatív idegrendszer funkcionális zavaraira is — általában jellemző, hogy a lelkiállapot változásával enyhülnek vagy súlyosodnak és hogy „különösen kellemes élményi behatások tartama alatt teljesen eltűnnek“.¹⁷

A neurastheniás beteg kedélyi hullámzását a gyors fáradékonyság is indokolja. Ez a *fáradékonyság* hiányzik a *hisztériásból* — akinek körképétől ezúttal is el kívánjuk határolni Arany „különös természetét“, mert hiszen divatos eljárás minden lelki abnormitásokat feltüntető nagy embert vagy epileptikusnak, vagy hisztérikusnak állítani — és a hisztériásnak *kedélyi hullámzásai* gyorsabbak és végletesebbek is, mint a neurastheniásoké; ők mintegy egyik percről a másikra siklanak át sírásból kacagásba, gorombáskodásból hízélgésbe. Hogy mily sok jellemző hisztérikus tünet hiányzik Aranyból, már láttuk, egészítsük ki e megfigyeléseket még a következővel is: a hisztériás reakciók mindig valamely *célt* is szolgálnak: vágyteljesülést, veszélyelhárítást. Arany lelki élete e talán leglényegesebb tekintetben is elkülönül a hisztériás lelkek életétől.

¹⁶ Dóczy (id. m.) kiemeli a nyári szünidő és az ősszel kezdődő iskolai munka sajátos hatását is a tanár-Arany lelki életére.

¹⁷ Szabó—Nyirő: Elmekörtan, Szeged, 1925—26., II. köt., 328. l.

A fentiekben Aranyra legjellemzőbbekül a neurotikus beteg tüneteit ismertük fel. De még pontosabban szólva, kétségtelennek kell mondanunk azt is, hogy költőnk esetében nem szerzett, de *veleszületett* (örökölt) idegességről van szó.¹⁸ A leg-
rövidebben tehát a vázolt vonásokból az *endogén nervozitás* körképe tűnik elénk. Vajjon ez a diagnózis megérteti-e azt a
tényt is, hogy az öregedő költő tünetei enyhültek? Igen: hiszen
— bár a neurotikusok tünetei az egész életen át hullámznak —
mégis a betegek előrehaladottabb életkorában *általában* eny-
hülni szoktak.¹⁹

Minden kórformát azonban alakítólag színez a beteg sze-
mélyisége, konstitúciós *típusa*. *Kretschmer* nagyjelentőségű el-
mélete²⁰ az embereket általában *cyklothym* vagy *schizothym*
típusúaknak vallja. Ez az osztályozás számol mind a *testi* alkat
(„habitus”), mind a lelki alkat (személyiség) sajátosságaival és
a *lelki* alkat szempontjából kb. megfelel annak az „*emocíós*”,
illetve „*szenvedélyes*” típust megkülönböztető (teoretikus—
deduktív úton nyert) osztályozásnak, amelyet — főleg az érzelmi
életnek elemzése és az abnormis lelki fejlődéseknek vizsgálata
alapján — mi magunk ajánlottunk.²¹ Arany *lelki* vonásai közül a
Kretschmer-féle depresszív cikloidokra emlékeztet főleg kedélyi
életének általában sötét színe, de periódikus hullámszája is, *testi*
vonásai közül ezekre emlékeztetnek némely „*pyknikus*” vonások.
De költőnk legérdekesebb sajátosságai kétségtelenül a schizoid tí-
pusra vallanak. Miként az ú. n. „*hypereszthéziás*” schizoidok
Arany is több tekintetben — az „igen” vagy a „nem” áthidalást
nem ismerő embere. De a schizoid-szenvedélyes típusra vall az
eszményekhez és elvekhez való szigorú, pedáns ragaszkodás is.
E pontban azonban feltűnhetik az, hogy míg a schizoidok általá-
ban szeszélyesek, megbízhatatlanok és még megmakacsulásaik-
ban se állandóak (de makacsságuk egészen váratlanul és hirtele-
nül megszűnhetik vagy más tárgyra irányulhat), — addig Arany-
nál *állandó*, soha nem változó az eszményekhez, értékekhez, el-
vekhez való gondos ragaszkodás: e többletben könnyű vala-
mely tipikusan *paranoid* vonásra ismernünk.²² A schizoid típust
egyébként költőnk számos egyéb lelki tulajdona is elárulja.

¹⁸ Arany „*öröklött* neuraszténiáját” már teljes öntudatossággal
említi *Dóczy* is, bár e diagnózisával nem a legszebben egyeztethető
össze az a véleménye, hogy Arany tulajdonképen csak az 50-es évek-
ben volt idegbajos, sem az a törekvése, hogy költőnk idegbajának
valami speciális *okát* keresse — természetesen nem sok sikerrel (be-
vallottan is ki nem elégitő eredménnyel).

¹⁹ *Szabó—Nyirő*: Id. m. II. k., 329. l.

²⁰ V. ö. *Kretschmer*: Körperbau und Charakter, 1921., Medizinische
Psychologie, 1922.

²¹ „*Az érzelmi élet alapjai és kibontakozása*”, Athenacum, 1926.

²² V. ö. *Az érzelmi élet...*

A belső problémákon való töprengések, tépelődések, a lelki elfojtások és „komplexusok“, a magánykedvelés, az ideális hevület,²³ a nagy érzékenység és az erre mintegy reaborított közöny, a zárkózottság és félős visszavonulás, a mimózaszerűség és általában a legtöbb reakciós „ideges“ tünet, a hypochondriás téves eszmék, az aggályoskodás, az önkisebbités, a leányos szemérem stb., stb. mind a schizoid konstitúcióra vallanak. Ez a schizoid konstitúció reagált túlságos érzékenységgel a költőt érő benyomásokra megfelelő színű, de túlságos erejű reakciókkal — ez idézte elő egyfelől Arany hatalmas depresszióit, csüggedéseit; de másfelől ez készítette őt az izgalmas élmények *kerülésére*²⁴ és a magábazárkózó elvonultságra is és ez fejlesztette ki abnormis erejűvé szégyenlős-szemérmes hajlamait. Ez tette őt határozatlanná, körülményeskedővé, hypochondrikussá, tépelődővé, a problémákat és az elfojtott gondolatokat „magában hordozóvá“, ez kergette „komplexusokba“ és belső küzdelmekbe stb. De viszont ez a konstitúció értetheti meg a költőnek a különben való depressziós süllyedésből vagy talán egyenesen a lelki összehomlásból való kiemelkedését is: hiszen ez tette lehetővé, hogy a költő minden tevékenysége, élete, művészete mintegy *odaszögeződjék* a mentő, irányt jelző, crőt, tájékozódást, biztos életvezetést adó eszményekhez és ez adott impulzust és tárgyat a művészi aktivitásnak, a nem-„normális“ izgalom-levezetődések e legszerencsésebb fajtájának.

Ha most legvégül a konstitúció (cykloid és schizoid) jellegzetességeinek ismerete alapján is feltesszük a kérdést: vajjon érthető-e Arany János betegségének öregkori enyhülése?, kérdésünkre ezen az alapon is kedvező feleletet kapunk. Úgy látszik, hogy ma már jogosult még a kifejezett pszichózisok (elmebajok) esetén is az a remény, hogy a kórlefolyás kedvező lesz, ha a betegben cyklothyonás vonásokat és testileg pyknikus habitust találunk.²⁵ Aranynak, mint már említettük, nemcsak személyiségére jellemző a melancholikus — tehát cykloid — kedélyi színezet, de a költő testi habitusában is eléggé kifejezetten vannak pyknikus vonások. Idegbajának kedvező lefolyása tehát — amelyre vonatkozó felismerésünk éles ellentétben áll Riedl tragikai felfogásával — nemcsak az endogen nérvetítés-

²³ *Zárkózott, félénk, sehol magát otthon nem érő idea* istának mondja őt Riedl is (*Arany János*, 24. l.); tiszta schizoid-kép.

²⁴ Arany „közönye“ is schizoid természetű. A melancholias beteg, ha közönyt fed fel magában, panaszkodik miatta: a schizoid típus maga keresi a közönyt, amelyik az izgalmtól való szerencsés menekvést jelenti számára. V. ö. Riedlnél is: „A *contemplatio nyugalma* Aranynál nem az *érzékletlenség*, hanem a *fokozott érzékenység* eredménye.“ (*Arany*, 24. l.)

²⁵ *Nyíró Gyula*: A praemorbid személyiség pathoplastikus hatásának jelentősége az elmebetegségek felismerésében. Magántanári próbaelőadás. (Gyógyászat, 1926, 41. sz., 922. l.)

ként való diagnosztizálás által, de a cikloid és pyknikus vonás soknak a betegség prognózisát javító szerepe által is pszichiátriai magyarázatot talál.

*

A fentiekben alapot és keretet akartunk fölvázolni a balladáról rajzolando képhez. Bele kellett tekintenünk abba a lélekbe, amelyiknek izzó kohójából felfakadtak a világirodalom legcsodálatosabb balladái, bele kellett tekintenünk abba a lélekbe, amelyiknek világából jól járható utak vezetnek a balladák világába. Az eddigi irodalomtörténeti szemlélet előtt Arany lelki életének inkább csak a *külső szemlélet* előtt lelepleződő vonásai: kedélybetegség, energiátlanság, akaratyöngéség, kétségeskedő természet, magabazárkózás stb. domborodtak ki, bár különösen Riedl oly finom és biztos érzékkel tudott eljutni Arany egyéniségének sok végső gyökeréig. De még a Riedl-rajzolta képben is egy tragikainak mondott, de igazában inkább csak *szánalomraméltó*, szomorú passzivitású egyéniség rajzolódik elénk: láttassa meg a balladák újra vizsgálása azt a másik, mélyebb, aktívabb, diadalmasabb Aranyt, akihez már a fenti elemzések által közelebb férni igyekeztünk.²⁶

(Folyt. köv.)

BODA ISTVÁN.

EGYSZERÜ ÉS KÖRÜLÍRT MULT.*

Nyelvfejlődés-tanulmány.

(ötödik közlemény.)

V.

Vizsgáljuk a másik hypothesis, a franciát; azt, amelyet Meillet számos idiomára tart érvényesnek és melyet azóta Foulet és Gilliéron a francia nyelvben lefolyó préterit pusztulás okára vonatkozólag valószínűvé tettek: a *ragozás rendszertelensége*.

Mi az, mit Meillet-nek — mégis csak *teleologikus* — magyarázatával szemben felhoznak? Nézzük az ellenvetéseket, ahogy azok össze vannak foglalva Reis polemikus cikkében. (GRM. II, 302—405.) A kitűnő

²⁶ Dóczy érdekes tanulmányának alaptévedése az, hogy nem vet számot a tünetek *mássa* alakulásával, fejlődésével. E tévedés okozza azt a félreértést is, hogy Arany idegbaját (bár azt *öröklött* neuraszténiának nevezi) az 1853—61. évekre korlátozza. A költő *izgalomkerülését*, egyre fejlődő *közönyét* és *autizmusát* (amelyek mögé az idegbaj mintegy elrejtőzött) csakúgy nem említi szerzőnk, mint ahogy a váltságokat legyőző tényezők között, nem szól pl. a *művészi* teremtő munka, az *értelmi* józanság, az *eszményekhez* való rendkívüli hozzátapadás nagy fontosságáról. Csupán a „*munkába menekvés*” ténye, bár igaz, de nem az egyedüli és korántsem *elegendő* (mert *végsőbb* értelmezéseket kívánó) pszichiátriai értelmező alap.

* Folyóiratunk korlátozott terjedelménél fogva kénytelenek vagyunk szerző cikkének V.-ik és befejező részét rövidítve és — szerző beleegyezésével — petíttben közölni.

Szerk.

nyelvjáráskutató az előkelő idegen okoskodásának „tényeket“ szegsz szembe. Belekapaszkodik M.-nek abba az állításába, hogy a német „gyenge prät.-et a typus egysége (l'ensemble du type) védi“ és ez jobban tapad az emlékezetben, *vitálisabb* az erősnél. *Nem*, — mondja R. — a gyenge képzésmód a kevésbé életképes. Ez nyilvánul *először* abban, hogy az erős prät.-ek pótlása nem történik átmenetileg gyengüléssel: az ind.-ban egyáltalán nem, a konj.-ban „nur auf einem kleinen bayrisch-ostfränkischem Gebiet“. *Másodszor*: erős igék gyengülése a nyj ok újabb történetében egyáltalán nem tapasztalható. A *harmadik* és főargumentum az a tapasztalati tény, hogy az átmeneti területen a két-értelművé vált *gyenge prät.-et perfektiválják, az erősoket nem*. Súlyos ellenvetések; az utóbbi — ha igaz — éppenséggel döntő. Lássuk őket sorban.

Az első és második lényegükben azonosak: az erős képzésmód vitálisabb volna a gyengénél. De hiszen ez ellenkezik mindennel, mit R. előtt és R. körül és R. után a német nyelvészek a *tények* alapján folyton hangoztatnak.

Kit idéztek? Kire hivatkozom? Akármelyik német nyelvtörténeti kézikönyvet, akármelyik alaktant is tárgyaló nyelvjárásdolgozatot veszszük kezünkbe, mindenütt ott van a stereotyp rubrika: „Schwach geworden sind“, aztán felsorolva a kfn. és kan. korszak előtt és az azóta gyengült, tehát az ú. n. „rendesek“ közé lépett igék sora. Reis ugyanis nem tagadja egészen a gyengülés tényét, csak abszurd korlátokat szab nekik: „Die Voraussetzung Meillet's stimmte für die früheren Zeiten, etwa für die Blütezeit des Mhd. Später hat sich aber das Verhältnis umgekehrt. Manche Mundarten belehren uns, daß die schwachen Formen schneller und früher geschwunden sind als die starken und unregelmäßigen. — — Im Oberhessischen sind sogar starke Formen durch Analogie neu gebildet worden,“ pl. *frug, jug, kroach* (kriegte) kif (kaupte). „Dagegen erfahren wir von einer Neubildung schwacher Formen in den deutschen Mundarten gar nicht.“

Szinte érthetetlen ez a közismert tényeket tagadó megállapítás. Valóban „gar nichts“? Azért, mert egyes nyelvjárásokban, mondjuk: minden nyelvjárásban van egynehány *erősödött* igé, azért az ellenkező irányú átlépés, a *gyengülés* nem tapasztalható? Ez nem áll sem az irodalmi, sem a népnyelvre. Hiszen lehetne veszteség-nyereség-számításokat végezni: de a gyengülést tagadásba venni, az már kissé erős.

A mai helyzetet talán legjobban feltüntetető Sütterlin Nhd. Gr. I. összeállításából is kiténik, hogy a gyengülések számszerint is sűrűbbek: különösen az alnémetben. E kérdésben R. nem fog hívőre akadni.

Hasonló gyenge lábon áll ez az ellenvetés; ha igaza van M.-nek, *minden* erős igének átmenetileg gyengülnie kellett volna. De M. nemcsak a képzésmód szabályosságával hozza kapcsolatba a prät. elhanyagolását, hanem a kétmúltúság felesleges voltával is, valamint azzal, hogy a nép ha már redukál, ezt a könnyebb képzésű összetétel javára teszi. És ezek a többi faktorok a *gyengéket* is illetik. Meillet később (Linguist. hist. et lingu. gén.) koncedálja, hogy a gyengének is vannak gyengéi. Én így fogom fel a dolgot: ha egyazon funkcióra kétféle képzésmód áll rendelkezésre egy *szabályos* és egy *kevésbé szabályos*, akkor az *együtt-ve is szabálytalanság*; mert mi haszná van a nyelvtanulónak a szabályosságból, ha nem tudja, melyik igét kell -te -vel ellátni és melyiket Ablauttal? Ha én fragen-t praesensben megismertem és a prät. t még nem hallottam vagy elfelejtettem, akkor képzésekor *három analogia* is hathat rám:

frage: frug = fragen: frug
 fallen: fiel = fragen: frieg
 klangen: klagte = fragen: fragte.

Az *embarras de richesse* enyhébb volna, ha minden a-tőhangzós ige erős volna.

Gyakorlatilag a képzésmód csak akkor könnyű, ha *egyedüli*.

Ezek után felesleges volna Reisnek a gyengék vitalitását tagadó további adatait ellenőrizni. Az összes erős igék átmeneti gyengülése nem postulatuma a M.-féle magyarázatnak. A részleges átlépés pedig igazolja M. hitét a *-te* igék nagyobb vitálításáról, ami nem jelenti a gyengéknek immunitását.

A nyelvészek jól tudják, hogy ezek a Grimm-féle terminusok csak metaforák: sokan nem tudnak megszabadulni a szó szuggesztív hatása alól. Rövidségüket tekintve a *traf*, *nahm*, *fuhr* stb. tényleg az *erős* jelzót szuggeralja, de ha a képzésmódra gondolunk, t. i. arra, hogy elsajátításuk fárasztóbb, akkor bizony a „gyenge” értékjelző jobban megilletné őket.

Reis a maga gyengülést tagadó nézetével elhagyottan áll a germanisztikában, és — különös! — az ebből levezetett teoriáját német szaktársai mégis magukévá tették.

Döntő jelentőséget tulajdonít R. és vele a német philologusok színe-java annak az — állítólag — tapasztalt ténynek, hogy oly, főleg középnémet, nyj.-okban, melyekben a simplex most van kiveszőben, elsősorban a gyenge *praet.-et* pótolják, pl. ilyeneket találunk: *Karl lief in den Garten; er hat dort Blumen gepflückt*. Reis typus gyanánt a Schwalm-patak menti nyj.-t tünteti fel. Más tájszólásokról is állítják a dental-ragos *praet.-ek* nagyobb méretű perfektiválását. Ugyanilyen fajta átmeneti stádiumot kellene feltételeznünk az összes déli, simplex vesztett nyelvjárások történetének valamely középkorvégi időszakában. E stádiumnak a nyelvemlékekből kimutatását tudósaink elmulasztották; annyira biznak elméletük evidenciájában. Nézzük a mai helyzetet. Reis: „Von den Anwohnern der Schwalm (Hessenrheinfränkisch) wird heute noch das Präterit gebraucht, doch wird es durch das Perfektum ersetzt, sobald es sich nicht deutlich vom Präsens unterscheidet“ (i. h. 290). Érthető kételyektől vezetve vizsgáltam közelebbről a mintául felhozott Schwalm-nyjt. Forrásom *W. Schoof* számos cikke, nevezetesen *Beiträge zur Kenntnis der Schwälmer Ma*, *Zfhd Ma*, 1905, 246—291, mely főként az igeragozást tárgyalja, továbbá *Sprachproben in Schwälmer Mundart*, u. o. 1906—08 évf. passim. Reis nem hivatkozik forrásokra, de alighanem fenti cikkekre és szövegközleményekre alapítja állításait. Mit mond hát Schoof elméletben és mit mutatnak 32 lapra terjedő, változatos szövegei? *Egészen mást*, mint amit R. és hívői állítanak! *Kételeyeinket teljesen igazoltnak találjuk*.

Az eléggé változatos, mindennapi beszédanyagot is tartalmazó szövegek (32 lap!) egyre másra tüntetnek fel *praesens* től nem különböző *praet.* formákat, melyeknek mult jelentését a mondatösszefüggés dönti el, sőt helyenként — *nem dönti el*. Amikor pl. az egyik parasztfiú a mult heti vásárról beszélve azt mondja: *cseresznye is volt ott; „das Pfund kost 30 Pfennig“* igazán nem tudom, hogy *multat* vagy *általános jelent* kell-e értenem. Nyoma sincs annak, hogy a *spielt*-homonymiát kerülnek, mint ahogy évszázadokon át vígan használták *hd.* beszélők és írók, v. ö. bármely 14—17. századbeli délnémet író munkáit. A Schoof közlő szövegekben előforduló *perfekt* és — még gyakrabban — *plusquamperfekt* alakú *praeterite*k egyáltalán nem tüntetnek fel túlsúlyt a gyenge igék javára. Az az eset, mit Reis említ

(praes—praet homonymia) különben is kisterjedelmű: csupán a tiszta gyengék sg. 3 személyére áll fenn. A máshelyen és régebbi felsőnémetben előforduló *spielst* = *spielst* + *spieltest* itt nem létezik. Teljes az egybevágóság a *d, t* végű gyenge igéknél, pl. *laden; lad, ladst, lad, wir ladn, ihr lad, sie ladn* végig kétértelmű. A köznyelvhez viszonyítva redukált a homonymia még annálfogva is, hogy nyj-unkban sok a rückumlautos ige; pl. irod. *stecken, steckte* itt *stecken, stacht*. Tekintettel arra, hogy ezen az *-e* kopás dacára sem homonymált igealakok elég gyakoriak és mivel az *erős* igék mint primitív jelentésű szavak jóval sűrűbben használtak, várakozásunknak megfelelően szövegeinkben aránylag ritka a *spiel*' típus előfordulása. De az a 94 eset, melyben előfordul, fennen tagadja R. állítását, miszerint „das Präterit ... durch das Perfekt ersetzt wird, sobald es sich nicht deutlich vom Präsens unterscheidet.“

A mult jelentésű állítmányi igék a következő számarányban szerepelnek:

Praeteritben van 963 állítmányi ige

Perfektben van 54 „ „

Plusquamperfektben 86 „ „

E számok azt mondják: 1. a körülírás egyáltalán nem lépi túl a megszokott arányt, 2. nem a perfekt az uralkodó, hanem a plusquamperfekt. — Közelebről megvizsgálva a példákat, úgy tapasztaljuk, hogy a perfekt és a plusquamperfekt gyakran praet. funkciót végez. Feltűnő a plusquamperfekt favorizálása.

Csábító volna kutatni, miért kedveli ez a nyelvjárás (de mások is) a praet. pótló plusquamperfektet. Nem engedünk a csábításnak. Egyszerűen megállapítjuk, hogy szövegeinkben *végzett mult* gyakrabban szerepel praeterit-pótló gyanánt, mint a Schoof és Reis által *egyedül említett* perfekt. A kétféle körülírás együttvéve is a közel 1000 egyszerű mult mellett csupán 140-szer használtatik. Ebből levonva azt a kb. 50 esetet, mikor a perf. ill. plusqu. az őket szintaktikailag megillető funkcióban szerepelnek, marad 90 praeterit-pótló összetett mult. Mennyi van a perfekt-ből olyan, melyet a präsens-szel való összetévesztés kerülésével lehet motiválni? Minimális! Mindössze négy: hat gescheit, hat gespuht, hat gelangt (érte ment) és hat gekriegt. Plusquamperfekt van tíz: hatte gekriegt, geahnt geraucht, angezeigt, gemerkt, zuredrecht, geschlachtet, gegastet (= eingeladen), gestoppt, geackert. Tehát: összesen tizennégy oly körülírt forma van, melyre rá lehetne fogni, hogy azért van körülírva, mert praet.-alakja nem különbözik a praes.-tól. Amde e 14 között van olyan is, melyet perf. illetve plusquamperf. funkciója indokol. *Mégha mind a tizennégy darab praet.-et pótolna*, az távolról sem elég alap egy oly hypothesis állítására, mely szerint a „gyenge“ és ennélfogva homonymiára hajlamos praet.-ek előbbpusztulnak. Nem. Megcáfolja ezt a feltevést először: a jóval nagyobb számú erős praet.-et pótló körülírás, *másodsor: ez a 94 spiel'* típusú forma, mely, mit sem törődve Reis szabályával, kétértelműségek dacára sem kerültetik.

Vagy tán más szövegek álltak R. rendelkezésére, tán saját kutatások alapján beszél így? Nem hinném. Valószínűbbnek tartom, hogy a teoriájától elfogult R. itt *félreértette* egyetlen elképzelhető forrását, Schoof Beiträge zur Kenntnis der Schwälmer Mundart című cikkének egy mondatát. Schoof ugyanis azt mondja: „Fast von allen [Verben] kann gebildet werden der Ind. Prät., der im unverfälschten Dialekt¹

¹ Ez az „unverfälscht“ jelző Reis cikkeiben ismételtelen visszhangzik, valahányszor Schoof gondolatát — hivatkozás nélkül is — felhozza.

allerdings gewöhnlich durch das Perfekt ersetzt oder auch vermittelt Umschreibung gebildet wird, besonders wenn schon ein ähnlich lautendes Präsens vorhanden ist, wie bei den auf Dental endigenden Verben (lād, fāacd usw.)“ Itt van a félreértés: Schoof arra a néhány Dental-tövű igére gondol, melynek egész praet.-je egybeesik a praes.-formáival, pl. kosten ige: *ich kost = ich koste és ich kostete*. Reis azonban kiterjeszti ezt az állítást az összes gyenge igék 3. személyére. Ha Schoof mondatát kellő figyelemmel végig olvasta vagy a szövegeket csak részben is vizsgálta volna, rájött volna arra, hogy még az ily átmeneti dialektus sem kerüli jobban a homonymás gyenge formát mint a rendhagyó erőset. De a szövegek még Schoof állítását sem igazolják, mert éppen az általa felhozott *lād* (ladet és ladete) négszser is fordul elő *ladete* értelemben. Amikor Reis ily gyenge alapról hirdeti a maga igazát, saját szavait (Es ist also nicht eine bloße Theorie ... l. c. 390) variálva azt kell mondanunk: „*Es ist also nur eine bloße Theorie*, daß das alte Präteritum nicht mehr gebraucht wird, wenn seine Formen den Präsensformen gleich sind.“

Másként hangzik R formulája elméletének alapokmányában, 1891-ben kelt diss.-ban,² továbbá minden más dolgozatában, hol általában a praet.-pusztulást magyarázza. Ezt a formulát csaknem szóról-szóra ismétli *Behaghel*, *Gebrauch der Zeitformen* 209. l. és *Gesch.*³ 238 l., *Sütterlin* és mások, még az illusztrálásul felhozott egyetlen példamondat is (hivatkozással vagy anélkül), továbbá fordul. Ez a formula teleologikus jelleggel bír; így hangzik: „Der Ind. Prät. ist neben dem Perfekt bei allen Verben gebräuchlich, wenn keine Zweideutigkeit entsteht“. Tehát kerülük, ha célszerűtlen, és mi hozzátesszük: *mert célszerűtlen*. Azonban minden kétértelmű forma félreérthető. Ezt tudja R. is, azért így folytatja: „Dies ist der Fall nicht nur bei allen Verben, bei denen der Ind. Präsens von dem Ind. Präteriti in allen Personen verschieden ist, sondern auch bei denjenigen, wo ein Zusammenfall eingetreten ist, wenn eine unzweideutige Präteritalform ihnen vorangeht und die Beziehungen auf die Vergangenheit durch jene klargestellt ist. Man sagt hier also nicht: *er stellt(e) den Tisch hin*, wenn nicht ein deutliches Prät. vorher die Vergangenheit unzweideutig bezeichnete, wie z. B. *er wusch den Tisch und stellt ihn hin*.“ Ezen eredeti és általánosan elfogadott formula nem tapad a formához, hanem a lényeghez. A lényeg pedig: ne legyen félreértés. A félreértés a mondatösszefüggés alapján is kerülhető: legyen a mondatban még egyértelmű, *biztos múltú* más igealak. A kétértelműség eloszlásának más módját nyelvészünk nem ismeri. Reis még azt a feltételt is szabja, hogy az egyértelmű Prät. megelőzze a kétértelmű formát. Indokolatlan korlátozás, mert a halló az után-álló praet.-tel is tud egyértelműsíteni.

Általában: a kétértelműség eloszlik, ha ugyanazon mondatban, vagy a szomszédos mondatban egyértelmű praet. fordul elő. Többnyire — főképen a társalgásban — a külső helyzet is támogatja a megértőt. De maga a R. említette félreérthetőség esete is nagyon csekély. Az erős és vegyes (tehát egyértelmű) prät.-ek ugyanis oly sűrűn fordulnak elő, köznapi jelentésüknél fogva (kommen, tragen, geben, nehmen stb.) oly gyakoriak, hogy nem tudunk három mondatot beszélni, hogy ilyet ne keverjünk bele. És minél egyszerűbb, népiesebb, köznapiabb a beszéd vagy írás, annál biztosabb az erősek (általában az egyértelműek: mußt, solt, wollt), a kétértelműekkel szemben. Már pedig, ha ritka a félreérthetőség, akkor ritka a félreértés, akkor lassú a cél-

² Beitr. zur Syntax der Mainzer Mundart.

szerültlenség megérzése és csekély ercjű homonymia hatása az egész praet.-pusztulásra. „Wenn keine Zweideutigkeiten entsteht...“ nagyon helyes; de ez az igazság helyesen értelmezve erejét veszi az egész Reishypothesisnek. A schwalmi szövegekben a praes.praet. 94 esetében maradt 4, 90 esetben kiegészít a szomszédság. Ha pedig azt keressük, hogy a 14 kettős jelentésű praet.-ot pótló körülírás vissza vezethető arra az okra, hogy praet.-használat esetén „Zweideutigkeiten“ keletkezett volna, akkor bizony *egyét sem tudnék* megjelölni.

A Reis felhozta nyelvgeographiai tények úgy mennyiség mint minőség szempontjából elégtelenek.

Theoriájuknak nyelvtörténeti tényekkel való igazolását sem Reis, sem tanítványai meg sem kísérik. Pedig a schwalmi és más középnyelvi nyelvjárások csak illusztrálásul szolgálnának az összes praet-vesztett dialektusoknak valamely XIV—XV. századi átmeneti stádiumára, melyben a mai Imperfekt gyenge igéknél Perfekttel, erőseknél praet.-tel van kifejezve. Nehéz feladat! Hiszen még egy mai nyelvjárásról is oly nehéz megbízható képet kapnunk. Mégis, a népnyelv jellegű kései *mitteloberdeutsch* és *früh-nhd.* emlékeiből kellett volna tömegesen példákat felhozniuk hypothésisük illusztrálására és igazolására. Ezt Reistől és Behagheltől annál inkább várhattuk, mert mindketten a német történeti mondattan kiváló mesterei. Mindkettő valóban kutatja azokat az írókat, kik kellenél sűrűbben használják — elbeszélésekben is — a Perfektet; v. ö. *Behaghel*, *Gebrauch der Zeitformen* (1899) 208, és *Deutsche Syntax* I. 272, valamint *Wunderlich-Reis*, *Der deutsche Satzbau*.³ Mindkét tudós — egészen más összefüggésben — felsorol egy csomó középkorvégi felnémet prózaművet, „wo die ersten zahlreicheren Beispiele für mißbräuchliche (értsd: praet.-pótló) Anwendung des umschreibenden Perfekts in der einfachen Erzählung erscheinen“. Ilyenek: Behaims *Evangelienübersetzung*, Luther régebbi írásai, die Ulmer Dekameronübersetzung, Steinhöwel, Clemens Sender krónikái, stb. Mindkét grammatikus bizonyos számú példamondattal illusztrálja a „helytelen“ Perfekt-használatot.

Azt hittem: túlnyomólag az *er spielt'* vagy *ihr spielt'*-típus kerülése motiválja a „helytelen“ Perfektet. De nem; vannak a példamondatokban erős igék is szép számmal. Lehet, hogy a találmányra kiragadott példák véletlenül nem tüntetik fel a motívumot. Elővettük a Behaghel és Reis hivatkozta műveket. Eredmény: *semmi adat sem támasztja a gyengék körülírásának prioritását*. Az illető írók egyrészt sűrűn élnek kétértelmű praet.-tel, másrészt erős praet.-et is Perfektiválnak. A körülírási tendencia *egyszerre és egyforma* erővel éri a simplexet, tekintet nélkül a ragozás mikéntjére. Miért? mert a teleologikus változtató faktorok ú. m. rendszertelen képzésmód, felesleges kétmúltúság, néha kétértelműség és a Perfektképzés egyszerűsége nem bocsátottak meg egy igecsoportnak sem.

Eddigi fejtegetéseink eredménye, először: hangváltozás magábanveve nem okoz formacserét vagy formapusztulást. Másodszor: hangváltozás okozta jelentésváltozás, pl. homonymizálás lehet kiindulópontja egy formacserének, ha az a homonymia gyakori félreértésekkel veszélyezteti a beszéd célját. Harmadszor: a németben a prät. sg. 3. sz.-ének egybesése a präs. sg. 3. sz.-ével nem tartozik a törhetlen, nagyon kényelmetlen homonymiák közé. Negyedszer: R. feltevése, hogy a Perfekt praet.-pótló használata a gyenge igéknél korábban mutatkozik, mint a gyengéknél, nincs összhangban sem a nyelvgeografiai sem nyelvtörténeti tényekkel.

VII.

Ha igaz ama feltevéseink, hogy elsősorban az erős képzés rendhagyóságai, megtanulási és megtartási nehézségei okozzák a simplex vesztét, akkor azt kell tapasztalnunk — mint a franciában³ —, hogy a praet. fennmaradt ill. lassabban szorul ki ott, hol az említett gyarlóságok enyhültek, vagyis hol az ablautviszonyok nem oly kuszáltak, nem oly „szép változatosak,” hol az analógia a rövidülési törekvésekből származott egyoldalú fejlődést bizonyos mértékig kikorrigálta, hol a praet. paradigmák redukálódtak és a paradigmán belül a *haszontalan* és *cél-szerűtlen* különbségek (band : bunden > band; banden) megszűntek. A konkrét esetben: vajjon a praet. őrizte közé- és alnémet nyelvjárá-sok nem mutatnak-e egyszerűbbséget az erős ragozásban, melynél fogva nem csábították a perfekt hálójába.

A mai irodalmi és köznyelv erős igeragozása már lényeges haladást mutat a kfn.-ben és a korai ufn. uralkodott tarka-barkasághoz viszonyítva. Tudvalevő: a praet.-sg. és pl.-ja közötti tőhangzó váltás teljesen megszűnt (pl. sang : sungen > sang : sängen). A simplex-szel bíró nyelvjárá-sok az egyszerűsítésben tovább mentek, még pedig abban az irányban, hogy összevonták az ablautsorokat. Csak egynehány tipikus képzésmódot sorolunk fel. Fritz Reuter nyelvczetéről, a mecklenburgi tájszólásról O. Weise, *Unsere Mundarten*, 67, ezt mondja: „Überhaupt ist der Vokalausgleich hier so groß, daß . . . die Praeterita der starken Verba in beiden Modis und Numeris vorwiegend die drei Vokale e ö(α) oder ü aufweisen“. Megerősíti ezt a tudományosabb jellegű *Grimme Plattdeutsche Mundarten* (passim) is. Schönhoff, *Emsländische Mundart* 186. l. ezt a németiség északnyugati részében beszélt idiomát így jellemzi: „Zahlreiche Verschiebungen haben die früher sehr bunte Stammbildung der starken Verben bedeutend vereinfacht . . . Infolge dieser Verschiebungen kennt das Emsländische nur mehr 3 verschiedene Präteritalbildungen der st. Verben, mit e. Φ. y“. Továbbá: „Der Opt. (= Conj. vagy Subj.) ist im lebendigen Gebrauch völlig untergegangen, hat aber in den südemsländischen Mundarten seinen Umlaut regelmäßig auf den Ind übertragen.“ Nyilvánvaló, hogy egy ily rendszer (Ind = Conj., Praet.-hangzó csak háromféle) sokkal könnyebben sajátítható el és tartható meg, mint a mai irod. nyelv erős ragozása, nem is szólva a kfn. formabőség nehézségeiről. Már pedig az *alnémet területen*, a délnyugati westfáliai járástól és kisebb szigetektől eltekintve, végig a *három változat* uralkodik *konj.-beli különbség nélkül*. Hogy az umlautos forma lett-e uralkodó vagy az ind. hangzója általánosodott, az a mi szempontunkból mellékes. A *singen* ige praet. ind. és conj. ragozása kfn., ufn., és a két alnémet típusban például világosan mutatja a formajavulást a könnyebbség felé.

kfn. Ind.	Conj.	Irod.	alnémet I.
ich sang	ich sünge	sang, sänge	ich sung
du sünge	du süngest	sangst, sängest	du sunge
er sang	er sünge	sang, sänge	er sung stb.
wir sungen	wir süngen	sangen, sängen	vagy II.
ihr sunget	ihr. sünet	sanget, sänget	ich süng
zie sungen	zie süngen	sanget, sängen	süngst
			süng

A kfn.-ben csak a *gruob* és a *fiel* típusnál nincs sg.-pl.-különbség és csak az *i* v. *ie* hangzások nem alkotnak *külön* conj.-tövet. Hermann

³ Lásd E. Ph. K. LI. 35.

Teuchert így jellemzi az alnémet igeragozás fejlődéstendenciáját: „Der Gesamteindruck, den die Betrachtung dieser Verhältnisse hervorbringt, ist der einer *andauernden Ausgleichung unter den Ablautsreihen*. Damit muß naturgemäß eine Verarmung an Formen verbunden sein, die schließlich das *Absterben der starken Konjugation* herbeiführen wird.“ Die v. ö. Neumärkische Mundart, Zfd Maa 1907. 326. Mily világos látás a jövőbe, csak ne volna ott a nyelvnek féltése „formaszegényedés” miatt: hiszen ennek a „formagazdagságnak” nincs értelme, tehát szegénység. Az egyszerűsödés megmentette a kétmultúságot.

Vannak azonban alnémet nyelvjárások, mely a praet.-ben az ősi kétfokúságot a sg. és pl. tőhangzójában megtartotta t. i. a westfáliai. Ez így fest:

Ind.	Conj.	Hasonlóan:
ich sang	ich sünge	greip, griepe (greifen)
du süngest	du süngest	lauch, lüge (lügen)
er sang	er sünge	nām, nēme (nehmen)
wir sünge	wir süngen	wos, wösse (wachsen)
ihr sünget	ihr sünget	
sie sünge	sie süngen	

Ez a kétfokúság nem jelenti az ősi állapot fennmaradását. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ott az ind. egymaga gyakran háromfokú (sang, sünge, süngen), továbbá: az erős ígék az egész alnémetiségben — Reis ellenére — folytonos átlépéssel számbelileg redukálódtak. Továbbá: az ind. másik hangzója rendszerint azonos az egész conj. tőhangzójával. Ennélfogva mindkét módra kétfokúság mutatkozik. És találunk benne a megtanulást és megtartást könnyítő szabályszerűséget: a praet. főhangzója (sang, greip, lauch stb.) megvan a *ragtalan* formákban, a mellékhangzója (sünge, griepe, lüge, nēme, wösse), megvan a *ragtalan* formákban.

Mindezek a körülmények, de meg az is, hogy ez a komplikáltabb rendszerű beszédmód mind kisebb területre és rétegre szorul, enyhítik azt — felületes vizsgálat mellett — nagyobbban látszó rendszertelenséget.

Hogy állunk az ablautviszonyok egyszerűsödése szempontjából a Behaghel által c-vel jelzett területen, a nyugati középnémetiségben, hol az egyszerű mult tovább él ugyan, de kiveszőben van? (állítólag gyengéknél kezdődve és az erőseket is kikezdve).

Vizsgáljuk meg közelebbről, mennyiben érvényesül „das Streben nach Ausgleichung innerhalb desselben Paradigmas und das Streben nach Annäherung der verschiedenen Paradigmen“ (Behaghel, G.³ 241.) A már többször felhozott Schwalm-menti járásban, mint az egész nyugati középnémetben általában, praet. paradigmáin belül teljes a sg. és pl.-tő kiegyezése. És a paradigmák egymás között? Noshát, e téren is jelentős összevonások (tanulási könnyítések) történtek. Két nyelv vagy nyj. morphemáinak összehasonlításával nem szabad az ősi különbségekre felépített ablautsorokat egybevetni, hanem a mindenkori helyzetnek megfelelő külön sémákat kell felállítani. Így eljárva a következő különbségeket kapjuk.

Schoof táblázatra foglalja az összes nem rendes képzésű igéket, a változatokat is felvéve, pl. fläigen, floog (v. flug). E változatok nemcsak helyi eltéréseket tüntetnek fel, hanem társadalmi és életkorbeli fokokat is ábrázolnak. Különösen tarkítja a ragozás képet az irodalmi és városi köznyelv befolyásának kisebb v. nagyobb foka.

A Schoof összeállítása és a szövegek alapján a következő igeragozási képet kapjuk. Az erős praet.-nek négy hangzója lehet.

Inf.	Prät. ind.	Prät. conj.
I. bläiwen	bleb	bleb
II. fleigen	floog	flig
III. geben	gäb	geb
IV. fressen	frus	früs.

Minden keveredés dacára is utat tör magának a típusredukálásának tendenciája. A praet.-vokális sötét timbre-je, már az Ablaut őseredetében találja magyarázatát. Ez a véksőig fokozódik abban a tendenciában, hogy az *u*-t mint praet.-hangzót különösen kedvelik: a jelölésnek ez a módja praktikus, mert *u*-hangzós praes. alig van. A schwalmi nyj.-nak 130 hangváltó igéje közül (ide számítjuk az ilyet is: praes. *sol*, praet. *sul*) 75-nek praet.-jében található *u* hangzó; mégpedig 50 ige kizárólagosan, 25 vagyilagosan tüntet fel *u*-t; pl. stärb v. sturb. Az irodalmi *fiel*, *blies*. *ließ*, *hielt*, *nahm*, *ging* stb. itt *ful*, *blut*, *num*, *gung*-nak hangzik, v. ö. még *wul* (wollte), *sul* (sollte) és más praet.-praesentiát. Nagyon egyszerű a conj. képzése; típusuk I. *blewe*, II. *stirb*; két hangzó látja el a megkülömböztetést. A körülírás azonban e téren is kizorítja a simplexet.

Összefoglalva: a középnémet simplextartó nyelvjárásokban is — mint az alnémetben — a praet.-képzés egyszerűbbséget tüntet fel úgy a kfn.-korhoz mint a mai irod. nyelvhez viszonyítva. Valószínű, hogy az egyszerűbbség konzerválja a formát.

VII.

Amikor azonban így megállapítjuk, hogy az erős igék ablaut-viszonyai a simplex-örizte tájakon leegyszerűsödtek, *csak valószínűvé* tettük azt, hogy a szabályosság és fennmaradás között ok és okozati összefüggés áll fenn. El vagyunk készülve a következő ellenvetésre: nem a leegyszerűsödés oka a fennmaradásnak, hanem a más okból magyarázandó fennmaradás időt adott a leegyszerűsödésre. Ahol nem volt *-e* pusztulás, ott nem volt praet. pusztulás és ott a praet. nek volt ideje az újkor eleje óta a szükségtelen differenciákat ha nem is eltüntetni, de legalább is redukálni. Az ellenvetés jogos és állók elibe. Nem is hivatkozom arra, hogy az ellenpárt teoriáját sem a jelenek sem a multnak a tényei nem támogatják. Be kell bizonyitanom, hogy ez az egyszerűsödés északon *előbb indult meg* mint délen, tehát *elejét vette* a kizorításnak, megmentette a jövő számára; de itt sem örökre. Ahogyan a kiegyenlítő analogia szabadabb működése konzerváló hatással volt e téren a franciában és számos más morfémánál, számos más nyelvben, úgy itt is a merészebb paradigmaváltoztatás késleltette az esztetikailag szegényebb egymultuság bekövetkezését. Mindenekelőtt hivatkozom egy nagy tekintélynek, Behaghelnek szavaira. „*Das Niederdeutsche gleicht, überhaupt, früher und stärker* aus als das Hochdeutsche.“ Ismételjük: „*früher und stärker*.“ De mi nem elégszünk meg ezzel az általános hittel. Hátha B. ebben is tévedett, ahogy téves a praet.-pusztulásról való felfogása. Pontosan ki akarjuk mutatni részben tudományos munkák, részben eredeti szövegvizsgálatok alapján, hogy az alnémet- és középnémetben 1), a prät. ind.-ban hamarabb tüntek el az ablautkülömbőségek (sang sungen > sang: sangen) 2), kevesebb lett az ablautosztály.

A sg. pl. külömbőség szempontjából a következő típusok jönnek tekintetbe I. *steig*—*stigen*, II. *fluog*—*flogen*, III. a) *sang*—*sungen*, III. b) *starb*—*sturben*, IV. *nam*—*nämen*, V. *gab*—*gäben*. A felnémet irodalmi nyelvnek főképp Luther hatása alatt, a 17. századig kellett várnia, míg e nyügtől teljesen felszabadult. A kfn. korszakban elvéve, a 15.

sz.-ban sűrűbben jelentkeznek a kiegészítés szándéka. És az alnémetiségben? Ott már a mnd. (=mittelniederdeutsch) korszakban az

I. sor hangfokai i—ē—ē—ē

II. „ „ „ ū—ō—ō—ō

vagyis nem analogia útján, hanem convergáló hangfejlődés eredményeként az angolszász ē—i > ē—ē-vé a ō—ū > ō—ō-vá alakult, Lasch, Mnd. Gr. 231. A két hang kvalitása nem volt egészen azonos, az ō-val, ill. ē-vel a nyelvészek egy „zerdeht“ vokálist jelölnek. Tehát van árnyalati különbség, „der in der Schrift gewöhnlich nicht zum Ausdruck kommt.“ Behaghel egyenesen elhanyagolja ezt a különbséget: „In den meisten Mundarten sind die Stammvokale von *stēg—stigen, flōch—flugen* in ihrer Entwickl. g zusammengetroffen.“ G.³ 241. Behrens (Nd. Präteritalbildung PBB. 48 (1923) 193 kk. és Baetke Jb. für nd. Spr. 43. 97 l.) a teljes azonosodást kétségbevonják ugyan, de tagadhatatlan, hogy az írások alig nyújtanak támpontot egy *megezett* különbözősége bizonyítására. B. véleménye szerint az első két sor hatása folytán az egységesítés átragadt a többi sorokra (a westf. és egyéb szigeteket kivéve). A III. sor mnd. alakjai A) bant-bunden, B) halp-hulpen C) ward-warden-nak hangzanak, azonban Lasch (233) szerint már sűrűn fordulnak elő a 14. sz.-ban ily párok mint: holp-holpen, schwumm-schwummen, storf-storven, wort-warden stb. Erről a sorról mondja Baetke egy 16 század eleji krónika vizsgálata közben „der Ausgleich scheint noch im Fluß zu sein.“ Tehát a 15 sz.-ban már folyamatban volt.

A IV.-ben nam-nēmen (régebb nāmen) és V. gaf-gēven (régii gaben) látszólag még a kfn.-nél is erősebb eltéréseket, rendhagyóságot mutatnak. A két hang qualitative is különbözik. De három dolgot ha figyelembe veszünk, be kell ismernünk, hogy az egész ragozás szempontjából egyszerűsödés történt (már a 14. sz.-ban). Először, mit a westf. típusról mondtunk, ide is vonatkozik; az *ind. és conj.* egybefoglalva ez a stádium a—ē fokozat, a kfn. azonban a—ae—ā fokokat tüntet fel. Sokkal könnyebb volt megjegyezni: a ragtalan 1—3 sg. a-hangzós, a többi: ragos és ē hangzós. Másodszor: az a és ē között egy jól megszokott Umlaut-viszony van. A harmadik körülmény pedig ez: míg a középnémet eredetű irod. nyelvben a sg. pl. és conj. ablautkülönbségei még a 17. sz.-ban is tartották magukat, addig az új-almémet már a korszak legelején az a—ē különbséget is kezdte eloszlítani olyformán, hogy az ē-t az *ind. és conj.* összes személyeire alkalmazta.

Az angol köznyelv — mely pedig más flexiós formák analízálásában előhaladt — a praet.-hez makacsul ragaszkodik. Ugyanez áll a nyelvjárásokra. Amennyire a nyj. kutatók mondattant is tárgyalnak, a praet.-nek körülírással való pótlásának még tendenciája sem mutatkozik. Ez a körülmény *a priori* valószínűvé teszi, hogy az egyszerű mult képzésmódja itt is korábban és erősebben egyenlített a használatlan és célszerűtlen különbségeket. És valóban a deductive nyert *hypothesis a multba* teljes igazolást nyer a nyelvtörténeti tényekben. A kiegyenlítés nagyrészt már a középkori angolban folyt le és az újkor elején be volt fejezve. Sweet NEGr. 280 így jellemzi a késői Middle English: „In Standard ME we see the same levelling and simplifying tendencies at work as in Early Midland and Northern. The old vowel-change in such pret. as *bōnd* is still kept up, but the short form *bond* is often extended thorough the preterit.“ Részletesen tárgyalja e kérdést Price, A history of ablaut in the strong verbs etc. Bonn 1910. Összefoglalva az erős igekezés fejlődését a 15. sz. közepétől a 17. sz. közepéig; körülbelül ugyanazt mondja, mit Behaghel a német ige későbbi hangviszonyairól megállapít: két tendencia uralja a változásokat; egy-

részt a sg. pl. hangkülönbség kiegyenlítése; ez az újkor elején már befejezettek tekinthető. Másrészt az ablaut-osztályok egymáshoz is közelednek. Számos ige gyengévé válik.

Azt hiszem, sikerült bebizonyítanunk, hogy a metaphysikai pozitívizmussal hangtörvényre visszavezetett homonymia mint jelentéktelen hiba csak jelentéktelen faktor lehet a körülírt mult győzelmében; főtenyezője a kfn. — präeritragozás nagymérvű rendszertelensége; ennek hamar bekövetkezett cnyhülése más tájszólásokban konzerváló hatással volt erre a rövidségénél fogva egyébként ajánlatos formára. A rövidség és egyszerűség közötti harcban végül mégis csak az analitikus formáé lesz a diadal.

KAIBLINGER FÜLÖP

HAZAI IRODALOM.

Karl Kerényi: Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung. Ein Versuch. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen, 1927. 8^r, XVI+275 l.

Kerényi tézisét a görög regény keletkezéséről így valahogy fogalmazhatnók: a görög regény mintha a templomban, közlebről isis szentélyében született volna meg. Hősei, hősnői eredeti értelmükben az istenséget személyesítik meg; azok tettei és viszontagságai ilyformán a kultusszal szoros kapcsolatban lévő mythosokra utalnak vissza. Ezek a mythosok és legendák az isteni erőt szemléltető és bizonyító csodás elbeszéléseknek formájában — hellenisztikus nyelvhasználat szerint, mint aretalógiai termékek — lépnek fel a fejlődés legelső fokán, hogy azután folytatólag — a vallási megkötöttséget levetve — azon szabadabb költésnek alkotásaivá szélesedjenek ki és humanizálódjanak, melyet az antik elmélet a „plazmatikus“nak szavával illetett; tehát költött, de valószínű történetekké legyének.

Ha a görögség gondolatvilágában mozgunk, a regényes elbeszélések efféle leszármaztatását elvben nemcsak lehetetlen dolognak nem fogjuk tartani, de egyenesen közelfekvőnek fogjuk gondolni. Hát nem a mythos volt-e, mint erre szerzőnk utal, a görög tragédia melegágya, s nem tartotta-e ez meg vallási jellegét addig a határig, hogy még a nagy triásznál is az isteni igazságnak (Aischylos), az isteni gondoskodásnak (Sophokles) és a gyakran oly váratlan isteni rendelésnek (Euripides) hangoztatásával kellett a daraboknak végződniök? Maga a görög epikus költészet is, nem az emberekké heroizált istenekig nyúlt-e vissza elbeszéléseiben, s a képzelet szabad útján idővel oly hosszúra nyúlt eposzt nem előzte-e meg, és nem kísért-e, nem követte-e egy olyan irodalom, amely — mint a hellenisztikus aretalógia — a mikrotechnika eszközeivel beszélte el az „isteni“ történetet? Miért ne fejlődhetett volna ki vallásos literatúrából az a késői műfaj is, amely alaptermészeténél fogva az epikát, bizánci elnevezésével a δρᾶμα-t egyformán emlékünkbe hívja?

De a görög regény származása nem a lehetőségeknek, hanem a történeti valóságnak kérdése, est quaestio facti. K. szár-

maztatási „kísérletét“ vissza kell utasítanunk, mert azon összes irodalmi munkák közül, amelyeket a görög regény példányai-ként elemez, egyetlen egyről sem tudja kimutatni, hogy meséjében és tendenciájában a vallási étellel szerves összefüggésben keletkezett. A kérdéses kapcsolat — a tragédia esetével össze nem téveszthetően — külszínes marad még olyankor is, midőn szerzőnk mélyebb jelentőséget akar e kapcsolatnak tulajdonítani. Még leginkább a Clemens-regényről állíthatná, hogy íme: egy vallási szükségből megszületett elbeszélés; ha ugyan rögtön észre nem vennők, hogy itt Péter csodatévő erejét olyan ráismerési jeleneteknek kell bizonyítaniok, amelyek — a vígjátékokban régóta kész sablón után készülve — csak laza betétként szerepelnek az apostol történetében. Azután, ha el is hinnők, hogy a számar-ember végső eredetben Set-Typhon alakját utánozva került a néphumor területére: Lukios és Apuleius sikamlós elbeszéléseiben az elfogulatlan szemlélet már nem fog semmit a vallásos motívumból észrevenni, a „typhoni vonásokot“ itt egészen hiába keresnők, s a latin írónak hitvallomását Isis mellett a mesétől független szubjektív toldaléknak fogjuk mindenkép érezni. Mert magának a költőnek szubjektív érzülete nem döntheti el a műfaj eredetét és ephesosi Xenophon regényét nem fogjuk vallásos eredetűnek minősíteni csupán azért, mert orákulummal kezdődik és az isteni támogatás világos bizonyítékai után és a rájuk adott feleletképpen hálaimával végződik. Mindez a műfaj szempontjából kívülről betolakodó elem, az egyén vagy korszak érzelmeitől követelt fel fogás vagy szokás, tehát az irodalom szerves fejlődését nem érintő külszerűség, akárcsak a külső szintér, amelyen valamely regényes történet lejátszódik. Papírusztöredéken egy görögnyelvű regény kezdete maradt reánk, amelyben Nektonabo király a memfiszi szentélyben álmodik, Isist látja megjelenni; azután felsőbb utasításra a legügyesebb hieroglífust, Petesis-t hozatja el, aki itt ismerkedik meg a kenőcsáros szép leányával (Lavagnini, Erot. fragm. papyr. 38 köv. l.). A töredék e helyen — tehát a legérdekesebb ponton — megszakad; de a memfiszi kultusz belső magját érintő elbeszélést aligha kapnánk Petesis és a kenőcsárosleány szerelmében.

Tehát összegezve: vallásos eredetűvé még nem tesz meg valamely műfajt az a körülmény, hogy vallásos célú iratnak betoldásaként is szerepelhet; a végkép elhalványult vallási kölcsönvétel vagy részletet kitöltő egyéb ilyen motívum sem teszi meg azzá, valamint a költőnek utólagos vallásos érzülete és a külső scenériája sem. Hogy valamely irodalmi műfajt vallásos eredetűnek mondjunk, ahhoz szükséges az, hogy az illető forma — mint ahogy a görög tragédia — szellemében, tartalmában, célzatában, alkalmoszerűségében kimutatható módon a kultusz-ból bontakozzék elé.

De hiszen mindezt K. épp olyan jól tudja mint én, és mert maga is úgy veszi észre, hogy a görög regények ránk maradt

alakjukban nem tesznek eleget tézise követelményének, azért igyekeznek az „áruló nyomok” alapján azt az eredeti képet rekonstruálni, amely a vallást és regényes elbeszélést még közvetlenebb kölcsönösségben mutatta be, mint a hagyaték mai állapota. Mint látjuk, nem kerülhetjük el, hogy részletekbe menő bírálattal ne foglalkozunk K. tételével.

Szerző ügyes gondolatokkal a görög regény geográfiáját — térképét — rajzolja meg könyvében. Itt a következő szavakba foglalja össze a szerinte oly sokatmondó végső eredményt: a Nilus és a szíriai-főniciai partvidék a görög regénynek és Osiris εὔρεσις mythosának a közös színtere (65. l.). Ha e közösség csakugyan jelentene valamit, akkor Byblos-t kellene a görög regény középponti helyének felfedeznünk. Viszont itt Byblos sehol sem szerepel (még Achilleus Tatios-nál sem) Tyros, Arados, Sidon, Berytos stb. mellett; ha az ozíriszi mondanakörtől eltekintünk, K. könyvében Byblos-t mindössze egy Maspero-idezettel hívja emlékünke. Különben is, görög regényekről lévén szó, melyeknek hősei kötelező konvencióból kalandos utazók, nem az utazások végső pontjai lesznek majd a regénygeográfia szempontjából a jelentős pontok — mint ezt K. gondolja — hanem a kiindulás helyei. És akkor mit csináljunk az Ephesos-nál kezdődő és ide visszatérő utazásokkal, mit csináljunk már a regényes elbeszélések atyjának, Aristeides-nek miletosi noveláival? Ha Byblos-nak bizonyítást nem titkos szándékú elhallgatásából kellene egyoldalú végső következtetést levonnom, akkor azt mondanám: a görög regény minden egyéb vallással kapcsolatban lehetett, csak az Isisével nem; ha a cselekvések színtere szolgálna ugyancsak ilyen egyirányú következtetés alapjául, akkor azt kellene állítanunk, hogy a görög regény szülőföldjét épp ott nem szabad keresnünk, ahová hősei kalandos utazásaik közben elkerültek. Lám, Achilleus Tatios-nál csakugyan Sidonból indulnak ki; de hiszen ő arra a vidékre való, ő alexandriai születésű.

A geográfiával összefüggésben szögezi le K., hogy milyen szegényesek regényeink a görög valóság feltüntetését illetően (54. l.). Csakugyan, többnyire hiába várjuk itt a helyek és emberek realiztikusan hű, eleven rajzát; amit ehelyett kapunk, az többnyire közképpé stilizált irodalmi sablón. Ezért gondolta Rohde helytelenül, hogy a realiztikus „novellistikát” a regény fejlődésétől el kell választania. Ami mármint a jelenségnek okát illeti, K. aligha jár helyes nyomokon, midőn azt a görög regénynek általa felvett keleti eredetével akarja megmagyarázni. Mert — általános benyomások alapján szólva — nem hiszem, hogy a hozzáértő orientalista hívebb, megbízhatóbb és realiztikusabb leírásokat kapna itt egyiptomi vagy babilonai viszonyokról, mint mi hellenisták a görögökről. A jelenség mélyebb oka bizonyára általános műveltségi állapotokban és ezektől befolyásolt, sőt követelt stílus-technikai szabályokban fekszik és nem néprajzi különlegességekben. Mert egyéb etnogra-

fiai következtetést alig vonhatna le valaki a görög regény fentjelzett „valótlanságából”, mint azt, hogy mint a műfaj maga, úgy szerzői is a kiegyenlített életű hellenizmusnak körébe tartoznak, melyben görög és nemgörög származású ember a felismerhetetlenségig egyformán osztozkodik. És ha már — mint K. teszi — alkalmat keresünk és találunk arra, hogy Xenophon regényének jellemzésére az itt említett és kevésbé valószínű rhodosi kultusszal (a Heliosnak bemutatott hajáldozattal) szemben arra mutassunk rá, hogy viszont az Isis-akklamációk mennyi élethűséggel vannak a regényben feltüntetve (61. l.), akkor — a viszonyosság kedvéért — arról se feledkezzünk meg, hogy görögnyelvű regényíró — mint pl. a föníciai Heliodoros — ha kivételes módon a kliséktől szabadul, görögöldi viszonyokat is teljes élethűséggel tud élénk állítani. Aki Delphi fekvését a következő szavakkal jellemzi (II. 26): οἷον γὰρ φρούριον ἀτεχνῶς καὶ αὐτοσχέδιος ἀκρόπολις ὁ Παρνασσὸς ἀπαιωρεῖται, πρὸ ποδῶν λαγῶσι τὴν πόλιν ἐγκολπιζάμενος, az — miként a szuggesztív tollvonású leírás mutatja — nem irodalmilag ismeri Delphit, az személyesen volt Delphiben (ezt Wilamowitz másként tudja aperçu-gyűjteményében, görög irodalomtörténetében, 2. kiadás 185. l.: Dem Syrer ist Delphi ebenso ein halb fabelhaftes Terrain wie das Land der reichen weisen Äthiopen).

A földrajzi és néprajzi analízis után lássuk most a regények meséiben felfedezhető „nyomokat”. Osiris meghalt, s mert K. szerint az eredeti koncepciónak megfelelően a görög regény hősnének az ő személyét és sorsát kell „képviselnie”, valahogyan, valami módon — ugyancsak K. szerint — minden regényhősnek is meg kell halnia. De hiszen, mondhatnók, regényeinkben nem is annyira a hősnek, mint inkább a hősnőnek gyakrabban előforduló sorsa a tetszhalál vagy az élve eltemetés. Ezzel szemben azonban szerzőnk helyesen arra is rámutat, hogy a regényírók általában szívesen vonnak párhuzamot a hős és hősnő szenvedései között, s ami eredetileg csak az egyiknek a sorsába illetet volna, azt a másik élményének is megteszik.

K. mármost, hogy az Osiris-Isis-parallelizmust valószínűvé tegye, kinos pontossággal és részletességgel keresi fel a görög regényirodalom mindama helyeit (24—43. l.), ahol meghalnak, ahol a halált — ha mindjárt tévedésből is — feltételezik, ahol csak a halálról egyáltalán szó van. Fejtegetéseire, elemzéseire, szerzőnk akarata ellenére, valami fojtogató „krypsinoetikum” (titkosértelműség) nehezedik: itt a szövegekben semmit sem szabad csak egyenes és világos értelmében vennünk, itt mindennek titkos jelentése és jelentősége is lehet, mert hiszen minden a halál isteneinek ott felejtett emléke vagy ez emlékek „plazmatikus” továbbképzése. Kötve hiszem, hogy a kutatás képviselői közül akár egyet is meggyőzzön ez a — hiperfilológia. Mert először is a regényhősök nem halnak meg, hanem rendeltetésükhöz híven, miután szerelmükkel megint szerencsésen összekerültek: τοῦ λοιποῦ διαγούσιν ἑορτὴν ἄγοντες τὸν μετ’

ἀλλήλων βίον. Azután, a tetszhalálnak vagy az élve eltemetésnek motívumát a regénynek belső természete, a felcsigázott várakozás ἔξ ἀπροσδοκίητου és παρ' ἐλπίδας események után, minden maradék nélkül megmagyarázza. De ilyen közvetlen felfogásmóddal szemben még a nászéjszakának szerelmes meghatottságát és elfogultságát, könnyekben úszó örömeit is threnosz-nak, érintési mágiának, ἱερός γάμος-nak, halálnak és feltámadásnak magyarázza K. „antifreudizmusa“ (v. ö. a 42. l. jellemző fejtegetéseit Antheia és Habrokomes egybekeléséről). — Lényegében véve ugyanezt a kritikát ismételném meg mindarra nézve is, amit K. a regényhősök egyéb szenvedéseiről, üldözöttségükről és kóborlásukról, oly sűrűn előforduló megkorbácsolatásukról, azután keresztrefeszítettésükről, vagy ellenkezőleg: csodás szabadulásukról és „üdvözülésükről“ folytatólag elmond; nincsen jogunk egyszerűen a szenvedő, a feldarabolt, a feláramadt Osiris eszméjéből leszármaztatni az akkori életnek regényesen kiszínezett és halmozott esélyeit. Pedig másrészt tagadhatatlan, hogy eközben vannak érintkezési pontok vallás és regényirodalom között. Vannak úgynevezett közös motívumaink, amelyek bizonyos formájukban annyival könnyebben kerülhetnek a vallásból a regényirodalomba, mert hiszen ott kimutathatóan sokkal régiebb időtől fogva játszottak szerepet; és azután olyan regényes motívumokról is beszélhetünk, amelyeknek vallásos eredetét mintha a csodás elemtől lehetőség szerint tartózkodó „plazmatikus“ elbeszélés sem tudta volna feledtetni. Az első kategóriába sorolom pl. a tengeren úszó és innen a partra vetődő koporsónak meséjét. Csakugyan, Görögország nagyon sok kultuszhelyére olyan módon került el az isten maga vagy legalább is a képe, mint ahogy Apollonius történetében Archistratis, a királyleányból lett Artemis-papnő, tette meg Ephesosba az útját (37. l.). Ha meg az istennek segítségével, a vonatkozó kérésnek közvetlen hatására szabadul a regényhős bajából, mint pl. Habrokomes a keresztfáról (131. l.: ez az imént számbavett második lehetősége a vallás és regény kapcsolatának), akkor alig tudunk a feltevéstől szabadulni, hogy efféle csodás menekülésekről bizonyára a csodatévő istenségnek szentélyében regéltek legelső alkalommal és hogy „hiteles“ papi feljegyzések formájában valamiféle irodalom is alakulhatott ki az effajta elbeszélésekből. K. nem említi, de az epidaurosi kövek tanúsága szerint bájos kis novellák születtek meg az Asklepios gyógyító erejébe vetett hitből (l. „A görög felvilágosodás tudományá“ról szóló könyvem 29 köv. l.).

Mert K. alapkoncepciójának abban teljesen igaza van, hogy a vallás nemcsak kezdeti állapotának ősi üdeségében termelmondát, tudniillik abban a bizonyos „mythikus“ korszakban, amely már magában véve is a romantikának hamis elgondolása, hanem hogy az antik vallások legalább is mindenkor regéltek, meséltek, szoros összefüggésben az élet egyéb megnyilatkozásaival, amíg csak eleven vallások maradtak. És midőn az

után a keresztény vallás kezdte háttérbe szorítani a régibb hiedelmeket, az új hit természetesen nemcsak a maga közvetlen erejéből termelt szent történeteket, hanem kisajátította céljaira a régibb vallási és laikus elbeszélések kínálkozó alkalmait is (pl. a bordelben is szűznek maradó leány történetét: 211. l.). Hogyha K., kinek figyelme és tudása az itt szóbahozott összes kapcsolatokra: hatásokra és kölcsönhatásokra kiterjed, megmarad ezeknek kritikai áttekintésénél és a rájuk vonatkozó kritikai megállapításoknál; hogyha szándékos egyoldalúsággal nem teszi meg az egész görög regényirodalmat a vallásnak mintegy függvényévé, sőt könyvének utolsó fejezetéig egyetlen vallásévá, az Isisévé; ha nem akarná elhíttetni velünk, hogy a regényes elbeszélések magja: az egymástól elszakított és egymást újból megfelelő szerelmeseik története csakis az isteni $\mu\lambda\upsilon\eta$ és $\epsilon\upsilon\pi\epsilon\iota\varsigma$ változata lehetett: akkor tudományos törekvésének jogosultsága ellen bizonytal nem is lehetne szót emelni. Akkor megoldható tudományos feladattal lenne könyvében dolgunk és nem pusztán ötlettel.

Pedig még így is mennyi tanulságot tud K. elmondani — a görög regény szempontjából is igazat és tanulságot — azokról az ide-oda vágató szálakról, amelyek egyrészt a hellénizmust a kelethez, másrészt a kereszténységet a görög pagánizmushoz fűzik. Iparkodjék az olvasó attól a kolonctól szabadulni, amelyet a szerző hol inkább csak éreztetett szándékaival, hol világosan kimondott végső következtetéscéljával akaszt a nyakába, s rögtön hálás elismeréssel vesz tudomást arról, amit a könyvben a kereszt és az egyiptomi Dedoszlop analógiájáról (110. l.), az osiris naptárnapokat betöltő keresztény vértanúk legendáiról (78. l.), a Semiramis-regény örmény változatairól (243. l.), Heliodoros egyiptomi motívumairól (Kneumon tragédiájának forrásáról: 252. l.), a szüzesség vallási ideológiájáról (passim) stb., stb. hall. A helléniség és a kelet szoros összefüggése jól kidomborodik ez egybevetések alapján, sőt a könyv címe után ítélve, szinte túlságosan, bár szerzőnknek az is fontos, hogy a görög még abban a késői korszakban sem vesz át úgy, hogy az átvett szellemben és kifejezésben göröggé ne tegye (ez épp a hellénizmus). Szerzőnknek e széles alapon végzett összehasonlításokra széles körre kiterjedő irodalmi ismeretei kiválóképen képesítik; kivételes módon rendelkezésére áll továbbá a szükséges filológiai apparátusnak az az eruditív kezelés, amelyet — mivel főleg idézetekben mutogatja erejét — röviden idézetakrobataságnak nevezek. (Csak zárójelek között merem megmondani, mert hiszen nem esik a bírálat alatt lévő könyv tárgyának szempontja alá, hogy legszívesebben azt látánám, ha K. a jövőben a vallás- és nem az irodalomtörténet szolgálatába helyezné imponálóan szép tudását. De talán ő túlságosan filológus természet arra, hogy ilyen „tárgyi” érdeklődést jelentő követelménnyel állhassunk elébe).

Az olyanféle erőszakosságokat, melyeket K. főtétele érdeké-

ben a szövegek interpretációján követ el, természetesen az egyes regényekre nézve felvetett irodalomtörténeti kérdések sem kerülhették ki. Vegyük pl. a Clemens-regény esetét. Ez tudvalevőleg két recenzióban maradt reánk: a latin rognitiones és a görög nyelvű διελίσι formájában. Tudnunk kell azonkívül, hogy Clemens — amint ezt már Lagarde szuggerálta — egy Osiris-napot foglalt le a maga számára a keresztény naptárban (nov. 23-át, a Kalendaria rustica heuresis- napját) és hogy az Isis-Osiris-ünnep 4—5 napon át tartott az egyiptomiaknál. K. mármost, hogy Clemens naptári jelentőségét, amely későbbi dátumú a regény keletkezésénél, az Isis-Osiris-kultuszhoz közelebb hozza, a regény egy olyan ősi változatát gondolja megállapíthatónak, amelyben még nem két külön esetben és 2 napi időköz után történt fiú, anya és testvérek között az ἀναγνῶριστός, hanem egyszerre, egyidőben. Mert állítólag a regény későbbi redaktora ezzel az időnyújtással és időkiegyenlítéssel akarta kifejezésre juttatni és olvasóival is éreztetni, hogy itt — Péter csodatevésében — a régi pogány-ünnephez méltó, s épp ezért ugyancsak annyi napot kitöltő eseménycsoporttal van dolgunk (93. l.).

Itt azonban mindenekelőtt azt kell kérdeznünk, hogy a regény új változatának olvasóját, aki annak régibb alakját már nem is ismerte, ugyan micsoda támogathatta a szerző szándékának felismerésében, a naplószerű feljegyzések folyotonosságát tekintve? Talán csak nem az, hogy idővel a többi Osiris- napot is olyan személyek foglalták el a keresztény naptárban, kiknek vízbefúlását közös osirisiclemensi sorsnak iparkodik K. kimutatni? Azután, minő szöveghelyre alapítja fiatalos metafílólogusunk a tartalomban oly lényegesen eltérő kettős recenzió felvételét? Péter ígéretet vesz az anyától, Mattidiától, hogy csak Arados szigetének elhagyása után fogja magát fiának felfedni. Az anya ígéretét természetesen nem tartja be, hanem önfeledten borul Clemens karjai közé. Minderről egypár soros elbeszélésnek egymásutánjában értesülünk. Íme — szólal meg a filológiai szimat régóta használt, de ritkán bevált útmutatás szerint — a szöveg szerzője a két sorral előbb tett ígéretéről megfeledekzik, illetőleg kiáltó ellentétként elgyja a be nem váltott ígéretet a szövegben, amiből nyilvánvalóan egy régibb, egy eredetibb szövegrecenzió tehető fel (73. l.). Véleményem szerint K. e megfigyeléséből magából mindez nem következik, sőt abban, ki a kérdés egyéb részleteit nem ismeri, csupán a fölösleges hipotézis gondolatát ébresztheti. Pedig itt — a Clemens-regény esetében — még elég hosszas magyarázatokkal kíséri K. a feltevését; az ephesosi Xenophon elbeszélésénél egy hibásszövegű jóslat alapján kellene elfogadnunk, hogy Xenophon egy Egyiptomban lejátszódó, itt is végződő Isis-regény volt (62. l.: παρασθης kétségkívül korrupt; μετόπισθε-ből — az utólagos, az Egyiptomban történt megmentést követő hálaadásból — épp annak az ellenkezője következik, amire K. gondol).

Kifogásolni valót tehát találunk a részletekben is, ha részletezve vesszük K. könyvét bíráló alá. Ne csodálkozzunk rajta. K. minden szöveget és minden adatot tudatos egyoldalúsággal hibás főtételének bizonyítására sorakoztat fel; e hálátlan feladat megoldásában nem kerülhette el, hogy a hibát hibákkal ne tetézzé. Pedig ha nem is mentséget, némi magyarázatot minden esetre találunk vállalkozásának egyoldalúságára és túlzásaira, ha a görög regényirodalomnak ama felfogására gondolunk, amelyet Rohde-nek 50 év előtt megjelent „klasszikus” munkája után mai napig általánosnak tekinthetünk. Midőn Rohde itt az eredet kérdését felvetette, közelebbről nem vizsgált alaki sajátosságok alapján a görög regényt kiemelte a szerves történeti élet közösségéből és a szofista-iskolák falai közé utalta. K. teljes joggal életnek akarta a görög regényt is — minden valótlan vonásainak ellenére is — felfogni és megmagyarázni, s ebben az igyekezetében annak az életnek legalább egy hatalmas megnyilatkozására, a vallásra mutatott rá. Módját ejtette annak is — s ez nem legkisebb érdeme — hogy a vallással együtt mindama népies, meseszerű, legendás, csodás, mondjuk egyszerűen: aretalógiai elem is bevonulhatott a regény-probléma megvitatásának körébe, amelyet a Rohde-féle előkelően kimért származtatási elmélet onnan már eleve kizárt.

Amit K. szem elől tévesztett, az az a körülmény, hogy annak a késői kornak elbeszélői már kezdettől fogva a szórakoztatás vagy művészi élvezetnyújtás szabad elbeszélői voltak, hogy tehát a vallással, kultusszal szemben nem is kerülhettek abba az egyoldalú függési viszonyba, melyet náluk feltételez. Elbeszélési anyagot vettek innen is, onnan is; de csupán a szentély-hagyományokra már csak azért sem támaszkodhattak, mert szabad koncepciójuk tág keretét egy-egy mythos vagy legenda úgy sem tölthette volna ki.

Ha mindez így van, akkor a szóbanforgó kérdés, amely a regénynek mint műfajnak eredetét keresi, sokat veszít kultúrtörténeti jelentőségében. Személytelen kultúragak szerepe, egyikének vagy másikának döntő befolyása, vagy valamennyinek összejátszása helyett az irodalmi személyek lépnek az előtérbe, bármi keveset tudjunk is rólok. Persze ez megint nem annyit jelent, hogy itt — az úgynevezett görög regényben — az „egyéni képzelet korlátlan önkényével” állunk már most szemben. De az eredet általános kérdése kultúrtörténeti vonatkozásban tartalmi szempontból (a mesemondás alaki kérdéseitől eltekintve) a következő problémává zugsorodik itt össze: melyek azok a kultúrtényezők, amelyek a képzelet szabad játéka mellett egy bizonyos időben azt a bizonyos konvencionális mesét előteremteti és meghatározni segítettek, amely a regénynek tartott és mondott görög iratokat többé-kevésbé jellemzi. Mert problémának ennyi bizonyára megmarad a Wilamowitz—Schwartz-féle nihilisztikus felfogás ellenére is, amely görög „regény”-ről

annyira nem akar semmit sem tudni, hogy az Odysseiát tartja és nevezi a legelső görög „regény”-nek. Az imént körülírt kérdést sem lehet majd az illető kor szellemtörténete nélkül megoldani. De az összes kultúragakat és nemcsak a vallást felölelő szellemtörténet nélkül! Rohde mindössze egy fejezetet szánt — az irodalomtörténeti előzmények megbeszélésétől eltekintve — ilyen tágabb értelmű alapozásnak, azt a fejezetet, amelyben a nők helyzetéről beszél a hellenisztikus korban. Kerényi után a további kutatók a vallási életnek is külön fejezetet fognak majd szánni a görög regény történetében.

De hogy azután a többi kultúrának megbeszélésére is kerülhessen sor (a szociális viszonyok fejtegetésére nem utolsó sorban, minők: a nagyvárosi élet, a város és vidék ellentéte, a fejedelmi udvar felfogása a polgárság körében stb., stb.), a valóság és regény kapcsolatát mégis csak másként kell majd tárgyalniok, mint ahogy szóba hozott könyvében a kezdeményező Kerényi tette. Mert különben a klasszika-filológia barátai és ellenségei egyaránt — azok aggodalmaik közt, ezek vádaskodásaik szolgálatában — saját irodalmunkból meríthetnék példáikat arra, hogy manapság — a szintézis boldog korában — miről és miképpen nem szabad „monographiát” írni.

(Budapest, 1928 február hava.)

HORNÁNSZKY GYULA.

Andreas Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I—II. (Ungarische Bibliothek. Für das Ungarische Institut an der Universität Berlin herausgegeben von Robert Gragger. Erste Reihe 10., 12.) Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1924—1926. 8-r. 91 + 104 l. és a II. kötet végén 11 tábla.

A magyar föld történetének a római uralom bukásától a magyar honfoglalásig terjedő szakasza csak nagy körvonalai-ban ismeretes. Öt évszázadon át egymást váltogatják itt a legkülönbözőbb népek. A népvándorlás hullámai a távol Kelet hódítóit a Kárpátok medencéjébe sodorják s ezáltal két veznek a régi római birodalom keleti és nyugati része közé. Hogy a magyar föld e világtörténeti szempontból is oly fontos korszaka még jórészt homályba van burkolva, az elsősorban a források rendkívül hiányos voltának tulajdonítható. Az itt meg szálló török és germán népek írásos emlékeket nem hagytak hátra, viszont a nyugati latin és keleti bizánci történeti források a barbárok prédájává vált területről töredékes, eddig még fel sem igen dolgozott tudósításokat adnak. A történész éppen ezért fokozottabb mértékben kénytelen az archaeológiai és nyelvészeti kutatások segítségéhez folyamodni. Biztos eredmények e téren csakis ezek együttes felhasználásától és értékesítésétől várhatók.

E homályos századok történeti multjának sokféle rétegződésű keresztmetszete módszeresen két oldalról világítható meg: egyrészt a római élet letűnésének nyomain haladva előre, másrészt a magyar honfoglaláskori állaptokból következtetve

vissza. Emerről Melich János végzett úttörő munkát nagyértékű tanulmányával,¹ melyek a magyar honfoglalást megelőző időkre meglepő fényt vetettek, a másik irányból Alföldi jelen munkája teszi meg az első nagyjelentőségű lépéseket.

Alföldi munkájának nem az a célja — amint talán a cím alapján gondolhatnók —, hogy a pannoniai római élet hanyatlásának és pusztulásának összefoglaló képét rajzolja meg. Ez a kutatások mai állása mellett még nem is volna lehetséges. Az antik világ hanyatlásának folyamatát Montesquieu-től Seeck-ig² és Ferrero-ig³ sokan megírták, de a pannoniai római élet pusztulása képének beható megrajzolásához még hiányoznak a szükséges alapvető részletkutatások. Alföldi éppen ezért jelen művében csak e folyamat főbb fázisaihoz fűződő vitás kérdések eldöntését kísérl meg — és pedig teljes sikerrel.

A problémák és a megoldás methodikai nehézségeinek felismerése arra indította, hogy háromféle anyagot használjon fel céljaira: vizsgálat alá veszi a numizmatikai anyagot, megszóltatja a görög és latin elbeszélő forrásokat és feliratokat s végül segítségül veszi az archaeológiai leleteket is. S itt mindjárt ki kell emelnünk egy igen termékeny módszertani gondolatát. Minthogy az írott kútfők vizsgálata töredékes voltuk miatt már eleve kizárja biztos kronológiai támpontok megállapításának lehetőségét, Alföldi, aki a numizmatika terén külföldön is elismert szaktekintély, elsősorban a pannoniai római pénzek vallomásaira épít.

A mű első kötetében statisztikai pontossággal dolgozza fel az anyagot, melyet a hazai és külföldi múzeumokban gyűjtött. A pénzforgalom a késői császárkorban elsősorban a katonai szükségletekhez alkalmazkodik. A szerző ennek 395-ben hirtelen bekövetkezett megszűnéséből szinte csalhatatlan biztossággal állapítja meg, hogy a római hivatalos állami gépezet ebben az évben felmondja a szolgálatot. E módszeres eljárás útján a régebbi felfogással szemben, mely a korabeli írók költői túlzással írott nyilatkozatai alapján 379 mellett foglalt állást, Alföldi új biztos dátumot nyer, melynek helyességét a Notitia dignitatum pannóniai fejezeteinek vizsgálata, illetve azok adatainak feliratos emlékekkel való összevetése is megerősíti. Hasonlóképen új eredményre jut — jórészt ugyancsak numizmatikai vizsgálódások alapján — Illyricum kettéosztásának dátumára vonatkozólag is, melyet a régebbi 379, illetve 395 évekkel szemben 389-re tesz.

A második kötet jórészt az ú. n. Keszthely-kultúra archaeológiai anyagával foglalkozik, melyet Alföldi — minden egyéb

¹ A honfoglaláskori Magyarország. (A Magyar Nyelvtudomány Kézilyve. I. 6.) Budapest, 1925—1926, eddig 1—240 l.

² Geschichte des Unterganges der antiken Welt I—VI. Berlin, 1910—1921.

³ Der Untergang der Zivilisation des Altertums. Stuttgart, 1922.

lehetőséget kizárva — az avaroknak tulajdonít. A fenékpusztai (Mogentiana) telep lokális római tradíciókat mutató leletei alapján azt bizonyítja, hogy ott a régi római lakosság néhány évtizeddel túlélte az avarok megjelenését, minthogy — megállapítása szerint — a későbbi avar leletek magukon viselik a leigázott római lakosság hatásának nyomait. A kötet két utolsó fejezete az egykorú források alapján a húnok pannóniai terjeszkedésének és a keleti gótok oda való betelepülésének kérdésével foglalkozik. A szerző eredményei szerint Valeria 406-ban kerül a húnok kezébe, 432—3-ban Aetius átengedi nekik Pannonia I-t, 441-ben pedig Attila elfoglalja Pannonia II-t. A keleti gótok betelepülését 456-ra teszi, kimutatván, hogy uralmuk a Dráva—Száva közére is kiterjedt. Ezzel kapcsolatban megemlítjük még a számos kisebb-nagyobb részleteredmény közül Alföldinek azt az érdekes és valószínű feltevését, hogy a Jordanes megőrizte (Get. 268.) Aqua Nigra folyónév a hún „kara su” (= fekete víz) fordítása. E ponton Alföldi kutatásai összehasonlítják Melichével, aki tudvalevőleg nemrég tisztázta a honfoglaláskori magyar „Karassó—Krassó” folyónevek bulgár-török eredetét.

Alföldi munkája, melynek két fejezete magyarul is megjelent,⁴ széleskörű, új anyag felhasználásán nyugszik. Forrásait mindenütt beható kritikával vizsgálja s azok töredékes adataiból éles szemmel olvassa ki a való tényállást. Éppen ezért régebbi kutatók (így Rauschen, Seeck és mások) megállapításaival ellentétben egészen új eredményekre jut, melyek a további kutatásokra nézve alapvetőeknek mondhatók. Meg kell azonban említenünk egy pontot, amelyen nem érthetünk egyet a szerzővel. Alföldi Priskos egyik helyén (Exc. de leg. II. 579^a) konjekturális javításra gondol s feltételezi, hogy Priskos felcserélte a Dráva nevét a Szávaéval (I. II. 90.). Az illető szövegész és a történeti tények behatóbb vizsgálata alapján nem tudom osztani e feltevését. Ilyen tévedést ugyanis csak a konstantinói excerptatorokról, illetve másolókról feltételezhetnénk, feltűnő azonban, hogy nemcsak a kérdéses helyen, hanem egyáltalán a ránk maradt Priskos-töredékekben sehol sem fordul elő a Dráva neve (Δράος), ami a felcserélésre alkalmat adhatt volna. Viszont a ἡ πρὸς τῷ Σάω ποταμῷ Παιόνων χώρα⁵ a priskosi nyelvhasználat szerint világos körülírása Pannonia „Savia” nevű részének, míg ezzel ellentétben Pannonia I-nek a Δράος-szal való hasonló megjelölése példátlanul állna. De történeti nehézséget sem látok, ami indokolttá tenné ezt az erő-

⁴ Hogyan omlott össze a római védőrendszer Pannóniában, Hadtörténelmi Közlemények 26 (1925), 1—30. — A keleti gótok betelepülése Pannóniába, Klebelsberg-Emlékkönyv, Bp., 1925, 121—126.

⁵ Itt Alföldi idézéséből a Παιόνων szó kimaradt, az idetartozó 3. és 4. jegyzetben pedig a C. de Boor-féle kiadás lapszámjai fel vannak cserélve.

szakos javítást. Pannonia II-nek a bizánci birodalomhoz való csatolása — amit Alföldi Marcellinus comes-nek a 427. évre vonatkozó szavaival oly meggyőzően bizonyít —, bizonyára azért történt, mert a nyugati udvar a Dráva—Száva közét, melybe a húnok — Marcellinus szavai (...receptae...) után ítélve — már korábban pusztítottak, nem tudta tovább tartani. A keleti rész, Pannonia II. így Bizánc kezébe került, mely azt megtisztítván az ellenségtől, még több mint egy évtizeden át uralma alatt tartotta, a nyugati részt azonban Aetius néhány évre rá kénytelen volt hivatalosan is átadni a húnoknak, akik ekkor nemcsak — mint Alföldi véli — Pannonia I-t, hanem Saviát is birtokukba vették. Végül kiegészítésként Alföldi forrásaihoz meg kell említenünk még egy bizánci hagiográfiai művet, melyet a szakirodalom eddig tudtommal nem méltatott kellő figyelemre. Ez Hypatios († 446) életrajza, melyet tanítványa, Kallinikos 447—450 közt írt. E műből, mely a 447. évi hún hadjáratra vonatkozólag is nyújt néhány figyelemreméltó adalékot, kitűnik, hogy a húnok már 386 táján pusztítják Thrákiát (Callimici de vita S. Hypatii liber, edd. seminarii phil. Bonnensis sodales, Lipsiae 1895. p. 12.). Ez természetesen nem változtat Alföldi más forrásokon alapuló megállapításain, sőt erősíti azokat (I. II. 68.).

Ami Alföldi archaeológiai fejezetét illeti, nem tartom magamat illetékesnek arra, hogy e tekintetben eredményeiről véleményyt nyilvánítsak. Míg több külföldi bíráló igen elismerőleg nyilatkozott róluk,⁶ két hazai bírálója több ellenvetést tett. F. Takács Zoltán, a „Keszthely-kultúra“ eredeti hordozóinak az alánokat tartja,⁷ Fettich Nándor pedig a húnokra, illetve avar uralom alatt élő húnokra gondol.⁸ Ami a kérdés történeti hátterét illeti, annyi tény, hogy a hún-avar kontinuitásnak vannak bizonyítékai. Ha az avarok több bizánci forrásban előforduló *Ouvvoi* nevéből nem is vonunk le messzebbmenő következtetéseket, biztos tudomásunk van arról, hogy az avarok uralma alatt éltek hún-bolgár törzsek. Menandros említi a hún kotrigurokat, kik Baján uralma alatt valószínűleg a Dráva és Száva

⁶ Így pl. S. R(einach), *Revue archéologique* 24 (1926), 296., W. Ensslin, *Philologische Wochenschrift* 47 (1927), 842—852. B. v. Richt-hofen, *Vorgeschichtliches Jahrbuch* III. 209.

⁷ *Archaeologiai Ertesítő* 61 (1927), 146—155. és *Széphalom* 1 (1927), 327—330.

⁸ Az avarkori műipar Magyarországon I. (*Archaeologia Hungarica* I.) Bp., 1926, 24. sk. lk. — V. ö. ezzel P. Reinecke nyilatkozatát (*Germania* [1927] 89.), aki viszont Fettichhez szemben Alföldi álláspontját fogadja el s határozottan kijelenti: „Es handelt sich bei Keszthely eben auch um Awaren.“ Hasonlóképen nyilatkozik B. von Richt-hofen is (*Vorgeschichtliches Jahrbuch* III. 210.): „Soweit die Anschauungen von Alföldi und Fettich auseinandergehen, wird man den methodisch besser und vielseitiger begündeten von Alföldi den Vorzug geben.“

közt tanyáztak (Exc. de leg. II. 458²⁷; v. ö. Theophanes, ed. C. de Boor 357²⁴⁻²⁵), másutt pedig (II. 476²⁵) hún tolmácsok-ról beszél.

Alföldi nagyértékű munkájának, mely önmagában véve is nagy nyeresége újabb történeti és filológiai irodalmunknak, remélhetőleg oly irányban is hatása lesz, hogy fiatalabb kutatóink figyelmét a klasszika-filológia sajátos magyar érdekű feladataira fogja irányítani. Oly sok e téren a teendő, hogy igen kívánatos volna, ha a fiatalabb nemzedék produktív erejét első sorban ezek megoldásának szentelné.

(Budapest.)

MORAVCSIK GYULA

Eckhardt Sándor: *Az emberevő magyar meséje.* (Magyar Nyelv, 1927, 247–258 ll.) **Sicambria** (Minerva-könyvtár 7. sz.) 1927. (45 l.) **A pannónia hún történet keletkezése.** (Különleny. a Századok 1928. évf.-ből. 56 l.)

A jeles román filológus az utóbbi években az újabbkori francia irodalom tanulmányától *középkori latin* témákhoz fordult. Ebben a tárgykörben, melyet nálunk Katona Lajos halála óta úgyszólván senkisémm művelt, több módszerileg kiváló és eredményeit tekintve általánosan is figyelemreméltó szaktanulmányt tett közzé.

Első dolgozatában a francia nyelv *ogre* szavával (= ember-evő szörnyeteg) számol le; e szót hosszú időn át a *hongrois*-ból származtatták. Eckhardt kimutatja e feltevése tarthatatlanságát: az *ogre*-ban a latin *orcus* szó (= pokol) rejlik s a „barbár magyarral” helytelenül azonosított „szörny” nem más, mint a „Halál”. — Két hosszabb tanulmánya a hún-történet bonyolult témakörébe világít belé. „Egy középkori monda életrajzát” kapjuk *Sicambria*-essayjében. Ezt a nagy hírnévre vergődött város-elnevezést a VIII. században eszelte ki egy frank Gesta-író, aki népét — Rómától örökölt recept szerint — Trójából *Pannónián keresztül* hozza Galliába; a fantáziának e *Sicambria*-ját a vándorútjukat járó frankok alapítják a Duna partján s e legendás helyhez a középkor francia mondairói „óshazaként” ragaszkodnak, mint az oláhok a Dácia-legenda heroikus részleteihez. A VIII. században valaki *Sicambriát* Aquincum romjaiban véli felfedezni s ezen a ponton fonódik össze a francia monda a magyar-hún hagyománnyal. Hiszen Aquincumot már korábban Róma székhelyének tekintették s most a frank mondából „importáljuk” hozzá a „*Sicambria*” nevet (az antik Aquincum már a középkorban ismeretlen!), melyet Kézai gyökereztet meg a magyar hún-monda talajában.

A *Sicambria*-dolgozat előtanulmánya, de alapja is „a pannóniai hún-történet keletkezésé-”vel foglalkozó összefoglaló kísérletnek. Ez a rendkívül finom krónika- és monda-elemző tanulmány szép bizonyítéka annak, hogy a magyar középkor szellem-történeti témáihoz csupán egyetemes középkori adat- és analógia-anyaggal szabad közeledni.

Eckhardt Kézainak húsz elbeszéléséből kiragad néhány crux-ot, mint pl. Macrinus személyét, Potentiana várost, a belvideri csatát, Miramammona szultánt stb. s e részletproblémákat igyekszik a rendelkezésére álló nyugati krónika-anyag segítségével igen szellemesen megoldani. A részlet-megoldások aztán egy könnyű kézzel vázolt s minden pretenciótól ment összefoglaláshoz visznek: „Hogy jött létre a pannóniai hún-történet?”

Kézai (vagy valamelyik litterátus elődje) — szerzőnknek nagyon elfogadható feltevése szerint — ismert adatok koordinálására és magyarázatára önkényes mondaszerkezetet tákolt össze, melyben számos elemet szőtt belé rosszul megemésztett olvasmányjaiból. A mondaszerző egy nagy impresszió hatása alatt állt: a pannóniai római romok látványa adta az élményimpulzust. E romokhoz fűződtek a pusztító Attiláról szóló néphagyományok, miket az Európa-szerte elterjedt „Isten-ostora”-anekdóták és történeti adatok tarkítottak, magyaráztak, igazoltak.

Eckhardt anyaggyűjteménye rendkívül sokoldalú és gazdag; pillantása biztos; ítéleteiben ment a túlzásoktól. Egy s más ponton alighanem még meg fogja erősíteni feltevéseit (Macrinus = Szent Márton-hipotézisét egyelőre némi fenntartással kell fogadnunk). Mindent összevéve azonban hálásan kell vennünk mai szegénységünkben ezt a filológiai ajándékot, mely magyar problémákat old meg, európai távlatokat tár fel és metódikailag tanítóan és termékenyítően fog hatni.

Budapest.

BALOGH JÓZSEF.

Szt. Benedek Életszabályai. A Regulából világiak számára összeállította Szunyogh X. Ferenc O. S. B. Szent István-Társulat. Budapest, 1928. 12°. 116 l.

Erről a csinos, kicsiny könyvről, amely a legszerényebb formában s igényekkel, 'épületes irodalom' gyanánt jelentkezik, csupán azért veszünk itt tudomást, mert megjelenése kapcsán elvi megjegyzésünk van. A magyar irodalom tudvalevően ki mondhatatlanul szegény a keresztény mult klasszikusainak kiadásában s fordításaiban; elemi kézikönyveink is hiányoznak. Az ókeresztény irodalmat teljesen elhanyagoltuk. Ha tehát egy jeles bencés-pap tollából most ily tetszetős köntösben megkapjuk egyszer Szent Benedek Reguláit, méltán várhatnánk némi történeti kegyeletet s legalább annyi filológiai szellemet, amennyire a Benedek-rend tudós multja még azt is mindenképp kötelezi, aki — mint Szunyogh — csak 'világiak számára' kompilál. A Bevezetésben egyetlen adat sem igazítja útba az olvasót; alig hinnők, hogy az oblátust, aki imakönyvként forgatja majd ezt a Regula-fordítást, kegyeletében megzavarná a Szent Benedekről tájékoztató adatok néhányja. A szerzetesség történetének első és legnagyobb emlékét a fordítás egészen tudományellenes módon töri darabokra és szorítja egy mesterséges

új keretbe. Az ötvenes évek szomorú divatja ez. Azóta az ókeresztény mult művészi és irodalmi emlékeihez nemcsak áhízzattal szoktunk hozzányulni, hanem tudós tapintattal is. Az ötödik század bazilikájának falaira újabban már nem festünk modern freskókat, hanem azon vagyunk, hogy a közelebbi s a távolabbi mult ízetlenségeiből lehetőleg épen és nyersen bontakoztassuk ki a keresztény ókor hatalmas köveit. *De Rossi* szelme ez az Egyházban s az archeológia objektivitása már régen átterjedt az egyházirodalmi klasszikusok kiadásaira is. Más korból elég talán *M. J. Pohl* pompás Kempis-kiadására utalnunk (Herder, Freiburg, 6 k.), amely a filológiai s a paleográfiai gondosságot szerencsésen egyezteteti össze a vallásos kegyelettel. Nézetünk szerint Benedek Rendszabályait épségükben, rövidítetlenül, jól olvasódó, de tudományosan is helytálló fordításban kell a magyar katolikus olvasó kezébe adnunk. Az ilyenféle átcsoportosított és átfésült *Regula* nem tükrözi híven *Subiaco* és *Monte-Cassino* fényes hagyományait. A filológia annyit köszön Szent Benedek fiainak, hogy saját hagyományaikra való utalással több történeti szellemet kérhet tőlük még valláspedagógiai munkásságukban.

(Budapest.)

BALOGH JÓZSEF.

Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete. Képes kiadás. I. k. A magy. irod. a XX. századig. II. k. A magy. irod. a XX. sz.-ban. Nagy 8°. Budapest, Franklin, 1928. 389 és 330 l. Kötve 65 P.

Pintér Jenő, kinck neve már rég elvászthatatlanul összeforrt a hazai irodalomtörténetírással, valóban szükséges feladatot oldott meg ezzel a két szépen kiállított és jól illusztrált kötettel: kézikönyvet adott serdültebb ifjúságunk, egyetemi hallgatóink és a művelt nagyközönség kezébe. Rég nélkülözünk egy ilyen, a mai napig haladó teljes és tárgyilagos összefoglalást. Pintér közismert jó tulajdonságai itt is előnyösen érvényesülnek: a magyaros, egyszerű, világos nyelvezet, a hipermodern erőltetésektől ment jó stílus, a közérthető, józan szempontú tárgyalás, a nagy anyag áttekinthető elrendezése. Különös érdeme XX. századi irodalmunk ilyen nagymérvű bevonása a tárgyalásba, sőt az elszakított részek magyar irodalmának is kellő kidomborítása. Nemcsak a szépirodalom, hanem tudományos irodalmunk is megfelelő módon tekintetbe van véve, úgyhogy a két kötet minden irányú érdeklődésre feleltel szolgálhat. Részben gazdagabbak egyik-másik irodalmi lexikonunknál a fölvevett nevek és címek tekintetében is, nemcsak a helterjesebb tárgyalást illetőleg, ami ilyen munkában természetes. Külön köszönet illeti szerzőt az Irodalomtörténeti Táblázatok és Térképek megtervezéséért, amelyek rendkívül instruktívek és sok olyan adatról tájékoztatnak gyorsan, jól s nagy szemléletességgel, melyeket fáradságosan kellene máshonnan összekeresni.

K.

A 600 éves Dobsina. (Emlékkönyv.) Szerkesztette *Gömöry Árpád*. Putnok, 1927. Tapodi Á. — 8°, 209 l. Ara 8 P.

Az 1326. évből való a Bebek-család tagjainak az az osztályegyezsége, amely a mai Dobsina megalapítását kimondja. Ennek 600. évfordulóját ünnepelték nagy lelkesedéssel 1926 június 2-án a Csonka-Magyarországban élő dobsinaiak, és pedig hazánk trianoni szétdarabolása következtében nem Dobsinán, hanem a borsodmegyei Rudabányán, melynek barna vasércbányájában a múlt század 80-as éve óta egyre több dobsinai kapott alkalmazást. E megkapó ünnepély folytatásaképp a Budapesten élő mintegy 100 „buléner”, azaz dobsinai 1926 december 4-én, a bányászok napján, ünnepelte ez évfordulót, melynek kiváló érdekessége volt, hogy a rudabányai műkedvelők eredeti bányászöltözetben és dobsinai német nyelvjárásban itt is előadták az „Es Kräml in der Hett” (bányászkunyhó a hutában) c. dobsinai színművet.

Ez ünnepélyek hazafias lelkesedéséből sarjadzott ki az ünnepélyek leglelkesebb mozgatójának, Gömöry Árpádnak ösztönzésére a jelen emlékkönyv, melynek számos cikke élénk tanubizonyoságot tesz a dobsinaiak lobogó hazaszeretetéről, de egyúttal a dobsinai német nyelvjárás, szokások, hagyományok hű ápolásáról is. Hisz a dobsinaiak nem felejtik el, hogy Dobsina hámoráiban készültek azok a tegyverek, amelyekkel Rákóczi és Thököly a függetlenség és szabadság harcát vívták.

Dobsina jégbarlangja és kobaltbányászata messze földön ismeretes. Természetes tehát, hogy a változatos cikkek sorában jó néhány Dobsina e természeti kincseinek, bányászatának, túrisztikájának, különféle iparának, iparművészetének leírásával foglalkozik. Közlönyünk olvasói azonban bizonyára inkább a következő értékes cikkek érdeklik: Szlávik M. a dobsinai élet általános keretét vázolja, Lux Gy. jól ecseteli a dobsinaiak multjának főbb fordulópontjait, dr. Szontágh S. adatszerű pontossággal tanulságosan ír a dobsinai Szontágh-házról, illetve e családról, Lám Fr. nagyon találóan jellemzi e város költőit (Klein S., Pellionisz S.), kiknek több nyelvjárásos költeményét közli is az emlékkönyv, úgyszintén több Reményik-, illetve Végvári-verset. K. K. elárulja nekünk az egyes dobsinai családok gúnyneveit, Sztankovics K. érdekesen beavat a különleges dobsinai kártyajáték, az entro, titkaiba, miközben leírása kitágul érdekes dobsinai életképpé, dr. Moldoványi (Mráz) G. a dobsinai nyelvjárás főbb sajátosságait jellemzi. De épp ez utóbbi cikk különösebb figyelmünket igényli, mert nem egy kijelentése helyreigazításra és a kérdés tisztázása érdekében közelebbi megvilágításra szorul.

Moldoványi ugyanis merész feltevésnek mondja azt, hogy én „A szepesi németek nyelve és eredete” c. kis összefoglalásomban („A Szepesség” c. emlékkönyv, Budapest, 1926, 41—59. ll.) a dobsinai nyelvjárás is az alsószepesi (ú. n. gründer) nyelvjárások közé sorolom (31. l.), de később (35. l.) mindazáltal ő is felhoz adatokat a dobsinai nyelvjárásnak a gründerrel való egyezésére, és pedig teljesen ugyanazokat, melyeket idézett kis összefoglalásomban a gründer nyelvjárás fősajátosságai gyanánt kiemeltem. A 36. lapon kimondja ugyanis, hogy ez egyezések dacára nem lehet őket egy nyelvjárásnak tekinteni, s előzőleg egyrészt a dobsinai magánhangzó-rendszernek a felsőszepesivel való kapcsolatára (34. l.), másrészt a Körmöcbánya-vidéki Jánosrét és Kunosvágása nyelvjárásaira utal, mint a dobsinai nyelvjárás rokonaira (33. l.), anélkül azonban, hogy ez utóbbi állítását valamivel bizonyítani próbálná.

Moldványi e kijelentései azonban ellentmondanak már ama saját megállapításának, hogy „a dobsinaiak sajátos német nyelvjárást beszélnek, amely teljesen elüt a többi magyarországi német nyelvjárástól” (33. l.). De azonkívül Jánosrét és Kunosvágása nyelvjárása beletartozik a Körmöcbánya-vidéki keleti, tehát diphthongizáló nyelvjárás-csoportba (pl. šnovi = Schneec, eiuston = Ostern), ellenben a dobsinai nyelvjárás monophthongizáló nyelvjárás. Sokkal inkább a Körmöc-vidéki nyugati nyelvjárás-csoporttal (Krickerhän) — mert ez monophthongizáló nyelvjárás —, vagy még inkább a még nyugatabbra fekvő németprónai nyelvcsoporthal volna összefüggésbe hozható.

Éppoly helytelen Moldoványinak az a kísérlete, hogy a dobsinai magánhangzó-rendszert a diphthongizáló felsőszezesi nyelvjáráséhoz hozzá kapcsolja, még pedig a dobsinai diphthongusok révén. Ugyanis az általa (34. l.) felhozott példák közül az első t. i. Staek = Steig, vagyis kfn. i diphthongizálása sok felnémet nyelvjárásban megvan, tehát korántsem szorítkozik csupán a felsőszezesi nyelvjárásra, a többi példák meg, t. i. r vokalizálódásából előáll diphthongusok (derbiagn = erwürgen, koarn = Korn) épp a felsőszezesi nyelvjárásban teljesen ismeretlenek. Ez utóbbi fajta diphthongizálás tehát nem hogy egyezésre, rokonságra nem mutat a két nyelvjárás közt, hanem ellenkezőleg éles különbséget jelent. Helytelen ponton kereste tehát Moldoványi e kérdés megoldását.

Ellenben ha kfn. ei, ou, ou**u**ból indult volna ki és nemcsak a mai megfelelőit nézte volna, hanem hangtörténetileg hasonlította volna össze e nyelvjárásokat, akkor megtalálta volna a helyes feltevést. Ugyanis kfn. ei (s vele együtt többnyire kfn. ou**u**nek is), ou-nak a dobsinai é, illetve ô felel meg. E két hosszú magánhangzó azonban, mint fent idézett kis összefoglalásomban is jeleztem, kiindulópontja a felsőszezesi ei, eu diphthongusnak, melyet a felsőszezesi nyelvjárásban ma kfn. ei, ou, ou helyén megtalálunk. S minthogy a többi felsőszezesi ei, eu diphthongus helyén is a dobsinai nyelvjárásban é, ô áll, kimondhatjuk, hogy a dobsinai nyelvjárás magánhangzó-rendszere épp ez é, ô hangjaival azon a hangfejlődési irányvonalon áll, melyen a felsőszezesi nyelvjárás egyenesen továbbhaladva a mai diphthongusaihoz jutott. A monophthongizáló dobsinai és a diphthongizáló felsőszezesi magánhangzó-rendszernek ez a — csak vázlatosan — feltüntetett viszonya bizonyos értelemben hasonlít ahhoz a viszonyhoz, melyben a sziléziai nyelvjárás-csoporton belül az ú. n. Stammundarten közül némelyek és pedig a széleken elhelyezkedők: a Habelschwerdti környéki falvak a Glatz-grófságban, Katscher vidéke, Kuhländchen, sőt azonkívül az ú. n. Hochpreussisch is és a Diphthongierungs- undarten állanak egymással.

Csak hogy a dobsinai nyelvjárás nem az a teljesen egyedülálló, egészen különleges nyelvjárási alakulat, amilyenek Moldoványi fent idézett szavai — mereven a helyi grammatikához tapadva — feltüntetik. Ugyanis az alsőszezesi gründler nyelvjárás-területen a merényi nyelvjárás is nagyjában ugyanazokat a hangmegfeleléseket tünteti fel, mint a dobsinai és azzal éppúgy elüt a szorosan vett gründler nyelvjárástól, mint a dobsinai nyelvjárás. Ha pedig kfn. ou, ou helyén (egyes szavaknál a kfn. ou helyén is) a merényi nyelvjárás — a dobsinai ô-megfeleléssel szemben — ma â-t tüntet fel, úgy az csakis a merényi nyelv szorosan érintkező gründler nyelvjárás hatásának tulajdonítandó, mely a dobsinai nyelvjárást csak azért nem érte, mert Dobsinát magát járhatatlan hegyek választják el Szepes megyétől és mert nem tartozott Szepes megye kötelékébe. Ugyanez okból honosodott meg

a merényi nyelvjárásban a gündler b a kfn. sw, zw, qu hangcsoportokban (pl. šbants = Schwanz, tsbâ = zwei, kbetšn = quetschen), míg a dobsinai nyelvjárás még az úfn.-el egyezően ejti e hangkapcsolatokat. De a szkezdő *br* kapcsolatban mindkét nyelvjárás megtartotta a *b*-t. Így a merényi nyelvjárás ma átmeneti nyelvjárásnak tűnik fel a tulajdonképeni gründler és dobsinai nyelvjárás közt; a gölnice-völgyi német telepítés elején azonban minden bizonnyal még sokkal inkább egyezett a dobsinai nyelvjárással, sőt teljes nyelvi egységet is alkothatott vele, úgyhogy éppenséggel telepítéstörténeti kapcsolat is lehetett eredetileg köztük. Míg tehát Merény nyelvjárása, bár még Alsó-Szepes Gölnicvölgyében fekszik, mégis már kívül esik a szoros értelemben vett gründler nyelvjárás keretén, addig fordítva, Stósz, bár 1880 óta már nem Szepes megyébe, hanem Abaúj-Torna megyébe tartozik, nyelvileg mégis beletartozik a szoros értelemben vett gründler nyelvjárás keretében, tehát kfn. ei, öu, ou a keleti frank nyelvjárás módjára egybeesett ott a-ba.

Látnivaló tehát, hogy úgy az alsószepesi, mint a gründler elnevezés egyrészt földrajzi, másrészt nyelvészeti értelemben korántsem fedi egymást, sőt nem egy tekintetben keresztezi egymást. Így érthető, hogy Szepesi-émlékkönyvbeli kis vázlatomban — jobb, rövid elnevezés híján — a legtágabb értelemben vett gründler nyelvjárás-csoport név alá foglaltam a dobsinai, s a mecenzéfi nyelvjárást is, és pedig — úgy hiszem — teljes joggal, mert hiszen e rövid összefoglalásban nem az egyes alsószepesi és környező nyelvjárások egymástól való különbségeit vizsgáltam, nem alcsoportok felállítása, nem rendszerezés volt a célom, hanem ellenkezőleg az egész nyelvcsoporthoz közös jellemző főbb sajátságainak a feltüntetésére törekedtem, melyek egyúttal e nyelvcsoporthoz származási kérdéséhez némi támpontokat szolgáltatnak. De ugyanilyen legtágabb értelemben használja a gründler elnevezést egyebek közt dr. Gedeon A., Az alsó-mecenzéfi német nyelvjárás hangtana, Budapest, 1905, 6. l., bár igaz, hogy Dobsina, Merény, Óviz nevét zárjelben megkérdőjelzi.¹

Ha már most minden kétséget eleve ki akarunk küszöbölni, akkor e nyelvjárás-területet gölnice-, sajó-, bódvavölgyi német nyelvjárás-csoportnak kell keresztelnünk, bármily nehézkes is ez elnevezés, és azt a következő két főcsoportra felosztani: 1. gründler nyelvjárás-csoport, melybe a legtöbb alsószepesi, továbbá Stósz és Alsómecenzéfi nyelvjárása tartozik, 2. a dobsinai nyelvjárás, melyhez a merényi nyelvjárás átmenetül szolgál.

Látnivaló tehát, hogy nyelvjárás-földrajzi alapon és a nyelv-történeti szempont kellő érvényesítésével lényegesen másképp fest a dobsinai nyelvjárás rokonsági kérdése, mintha Moldoványival tisztán a helyi grammatika álláspontjához tapadunk és mereven csak a mai nyelvi állapotokat vesszük mérvadóknak. De egyúttal kiviláglik az is, hogy amit Moldoványi számonkér, annak az én Szepesi-émlékkönyvbeli rövid összefoglalásom egyáltalában nem mond ellent, sőt azt hallgatólagosan már magában foglalja, ha — részletezés híján — nincs is külön kimondva benne. De úgy a már évekkal ezelőtt elkészített „Oberzipserisch und Ostmitteldeutsch“ c. kéziratos dolgozatomban, mint pedig a már nyomdában lévő „Zipser Volkskunde“ c. művemben (tehát Moldoványi felszólalását jóval megelőzően és tőle függetlenül) mind e kérdéseket már tárgyaltam s e felosztást érvényesítettem. (Mellesleg azonban sajátmagamnak kell helyreigazítanom Szepesi-émlékkönyvbeli cikkemnek egy sajnálatos tollhibáját, melyet Moldoványi nem is vett észre s amelyet minden bizonnyal még a

kefelevonatlanban kijavítottam volna, de annak idején hosszabb távollétem miatt a korrektúrárt — sajnos — nem nézhettem át sajátmagam. Idézett dolgozatom 58. lapján ugyanis Vogtland Osterland-ra helyesbítendő, amely tudvalévőleg Thuringia északkeleti és a volt felső szász királyság nyugati részének régi neve. E vidékre különben már „Schlesisch und Oberzipsisch“ c. 1913-ban megjelent dolgozatom végén is utaltam.)

Moldoványinak néhány más vitatható kijelentéseit itt most térszűke miatt mellőzve csak a dobsinai „kvondl = szénpor“ szót kell röviden szóvátennünk, mert Moldoványi ezt (36. l.) — Bartholomaeides nyomán — quád szónak tartja és a quádok hajdani ittléte bizonyítékának tekinti. Pedig ez nem egyéb, mint az ún. Quentchen, jobban mondva Quentlein szó (= egy lat negyedrésze, vagyis egy nehezék [1.66 gramm]), mely régi súlyegységet jelentő szó a későbbi kfn. quintlín szóalaknak, azaz kfn. quintín, quentín kicsinyítő alakjának felel meg s végeredményben a középlatín quintinus, quentinus (tkp. egy súlyegység ötödrésze) szón alapszik. Azt hiszem, nem szorul bővebb magyarázatra, miért nyilvánított a dobsinai közbeszéd ily csekély súlymennyiséget épp a szénnél már értékelen szénpornak. Különben az érchegységi nyelvjárásban is él e szó Quantel alakjában, v. ö. Müller-Fraurenth, Wörterbuch der obersächs. und westerzgeb. Mundart (Dresden, 1911, 1914) Quentchen címszó alatt. A szónak ilyformán a quádokhoz semmi köze.

A számos képpel és műmelléklettel díszesen kiállított emlékskönyv, melybe a lelkes szerkesztő maga is több izzó, hazafias cikket írt, mindenkép megérdemli az olvasóközönség pártfogását. Kapható a szerkesztőnél, Miskolcon (Csabai kapu 43. sz.).

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

Széphalom-Könyvtár. Szeged, 1927—1928.

A Széphalom-kör ezen immár a tizedik számot elért sorozatos kiadványai természetesen a kör vezérlő szellemének, Zolnai Bélának a tevékenységét dicsérik elsősorban. Ő maga több nagyértékű dolgozatával van köztük képviselve: (1. sz.) Modern irodalmunk és az irodalomtudomány, (3. sz.) A janzenista Rákóczi, melyeket érdekesen egészítenek ki mindenekelőtt Pukánszky Béla dolgozata (6. sz.) A százéves magyar irodalomtudomány — ez már visszhangot váltott ki más oldalról is s így remélhetőleg lassan, de biztosan sikerül az úttörés olyan területeken is, hol féltő gonddal örködnék a régien és zárkóznak el az új elől, — Marót Károly értekezése (2. sz.) Lényeg és gondolat (Részlet a szellemiség kialakulásának történetéből) és Szerb Antal nagyon érdekes William Blake tanulmánya (10. sz.). A többi szám részben tisztán filozófiai problémákkal foglalkozik (Bárány Gerő értekezései), részben egyetemi kérdésekkel (így a Magyary—Huszti—Hornvánszky—Imre-féle 7. sz. kötetke). Külön kiemelendő még a 9. sz., mely szegény, túlkorán s tragikusan elhunyt Tóth Károly emlékezetét van hivatva őrizni s melynek vezető cikkét Klebelsberg Kunó gróf miniszter úr írta. Hóni tudományosságunk fejlődése s a vidéki új gócpontok megerősödésének érdekében csak azt kívánhatjuk, hogy ez a sorozat minél gyorsabban nőjön és népszerűvé legyen.

Kortársaink. Szerk. Hankiss János. Studium kiad. Budapest. F. à 1'60 P.

Vidéki egyetemi gócpontjaink agilis vezető szellemeinek már sok értékes új hazai irodalmi vállalkozást köszönhattünk az utóbbi években, de talán egyik sem olyan kedves meglepetés, mint ez az izléses kiállítású, kellemes formátumú, jó tollú írók-tól gondosan megírt, aktuális témájú kötetke-sorozat. Első hat számként Juhász Géza Babits Mihály-*a* és Móricz Zsigmond-*a*, Szondy György Csathó Kálmán-*a*, Zsigmond Ferenc Herczeg Ferenc-*e*, továbbá Hankiss János Tormay Cécile-kötetkéje és Ruzitska Mária Zilahy Lajos-tanulmánya láttak napvilágot. Hankiss Jánosnak, az érdemes szerkesztőnek az 1. szám elé írt szép előszavát mindenben helyeselhetjük: az élet is nyer, a tudomány is hálás lehet a maiakkal a maguk idejében való elmélyedő, szeretetteljes foglalkozásnak. Kitűnő vezérfonal lehet minden egyes kötet a modernért lelkesedő ifjúság és nagy-közönség kezében: épp ilyen úton-módon lehet azt elérni, hogy ne tervszerűtlen szeszélyességgel, igazi megértés híjával olvas-sák a kortársak munkáit, akiknek élményei, problémái a mából fakadván, legközelebb állnak édes mindnyájunkhoz. A szer-kesztőnek valóban csak szerencsét lehet kívánni a jó eszmé-hez és annak ilyen ügyes kiviteléhez. J.

Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, 1777—1848.
I. köt. 607 l. II. köt. 650 l. 8°. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1927.
Füzve 32 P.

A hatalmas, kétkötetes munka német nyelven való megjele-nésétől úgyszólván már csak hetek választanak el s nem akar-juk azt a megszegényítést megkockáztatni, hogy a németek hamarabb jöjjenek rá arra, hogy mennyit jelenthet éppen a filológusoknak is. Nemcsak arról van itt szó, hogy honi neve-lés-, oktatásügyünk fejlődéstörténete tárul szemünk elé, hanem egész szellemi életünk kialakulása, a honi nyelvért folytatott keserű küzdelem, a nemzetiségi harc kiindulópontjai és fejle-ményei, a nemzetnek a szó legszorosabb értelmében vett szel-lemtörténete bontakoznak ki az olvasó előtt. Rég nélkülöztünk egy ilyen munkát és a (remélhetőleg hamarosan napvilágot látó) hasonló stílus folytatását. Minden filológusnak legelemibb köte-lessége tudományának honi fejlődéstörténetével behatóan meg-ismerkednie; már pedig éppen az oktatásügy mutatja legfel-tűnőbben a különböző állásfoglalásokat s árulja el legszembe-szökőbben azoknak a kultúrtörténeti okait, főként, ha egy mű olyan alapos gondossággal rajzolja meg a háttérben dolgozó rejtett erők munkáját, mint ezt Kornis nagyértékű két kötete teszi.

F. I.

Komlós Aladár: Az új magyar líra. 8°. 239 l. Budapest, Pantheon, é. n. (1928). 5'60 P.

Egy ilyen könyvre szükségünk volt és van, sőt többre, minél többre, hogy tisztázódjanak a problémák s végül leszű-

rődjék a tárgyilagos döntés. Éppen ezért azonban sajnáljuk az utolsó fejezet (A magyar líra a háború után) soványságát: nemcsak nevek elmaradását, de azt is, hogy nagy általánosságok között mozog ott is, ahol ilyeneket említ. Ezzel kapcsolatban mindjárt egy másik szerény megjegyzés, melyet nem ártana szerzőnek megszívlelnie: használjon kevesebb idegen kifejezést és törekedjék magyarosabb, világosabb mondatszerkesztésre, különösen pedig ne éljen annyira vissza a közbevetett mondatokkal. Érzéke és tehetsége van a lírával való foglalkozáshoz, szeretettel és lelkesedéssel nyúl a költészet legérzékenyebb virágaihoz, tárgyilagosságra is törekszik, nagy átfogó eszmék szerint igyekszik az anyagot csoportosítani, de mindez nem mindig sikerül neki. Egy mellékesebb kérdés, mely a kiadónak szól: miért kell egy különben jó kiállítású kötetet mindenkép rozsdásodó drótfűzéssel elrontani?

F. I.

Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. Debrecen-Budapest, Csáthy, 1928. 8°. 448+7 l.

Az illusztris szerző a hatalmas mű elé írt rövid előszóban azzal magyarázza munkáját, hogy rendszeres esztétikán dolgozva, szükségét érezte annak, hogy a magyar esztétikai gondolkodás fejlődését is áttanulmányozza. „Életrevaló tudományrendszer ugyanis csak mint előző fejlődési sor folytatása alakulhat ki.“ Alaposan meg is felelt ennek a történeti tanulmányozásnak, amint ezt az előttünk fekvő hatalmas terjedelmű mű bizonyítja, melyet gondos névmutató tesz könnyen használhatóvá. Szerdahelyitől és a nyelvújítás esztétikájától Pauler Ákosig minden valamennyire fontos irányt és teoretikust felölel ez a munka. A minden fejezethez csatlakozó bőséges könyvészet valóságos magyar esztétikai lexikonná teszi ezt a könyvet, mely már emiatt sem hiányozhat könyvtárainkból és irodalommal foglalkozó szakembereink kézi apparátusából. Nagyon jó lenne azonban egy második kiadásban egyes könyvészeti szakaszokat még pár külföldi műnek a címével megszerezni (így pl. az Irodalomelmélet-ről szóló 36. paragrafus végén, hol mind a francia, mind különösen a német munkák felsorolása sok mindennel lenne kiegészíthető, főként azért is, mert az itt tárgyalt magyar művek maguk jórészt elhanyagolták ennek az irodalomnak teljesebb földolgozását s így különösen modernebb állásfoglalásokra nézve nem kap az olvasó kellő tájékoztatást). Ez azonban csak szerény megjegyzés lehet egy ilyen rengeteg anyagot felölelő alapvető művel szemben, amely valóban mindenre gondol. Világos, logikus anyagelrendezése, tipográfiailag is sikerült áttekinthetősége, magyaros, egyszerű, könnyen érthető nyelve, minden modernkedést és csinált mélyértelműséget kerülő közvetlensége kedvelt segédeszközzé kell hogy tegye mindannyiunk kezében.

—ó —s.

Az élet iskolája. A gyakorló polgári fiúiskola tanártestületének közreműködésével szerkesztette Szenes Adolf. A Gyakorló Polgári Iskola Könyvtára 1.) Budapest, Thália, 1928. 8° 384 l. 10 P.

A testes kötet változatos tartalmával a gyakorlóiskola régi bevált tanári karán kívül a vele legszorosabb kapcsolatban álló főiskolai pedagógiai tanárt is dicséri, dr. Mester Jánost, ki „A munkaiskola lélektani alapvetése és új formális fokozatai”-ról írt érdekes és jól átgondolt cikket. Jelenlegi igazgatója, Szenes Adolf, négy hosszabb értekezéssel szolgált, melyek közül bennünket legjobban a „Típusos hibák a tanítás technikájában” érdekelhetnek. Részt kért a munkából a két volt igazgató is: Sólyom János (A A polg. iskolai fogalmazás-tanítás kérdéséhez) és Lux Gyula, (A német nyelvtanítás tizparancsolata). Ezekből a modern nyelvtanítási tizparancsolatokból csak a következőket legyen szabad ideiktatni: Minden áron legyen beszélgetés, olvasás, nyelvtan és írás. 2. Minden új anyag megtanulási útja: fül-, száj-, szem-, kéz. 7. A beszédgyakorlatoknál igyekezzünk minél többet szemléltetni (külső és belső szemléltetés). 10. Soha olyan házi feladatot ne adjunk, melyet a tanuló egymaga nem bír megoldani. Rendkívül figyelemreméltó Gyurjács Andor cikke is: Módszer és sablón a magyar nyelv tanításában, amely arra a konklúzióra jut, hogy a módszernek nem feladata az akadályok folytonos elhárítása, mert elsősorban arra kell törekednie, hogy a lelkierőket izmosítsa, fejlessze és az akadályok leküzdésére képessé tegye. Teremtő élet, feszültség kell, mi pedig sablón nyomán nem fakadhat. A jó tanár módszeres eljárása szakadtlan küzdelem a mercvülő formák ellen, melyeket újra meg újra meg kell olvasztania, hajlékonyvá varázsolnia. Nagyon érdekes a nem szakunkba vágó dolgozatok közül dr. Prochaska Ferenc három értekezéséből a középső: Verne Gyula és a földrajz-tanítás, melyben nagyon gondosan és óvatosan méri le a közkedvelt ifjúsági író műveiből meríthető hasznot és kárt (különösen a magyar viszonyok nem ismerése szomorúan jellegzetes — l. pl. a „Kárpáti várkastély” kellemetlen tévedéseit). Dr. Greguss Pál cikke s kitűnő rajzai meglepetésszerű bizonyítékokkal szolgálnak ahhoz, hogy a munkaiskola helyes vezetés mellett mit produkálhat az aránylag nagyon fiatal tanulóanyaggal is. A kötet különben minden lépten-nyomon újabb adalékkal szolgál e jó iskolának, mely úgyszólván e könyv megjelenésével egyidejűleg szűnt meg fővárosunkban, meglepő eredményeihez: nagyon sok próba van benne a kis tanulók igazán elismerésreméltó teljesítményeiből. Valóban az a nemzeti munkaiskola ez, melynek „gondolatáról” Jávor Albert írt e kötetbe kimerítő történeti és magyarázó cikket. A felsoroltakon kívül Avar Gyula (történettanítás), Antal Sándor (rajz-tanítás), Czöndör László (szlőjd), Kautny Károly (torna), Kertész Gyula (ének) járultak hozzá a mű teljességének megadásához nívós tanulmányaikkal. —ó —s.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Erich Fascher: ΠΡΟΦΗΤΗΣ. Eine sprach- und religionsgeschichtliche Untersuchung. Töpelmann, Giessen. 1927. 8°. IV+228 l.

A részben nyelv-, részben vallástörténeti kutatásaihoz, — melyeket a göttingai, majd marburgi egyetemen az újtestamentumi docentura elnyerésére nyújtott be — a szerző mindig egyes helyekből indul ki, ahol a π. szó előfordul. Tanulmányát 5 fejezetre osztja, az 1-ben szól a π. előfordulásáról a görög nyelvhasználatban, a 2-ban a π.-ről mint egyiptomi papi cím fordításáról, a 3–5-ben pedig az ótestamentum, az újtestamentum és hellenisztikus világ prófétáiról, majd, hogy mit értettek az apo-
legeták és egyházatyák a π. fogalmán.

Először összefoglalóan ismerteti a szótárok, nyelvtanok és etymologiai kézikönyveknek a π.-re vonatkozó magyarázatait; eszerint a π. προ-ja itt nem „előre“ v. „előtte“ jelentésű, hanem csak „ki“. A π. nem az, aki valamit előre megjósol, hanem aki valakit kijelent vagy kihirdet (Sprecher, Verkünder). A π.-szel azonos jelentésű a ὑποφήτης, csak itt talán erősebb az istentől való függés, pl. Glaukos Nereus ὑποφήτης-ε, Orpheus Apolloné.

A π. szó előfordulása a klasszikus görög irodalomban nagyon ritka, de mindenütt a kihirdető jelenlétében szerepel. A π. előfordulhat mindenféle vonatkozásban: Pindarosnál a bor προφάτας κώμου („der beim Komos sprechen macht“). A μάντις is π.-szé válik Aischylosnál, amikor az istenség akaratát kihirdeti. Eppen így van Euripidesnél — Sophoklesnél a szó nem fordul elő —, a költő a múzák prófétája, a filozófus a φύσις-é. Eleinte tehát a π. nem szorítkozik csak a kultuszi értelemre, noha azért ez utóbbi értelemben gyakoribb. Aránylag a legtöbbször Platon használja a π. szót, ugyancsak ilyen értelemben, mellette genitivusban áll az az istenség, akinek a szavait hirdeti a π. A legtöbb hely az oraculumok papjaira vonatkozik. A hellenisztikus korban a π. mellett genitivusban már nemcsak egy istenség, hanem más fogalom is állhat, pl. ιστορία, és ez a genitivus a kihirdetés tartalmát viseli. A kihirdető jelentése nem homályosodott el, legfeljebb módosult a π.-nek ilyen jelentésében: προφήται τῆς δόξης τῶν πολλῶν, a nyilvános vélemény képviselői; vagy ahol a ἐρμηνεύς = interpretes értelmet vesz fel: π. ἐπέων. A π. mint jövőmondó csak egyetlen egyszer fordul elő egy Theokritos scholionban. A π.-ből képzett ige προφητεύω jelenti: egy isten nevében beszélni, valamit kinyilatkoztatni, azután a π. hivatalát ellátni. Jósolni mindig = μαντεύεσθαι.

Ezekhez a nyelvészeti vizsgálódásokhoz egy vallástörténeti kiegészítés járul a görög prófétákról és hogy ezek hogyan kapták a kinyilatkoztatást az istenségektől. Sem a mondák alakjaiból (Orpheus és tanítványa Musaios, Onomakritos, a Bakisok, Epimenides, a Sibyllák), sem a költőknél szereplő látókokból nem igen lehet a valóságra következtetni; a jóslóhelyekről is csak mint intézményről tudunk, mert itt a π. sze-

mélye egészen a háttérbe szorult. Homerosnál a jóslást a μᾶντις végzi, akinél ez mesterségszerű jelmagyarázat; extasisról szó sincsen. Később ehhez a mesterséghez az isteni ajándék is szükséges; Aischylosnál Zeus, Sophoklesnél Apollon, Euripidesnél már Dionysos is ad jóslótehetséget. Platon különbséget tesz a jelmagyarázó és a látnok között, s az utóbbit többre becsüli, mert ezek jóslása istentől való és nem tanulható. Különben már elég hamar akadnak kétkedők, pl. Thukydides egyáltalán nem hisz a jóslásban. Ezért érzi jóval később Plutarchos a szükségét annak, hogy rehabilitálja az oraculumokat.

Fascher könyvének ez az első fejezete kerek egészet alkot és elsősorban a filologus vallástörténész érdeklődésére számíthat. Amit az egyptomi π.-ről ír, az csak kísérlet egy az ő számára is idegen területen; ezt a problémát, mint ő maga is állítja, csak az egyptologus oldhatja meg sok részletkutatás után. A szerző összeállítja azokat a helyeket, ahol a π. szó az egyptomi hm-ntr = istenszolgája fordításaként szerepel. Ez az elnevezés a Kr. e. III. sz. közepén Manethonál fordul elő először, valamint a memphisi és kanopusi papi decretumokban. Ezekből és későbbi görög írókból csak annyit tudunk meg az egyptomi π.-ről, hogy a hierarchiában az első helyen állt és templomi előljáró volt, de, hogy mi volt a funkciója, azt csak találgatni lehet. F. azt a hypothesis kockáztatja meg, hogy talán görög mintára eleinte az oraculumok papjait nevezték π.-nek, s innen terjedt el ez az elnevezés a többi templomokra.

A zsidó, majd evangéliumi próféták tárgyalásánál már inkább csak theologus olvasóra számít a szerző. A zsidó és görög fordítás egybevetésével megállapítja, hogy a π. mindig a „nabi” fordítása. Foglalkozik a nabi fogalmával és azzal, hogy ez milyen fejlődési fokokon ment keresztül az ótestamentumban; majd a 4. evangéliumban Keresztelő János és Jézus prófétaságával s az első és második század pogány prófétáival. A bibliai π. fogalma legyőzte az antik orakulumprófétákat, μᾶντις-okat és γόης-eket, és a szó ebben az értelemben ment át minden kulturnyelvébe.

(Budapest.)

KORZENSZKY NÓRA.

R. Reitzenstein: Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen. 3. erweiterte und umgearbeitete Auflage. 1927 Leipzig. Verlag von B. G. Teubner. 8-r. VIII + 438 l. + 2 T. 14 M.

Studien der Bibliothek Warburg VII.: R. Reitzenstein und H. H. Schaeder: Studien zum antiken Synkretismus. Aus Iran und Griechenland. B. G. Teubner Leipzig 1926. 8-r. 255 l. + 4 t. 18 M.

Vorträge der Bibliothek Warburg, 1924—1925. B. G. Teubner Leipzig 1927. 8-r. 371 l. + 35 t. 18 M.

Richard Reitzensteinnek 1909-ben Strassburgban teológusok számára tartott vallástörténeti előadása a hellénisztikus kormisztérium-vallásairól két évtized leforgása alatt terjedelemben, de jelentőségben is nőttön növe, harmadik kiadásában fekszik előttünk: hatalmas kötet, az eddigi kiadásoknál átfogóbb munka,

a keletről jövő vallásos gondolatok és élményformák megismerésére a legjobb vezérfonal és, ami talán a legmeglepőbb, még azok számára is, akik eddigi alakjában már jól ismerik, új könyv. Tartalmának gazdagodását nemcsak azoknak a tanulmányoknak a felhasználása okozta, amelyekről éppen ezért ebben az összefüggésben óhajtok beszámolni — t. i. a R.-tól újabban fölfedett iráni-görög érintkezéseké —, hanem egészen vagy részben új fejtegetések felvétele is, pl. a Nero-féle keresztény-üldözés háttéréről vagy óind és hellénisztikus liturgiák gondolatrokonságáról. De itt ennek a műnek csak általános jelentőségét kívánom kiemelni filológiai tudományunk legújabb fejlődésének történetében, és pedig a kiváló szerző vallomásszerű szavaival.

„Als ich als junger Student — írja R. (403. l.) — von der Theologie nach langem Umherschauen zur klassischen Philologie überging, lockte mich zuerst die ganz anders ausgebildete Kunst der Interpretation, die mir hier in einem Meister wie Johannes Vahlen entgegentrat. Mit jugendlich überschwänglichen Begeisterung erfüllte mich, dass sich mir hier endlich feste Richtlinien, ja, wie ich damals glaubte, unumstößliche Regeln böten, wie man von der Überlieferung zum Worte des Autors und von diesem zum Sinn und zu dem Empfindungsleben vordringen müsse... Auf andere Gebiete, als meinen Lehrer hat das Leben mich geführt; aber dass ich, als einmal ein einziger Vers des Paulus (I. Kor. 2, 14) mich beschäftigte, es als notwendig empfand, mich in die ganze Art seiner Gedankenführung und seiner Rhetorik, kurz seine Sprache einzuarbeiten, das danke ich ihm, und das hat dies Buch seinerzeit veranlasst und mir die Fragestellung nach dem Orientalischen und dem Griechischen im Denken und Empfinden der Paulus gegeben... Weil alles, was wir an geistigem Besitze haben, und besonders, was wir der alten Wiege der Weltkultur, Asien verdanken, durch das Griechentum und das Römertum hindurchgegangen ist, unsere Sprache und mit ihr unsere Begriffe so gebildet sind und bis heute nur Völker auf uns gewirkt haben, die durch diese Schulung gegangen sind, ist die klassische Philologie die Dienerin aller Wissenschaften und eben darum für mich die Königin. Eine wirkliche Geistesgeschichte ohne sie und die Hilfsmittel, die sie bietet, bleibt ohne Fundament, unselbständig und unzulänglich.“ E szavak — ezért idéztem őket ily terjedelemben — a klasszika filológiai kutatásnak, sőt bizonyos tekintetben éppen az ú. n. verbális filológiának („Den Ausgangspunkt bildet für uns immer das Wort“ — folytatja R. 404. l.) olyan felfogását juttatják egy gazdag és eredeti tudós élet egyéni irányzatában kifejezésre, amelynek ez a könyv, a *Hellenist. Mysterienrel.* valóban nemcsak szakszempontról jelentős gyümölcse. Joggal állapíthatta meg egy angol recensense, hogy vele R. csattanós bizonyítékát szolgáltatva annak, milyen tekintélyes szerepe van a klasszika filológiai stúdiumnak korunk szellemi életében.

Pedig, tegyük hozzá, a munka nagyobbik részében (92—425. l.: *Beigaben und Ausführungen*) esotérikusan filológiai s az eredeti előadásból átformált első rész is megkívánja az önálló ítéletet alkotni akaró olvasótól a már említett iráni-görög tanulmányok ismeretét.

Az idevágó teljes anyagot, annak tudományos kutatás alakjában való feldolgozásával a *Studien zum antiken Synkretismus* első fele (*Griechische Lehren*) tartalmazza, de az credmények most már R. nek a hamburgi Warburg-könyvtár előadásainak sorozatában (*Vorträge* 1924—25. 1—37. l.) megjelent bő és aprátustól nem terhelt összefoglalásaiban (*Altgriechische Theologie und ihre Quellen; Plato und Zarathustra*) is olvashatók. Azoknak, akik általános tájékozódással e rendkívül érdekes gondolat-történeti kérdésekben megelégszenek, ezeket ajánlom.

Reitzenstein ez alkalommal újra kiterjeszkedik olyan későbbi vallásos szövegek magyarázatára, amelyekkel már többször foglalkozott, így a hermétikus iratok első darabjára, a „Poimandres”-re, az ú. n. Naassenus-prédikációra és a *Töpferorakel* néven ismeretessé lett papyrustöredékekre. Ezeket nagyobb munkájában újra ki is adja. A legutolsó e három közül arra szolgál neki, hogy az egyiptomi köntös mögött felfedezze az iráni mintát, segítségével egy perzsa apokalypsis, amely *Bahman Yašt* címmel csak középkori recenzióban maradt fenn, a világ négy korszakáról szóló zoroasztrianus tanításával együtt az ókorba datáljon vissza. Ennek a jelentősége nemcsak pl. az eddig hasonlóképen kronológiátlan ind időszak (*yuga*)-szpekulációk szempontjából óriási. A kiváló nord-filológus, Axel Olrik az istenek alkonyáról szóló munkájában (*Ragnarök, die Sagen vom Weltuntergang*, németül 1922) még ingadozott, hogy a *Bahman Yašt*-nak, lényegében a *Mahābhārata* III. könyvével megegyező leírását a súlyedés utolsó korszakáról, amikor tisztet és szeretet (tehát a „vallás”: ugyanaz és mégis több, mint a görög Αἰδώς και Νέμεσις mert a keletieknél a világépületet valószínűleg tartó principium) eltávoznak a világból, a Kr. u. sz. IV. vagy VI. századra tegyék: R. nek most már módjában van a hesiodosi korszakokat is, melyeknek a görög költő kiállításából (5. kor: a herosoké) származó belső ellentmondásait éles elemzéssel mutatja ki, ugyanerre a keleti mintára vinni vissza. Hogy az orphikus tan a világ négy korszakáról s Zeusnak a nagy mindenséggel azonos, illetve azzá átváltozó testéről, melynek R. tanulmányának egy második negyedet szenteli, rokon keleti felfogásból vezethető le, annak a valószínűsége már eleve is még nagyobb volt.

R. érdeklődésének középpontjában azonban tulajdonképpen Platon áll. Neki szenteli tanulmányának felét: az I. és IV. fejezetet. Azt óhajtja itt megértetni, hogy miért hozza összefüggésbe a nagy filozófus tanítványa és jóbarátja, a keleti tanításokkal jól ismerős tudós matematikus és orvos, Eudoxos Platont Zarathustrával (Plin. *nat. hist.* 30, 3), és pedig úgy,

hogy ez utóbbinak igazi magyarázóját és folytatóját nem a Xerxes idejében élt perzsa teológusban, Ostanésben kelljen látnunk, hanem az ideák világának görög profétájában. Kiindulópontot e probléma megoldásához R. egy fiatal orientalisztának, aki különben Bollnak is tanítványa volt, Albrecht Goetznek abban az érdekes megállapításában talál, hogy a sokat vitatott ál-hippokratési irat a „Hetes számról“ (περι ἑβδομάδων) az Avestának egyik csak középkori kivonatokban ránk maradt darabjától a *Dāmdād-Nask*-tól függ, s így belőle ennek számára a Kr. e. i V. században terminus ante quem nyerhető. Ennek a *Nask*-nak a görög feldolgozását vizsont a „Poimandres“ben véli R. felismerhetni, úgyhogy a hermetikus irat kozmogóniájában, a világosság és a sötétség világtéremtő küzdelmében az „Ἀνθρωπος, az isteni Ősember sorsának kinyilatkoztatásával, egy Platon előtti iráni mythos, ill. teológiai tanítás körvonalai bontakoznának ki előttünk. Kézzelfoghatóvá válnának eszerint azok az iráni gondolatok, amelyekre Platon a Theaitetosban (p. 176) céloz, melyeket a Politikos mythosában (270a) még elvet, de amelyeket a Törvények „második világlelkében“ (X. 893 sqq.) már magáévá tesz. Sőt a perzsa kozmogonia tekintetbevétele magyarázná meg teljesen a Timaiost is, mythikus felépítésében, anyagának körülhatárolásában, egyes részek kiválasztásában vagy mellőzésében, anélkül, hogy egyenes kölcsönzés itt kimutatható lenne. Tagadhatatlan az, hogy Platont az iráni teológia problémája: Isten és a neki ellentálló, anyagt egymáshoz való viszonyának gondolata foglalkoztatja, s a korlátozó ellentállást az utóbbi részéről már ebben a munkájában elismeri.

Wilamowitz *Platon*-jában annak idején csak a Timaios „tudományának“ a görög gondolkodás stílusától elütő különösségére mutatott rá: Reitzensteiné az érdem, hogy mint már annyiszor, a tévedni merésnek úttörő kockázatával nehezen hozzáférhető vidékekről hordja össze a megfelelő építőanyagot oda, ahol mások legfeljebb csak a rést sejtették. Kalandozásai-ban a keleti hagyományok területén nem volt soha könnyű megbízható kalauzra találnia. Most, úgy látszik, különösen ügyes segítőtársra akadt egy kiváló orintálista-szakképzettségű tanítványa, H. H. Schäder személyében, aki a Studien második felében (*Iranische Lehren*) a mythikus Emberistenre vonatkozó keleti anyagot alapvetően dolgoz fel (*I. Der Urmensch in der awestischen und mittelpersischen Überlieferung. II. Zur manichäischen Urmenschlehre. III. Der „Mensch“ im Prolog des IV. Evangeliums*). A II. fejezetben s a függelékben Sch. a manicheus kozmogoniára vonatkozó részletkérdéseket figyelemre méltóan fejteget, míg a fentnevezett előadássorozatban (65--157. l.) *Urform und Fortbildung des manichäischen Systems* címen egy eredeti új magyarázatot terjeszt elő ennek a nagyfontosságú, de lényegében mind a mai napig rejtélyes vallási rendszernek értelméről: e dolgozatok kétségkívül nagy lépést

jelentenek a manicheizmus problémáinak filológiai-vallástörténeti és általános szellemtörténeti hozzáférhetősége felé.

A Warburg-könyvtár előadásainak ebből a kötetéből a filológiai érdeklődésű olvasó számára még három dolgozatot emelhetünk ki: Karl Ludwig Schmidtét Szt. Pál viszonyáról az antik világhoz (38—64. l.), Eduard Fraenkelét Lucanusról, mint az antik pathos közvetítőjéről (229—257. l.) s különösen Franz Dornseiffét, amelynek a címe ugyan *Literarische Verwendung des Beispiels* (206—228. l.), de amelyet éppen a vallásos alkalmazásnak figyelembevételére tesz a „példa” fejlődéstörténetének igazi alapvetésévé.

KERÉNYI KÁROLY.

Oskar Beyer: Die Katakombenwelt. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1927. pp. VIII + 153.

Beyer könyve nem lép fel tudományos igényekkel, könnyen folyó, sokszor már a szép-próza határán mozgó előadási módorban akarja bevezetni olvasóit a római őskeresztény gyülekezet művészetének különös hangulatú és a modern emberre mindig kétségtelenül lenyűgöző varázsú világába. Az első három fejezető fejezet — *Gemeindezeit. Leben. Die Stadt*. — nem is egyéb, mint epitomizáló összefoglalása annak, amit az egyháztörténelem tud elmondani a római keresztény egyház első három évszázadáról, legelsősorban *Achelis*, ezenkívül pedig *Reitzenstein*, *Weinel* és *Wendland* művei és kutatásai alapján. A könyv legtöbb gonddal készült fejezetei — az ötödik és hatodik fejezetek — a katakombák falain található szimbolikus jelekkel és a katakombák falfestő művészetével foglalkoznak. Ezeknek a fejezeteknek, mint általában az egész könyvnek, legnagyobb hibája a szimbolizmus túlságavitele. A katakombák világát kétségtelenül a titokzatosság szelleme vette körül keletkezésük idején és az *arcana disciplina*, a kor szokásához híven is, a beavatatlan tömeg számára érthetlenné tette pl. az $\text{IX}\Theta\text{Y}\Sigma$ szimbolumát, vagy a változatos formájú Krisztus-monogramokat, de viszont a katakombák művészete, amelynek olyan közvetlen közeli kapcsolata volt az egykorú pogány, *saecularis* művészettel, nagyon sokszor használta ennek a művészetnek közömbös díszítő motívumait. Lehetséges, hogy ezeket az eredetileg közömbös ornamentumokat, így pl. a mozaik művészetig is állandóan kedvelt, de kifejezési formájában kétségtelenül pogány eredetű galambábrázolást (gondoljunk csak pl. *Honorius* és *Galla Placidia* ravennai sírkápolnájának mozaik-képeire!) később megtöltötték a keresztény szimbolika új tartalmával, de már a hajó, a nyíl, a borostyánlevél és más hasonló ábrázolásoknál, bármennyi jogalapot adhatna is az Új Szövetség és első sorban a páli levelek, Beyer átértékelő következtetései (58. skk. old.), maguknak a freskóknak ábrázolási módja, művészi előkészítése kétségtelenné teszi, hogy bármit gondoltak is legyen később a katakombákban megforduló ókori keresztények, a *loculi*, a *cubicula* és a *hypogaea* freskóinak képeiről.

maga a művész, legtöbbször esetben bizonyosan szintén a neophyták közül való, a maga pogány művészetét skrupulusok nélküli naivitással vitte át a keresztény környezetbe is. Úgy hisszük, hogy az elég nagy számmal előforduló és stílusban egészen a pompéji falfestményekre emlékeztető mitológiai jeleneteket ábrázoló freskókat is sokkal inkább meg lehetne így érteni, mint holmi erőszakolt analógiával keresni kapcsolatot a katakombák Odysseus- vagy Orpheus-ábrázolásai és Krisztus-alakja között.

Beyer a katakombák epigráfiai és művészeti anyagának ezt a vallástörténeti szempontok szerint való tárgyalását teljesen mellőzi, pedig a könyv két utolsó (VII. és VIII.) fejezetében, ahol a szarkofágokról és a sírokban talált használati tárgyakról ír, szimbolizáló tárgyalási módja vagy cserbenhagyja vagy egészen valószínűtlen következtetésekre készíti (l. 107., 110. és 114. oldalakon). A katakombák gazdag anyagának egységes vallástörténeti feldolgozása, a sok értékes részletkutatás után, még mindig mesterére vár, hiszen a katakombákról írott művek bibliográfiája azt mutatja, hogy a kutatás még mindig a nagy *Marchi* és *Rossi* örökéből él és a katakombákról szóló nagyobb összefoglaló művek, így elsősorban *Marucchi* könyveinek megjelenési dátuma a század legelső éveire esik, azóta pedig a vallástörténeti tudomány óriási lépésekkel haladt előre.

A könyvet egy szép színes freskó-reprodukción kívül 29 fényképek után készítette és a könyvhöz függelékképpen csatolt egészoldalas illusztráció díszíti, a szövegben pedig leegyszerűsített technikával készített rajzok illusztrálják a katakombák művészetének leggyakrabban előforduló szimbólumait és motívumait.

(Budapest.)

MATHÉ ELEK.

Hermann Schneider: Heldendichtung, Geistlichendichtung, Ritterdichtung. Geschichte der deutschen Literatur, hg. v. Köster u. Petersen. I. Bd. Heidelberg, Carl Winter, 1925. 8°. 532 l. K. 22-50 M.

Egy olyan mű ez, melynek nagy belső értékét csak a szakember és az is csak a vele való hosszabb, behatóbb foglalkozás után tudja megítélni. Különösen a legrégebbi irodalmat illetőleg majdnem azt lehet vele kapcsolatban kimondani, hogy legnagyobb előnye az, hogy sok minden nincs benne, ami más hasonló munkálatokban ott lelhető, de többé-kevésbé szabad fantáziaszárnyalással kiegészítve vagy színezve. A legszigorúbb tudományos kritika jellemzi ezt a nagyszerű könyvet, amely nem ereszt át semmit, ami nem fogadható el a leglekiismeretesebb filológiai vizsgálat után a legkétségteljesen bizonyíthatatlanabbul helytállóknak. A bő bibliográfiai részben további utalásokat kap az olvasó, ki az illető kérdéssel behatóbban akarna azután foglalkozni. Így sok ponton szegényebbé válik bizony a régi irodalom története, viszont sokkal, de sokkal pozitívabbá és valódi tudománnyá. Igaz, hogy kaptunk időközben egy másik hasonló

és még terjedelmesebb, alapvető nagy munkát erről az időszakról Ehrismann művében, de ez a Schneider-féle rövidségénél és clevenységénél fogva mellette is kitűnően megállja a helyét. K. J.

Orplid. Literarische-Monatschrift in Sonderheften. Herausgegeben von Dr. Martin Rockenbach. Orplid-Verlag, München Gladbach u. Köln. 8°. II—III. évf. 1926—1927.

Ez a kath. német folyóirat, mely nagyon jó kiállításban és kitűnő szerkesztésben jelenik meg, azt az életrevaló eszmét valósította meg, hogy minden füzet (s egy-egy füzet valóságos könyv) önálló, lezárt egészet képezzen s egy írónak vagy fő témának legyen szentelve. Csak a könyvismertetési részben van azután másról is szó, ami meg clevenséget biztosít az egyébkénti zárt egységen belül. Elöttem fekszik a R. M. Rilke-szám és a Schmidtbonn-füzet. Kitűnő cikkek, próbák a költők alkotásaiból minden oldalról mutatják sajátos egyéniségüket s költészetüket. E füzetek nagyon jól használhatók. Külön figyelmet érdemelnek az olyan gyűjteményes számok, mint Kindheitsdichtung der Gegenwart, melyeket pedagógusaink haszonnal forgathatnak.

—ó —s.

Richard Benz: Renaissance und Gotik. Grundfragen deutscher Art und Kunst. 8°. 178 l. Jena, Eugen Diederichs Verlag, 1928. Füzve 4:60, vászonkötésben 6:50 M.

A kötetben a régibb Blätter für deutsche Art und Kunst (1915—16., I., III., IV. Heft) két tanulmánya is foglaltatik, melyeknek már a címe is eleget mond: Die Renaissance, das Verhängnis der deutschen Kultur; Die Gotik als Grundlage deutscher Kunst und Kultur. Kiegészíti és közrefogja ezeket két újabb értekezés: Renaissance und Gotik. Bestimmung und Abgrenzung, továbbá Antike und Mittelalter. Az első, bevezető cikkben igyekszik a szerző azokat a félreértéseket megszüntetni, melyeket előbbi írásai okoztak. Nem a középkorhoz való teljes visszatérést hirdeti, hanem csak orientálódást kíván a gótika, mint vallásos-kozmikus megkötési forma irányában. A német szellemben való teljes belcélést óhajtja. A gót stílus egyenesen a népnek filozófiai kulturális értelemben vett életérzése. A középkorban az antik elemek nem is voltak veszélyesek, mert teljesen fölszívódtak a sajátosan germánok közé. A középkori ember a maga képére és hasonlatosságára formált át minden ilyen idegenszerűt és így teljesen újat alakított belőle, amelynek megvolt a maga egyéni, friss zamata és semmi-kép sem veszélyeztette a nemzetit, a sajátot. Bátor és eszméletető munka.

K.

Hennig Brinkmann: Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung. 8°. 204 l. Niemeyer, Halle, 1928.

A két bevezető fejezet már tavaly látott napvilágot a GRM. XV. kötetében, de itt ki vannak ezek is bővitve. A szerző tuda-

tosan stílustörténeti tanulmánynak szánta az egészet anélkül, hogy ezzel az egyes költői személyiségeknek jelentőségét akarná kétségbevonni, illetve leszállítani. A scholasztikus művészetelméletből kiindulva végigmegy szerző a költők teoretikus nyilatkozatain s segítségül veszi a poetikákat is, majd a középkori stílust analizálja az összes főbb műveken végig, míg az utolsó fejezet a renaissance korának, meg a XVII. századnak változott ízlését hasonlítja össze a régebbivel. A mű utolsó, befejező mondatai adják az egész kísérlet magvarázatát: „A XIX. század legnagyobb részét egyoldalú tartalomesztétikába esik vissza, habár Herbartnál s másoknál is a formális szép érvényesül. Csak az újabb kutatómunka fordul megint erősebben az alaki értékek felé. Idetartoznak a középkori formaproblémák megoldásáért folytatott eredményes fáradozások. A Goethe-kor mesgyéjén elváltunk tőlük; az elválasztó vonalon át újra hozzájuk visszajutni törekszünk.“ A könyv nagyon értékes és tanulságos példaanyagot is hord össze a középkori költészet főbb termékeiből. Szeretettel és kitartással megírt munka, amelynek ismerete minden régebbi irodalommal foglalkozónak feltétlenül szükséges. G.

Jacob Burckhardt: Die Kultur der Renaissance in Italien.

I. köt. 252 l. Füzve 1'60, k. 2'40 M. II. köt. 340 l. Füzve 1'60, k. 2'40 M.

Leipzig. Reclam: Univesal Bibliothek. 1928. Kis 8°.

Aug. Graf v. Platen: Tagebücher. Ugyanott. kis 8°. 286 l. Kötve 2'40 M.

A közismert Reclam kiadó cég ez idén ünnepli fennállásának százéves évfordulóját. Ez alkalomból Németország legnevesebb tudósai írnak ünnepi cikkeket; különösen figyelemre méltó *Witkowskié*, kinek ilyen tárgyú kis tanulmánya a *Reclam-féle Bücherfreund* 8—9. számában jelent meg, de más folyóiratokban is. Tagadhatatlan, hogy a kiadóvállalatnak mind a német, mind a világkultúra clóbbrevitelében nagy érdemei voltak és vannak. Amióta áttért a nagyobb, olvashatóbb betűkre, azóta formás kis kötetei igazán díszei lehetnek minden könyvtárnak. Egy egész sor olyan tudományos kiadást is igyekszik most nyújtani ebben a kitűnő kiállításban, melyek úgyszólván nélkülözhetetlenek germanisták, sőt a művelt nagyközönség könyvespolcain is. A most megjelent Burckhardt-mű világhírű s így róla külön írunk fölösleges, de meg kell említenünk, hogy nem Geiger átdolgozott szövege szolgált alapul, hanem Burckhardt eredeti fogalmazása, amint ezt az 1869-i második, tőle magától átnézett kiadás nyújtotta. Geiger t. i. sok tekintetben túlságosan szabadon bánt Burckhardt szellemi tulajdonával s a most dívó Burckhardt-renaissancehoz valóban méltó volt az eredeti szöveghez való visszatérés. A kiállítás mintaszerű.

Hasonlót mondhatunk Platen naplójának Reclam-kiadásáról, melyet E. Petzet rendezett sajtó alá, de csak kivonatossan. Az olasz renaissance kultúrájával foglalkozó klasszikus mű mellé szinte magától kínálkozott egy ilyen Olaszországot imádó köl-

tőnek a naplója, mely részben e klasszikus földön is íródott. Érdekesen vegyülnek ezekben a naplóföljegyzésekben a nagy őszinteségek a nyilván más olvasók számára való, stilizált helyekkel és sajnos több olyan a baráti viszonyokkal kapcsolatos ponttal, melyek érthetővé teszik Heinenck hírhedt támadásait. Mindenkép jellemzők ezek a lapok Platen különös egyéniségére nézve s egyben érdekes kultúrtörténeti dokumentumok. F. I.

Hans Neumann: Geschichte der deutschen Literatursprachen.

34 I. 1926. *Wilh. Schneider: Kleine deutsche Stilkunde.* 48 I. 1927².

Wilh. Schneider: Deutsche Kunstprosa. 55 I. 1928². Mind a Deutschkundliche Bücherei — Quelle u. Meyer, Leipzig — kiadványai, egyenként 60 Pf. árban.

A Deutschkundliche Bücherei, mely pár év alatt gyors egymásutánban vagy száz kitűnő füzetet adott ki, ma már úgyszólván fogalomná vált. Német nyelvészeti és irodalomtörténeti kérdéseket tárgyaló, önmagukban zárt egészet képező, de csak egy-egy korszakkal vagy műfajjal foglalkozó kötetkéi a legjobb szakemberek tollából valók és így nemcsak tömör rövidségű áttekintést nyújtanak az illető témáról, hanem egyben nagyon megbízhatók is. A fent jelzett három könyv különösen értékes, mert egészen új szempontok szerint vezetnek be a német irodalmi nyelvvel való behatóbb foglalkozásba. Germanistáknak úgyszólván nélkülözhetetlen segédkönyvek és főleg a két stílustani kötet középiskolai oktatásunkban is kitűnő szolgálatokat tehet. Heine, H. v. Kleist, A. Stifter, G. Keller és Nietzsche től vett szövegeket magyaráz a szerző a Kunstprosa-füzetben, míg a másikkban az elméleti bevezetést adja, de ott is sok ügyes példát sző a tárgyalásba.

—ó —s.

Ernst Gelpeke: Fichte und die Gedankenwelt des Sturm und Drang. 8°. 308 I. Leipzig, Felix Meiner, 1928. 10 M.

Az értékes munka alcíme (Eine ideengeschichtliche Untersuchung zur Begründung der Wurzeln des deutschen Idealismus) is mutatja, hogy nagyobb koncepciójú szellemtörténeti kísérletről van szó, melyet nyugodtan mondhatunk nagyon sikerültnek. A Notgemeinschaft deutscher Wissenschaft támogatásával jelent meg! A mű arra törekszik, hogy azt, ami Fichténél a kanti tantól eltérő, a Sturm und Drang-ból vezesse le. Nagyon ügyesen és szerencsésen definiálja magát ezt a nagyon fontos XVIII. századi mozgalmat, amellyel ma ismét újult erővel foglalkozik az irodalomtörténet (l. Korff vonatkozó munkáit). Kimutatja egyrészt Fichte közvetlen kapcsolatát a Sturm und Drang-gal, másrészt egész lényének és temperamentumának rokonságát a Stürmerekével. Nagyon érdekesek még az irodalomtörténész szempontjából a zárófejezet azon szakaszai, melyek a nagy filozófusnak a fölvilágosodáshoz és romantikához való viszonyát tárgyalják.

—ó —s.

H. A. Korff: Geist der Goethezeit. II. Teil. I. Buch. Klassik: *Weltanschauung*. 8°. 117 l. J. J. Weber, Leipzig. 1927.

Korff, ki a Sturm und Drang-tól a klasszicizmuson át a romantikáig egy nagy új egységbe igyekszik foglalni a német irodalom fejlődését s e korszaknak a Goethe-kor nevet adja, hatalmas műve első kötetével jelentős sikert aratott. Mindazonáltal második kötetével sokáig várakoztatja meg a már rég érdeklődéssel elébe néző szakköröket. Most is arra volt kénytelen elhatározni magát, hogy e második kötetet részletekben jelentesse meg. Egy ilyen első töredék ebből a fentjelzett könyv, amely Herder s Goethe, másrészt Kant meg Schiller világnézetét adja rendkívül ügyes elgondolás alapján. Szerinte a német klasszicizmusnak két forrása a természetiidealizmus és az értelmi idealizmus, melyeknek szintézise a „deutsche Klassik“. Kant férfias gondolatvilágának megtermékenyítő betörése Herder és Goethe feminin gondolatvilágába az igazi oka és kiindulópontja ennek a klasszicizmusnak. F. I.

Die Schatzkammer. Leipzig, Hesse u. Becker.

Németországban a könyv jelenlegi drágulásával csaknem lépést tart az olcsó, gondosan összeválogatott, nagyon jó kiállítású sorozatok létesítése és terjesztése. Ezek egyike Hesse és Becker kiadvállalat Schatzkammer-gyűjteménye, amely eddig kb. másfélszáz kötetben nemcsak a német, hanem a világirodalom minden fontosabb epikus művét összefogta már. Mivel ez is, mint a német kiadások általában, a szöveg teljességére és hűségére helyezt súlyt, bátran nyulhat hozzá az irodalomtörténész is (sok kötetet megfelelő bevezetések egészítenek ki). A fameszes papíron, kitűnő nyomással és nagyon erős, ízléses vászonkötésben kiadott kötetek alacsonyan megszabott ára (2-85 M) könnyen hozzáférhetőekké teszi őket mindenki számára. Nagyjelentőségük azonban még az értéktelen, a magasabb ponyvairodalom elleni küzdelemben is, mert a nagyközönséghez fordulnak, sőt a legszegényebb néposztályokhoz is. Gottlieb Ulija éppúgy képviselve van itt, mint Anzengruber Schandfleck-ja, Freytag hatalmas regényei, Storm és Saar finom novellái, G. Keller halhatatlan alkotásai mellett, de Grimmelshausen *Simplicissimus*-a sem hiányzik. A gyűjtemény további kiépítése feltétlenül nagy nyereséget jelent s sok kitűnő fordításával együtt meg fogja valósítani a Goethe-től elgondolt *Weltliteratur*-t német nyelven. F.

A Deutsche Dichter-Gedächtnis-Stiftung kiadványai. *Der güldne Schrein*. 1927. 8°. 154 l. *Der güldne Schrein. Ein Jahrbuch auf* 1928. 8°. 224 l. 1-50 M. Hamburg-Grossborstel.

A magasabb ponyvairodalom elleni harc főként olyan országban jogosult, sőt feltétlenül szükséges, mint Németország, hol a sajtó hétről-hétre, évről-évre a sajtótermékek beláthatatlan tömegét veti piacra. Nagyon igazza van a Dichter-

Gedächtnis-Stiftungnak jelmondatával: Ein Buch ist Wahrheit und Betrug, ist gut und böse — wähle klug! Főként az ifjúságot és a népet tartja szem előtt ez az áldásos intézmény kiadványainál, melyeket tagjai áldozatkészségéből nagyon olcsón s részben ingyen terjeszt el. Évkönyvei azonban a szaktudós figyelmét is föl kell hogy keltsék. Az 1927-es pl. a következő terjedelmesebb munkálatot hozta Benno Diederich tollából: Die Geschichte der deutschen Literatur. Eine Höhenübersicht. Az 1928-as Max Wieser értekezését „Der deutsche Roman der Gegenwart“, Richard Jahnke cikkét „Vom Wesen und Werden der Sprache“ tartalmazza egyebeken kívül. Mindkét kötet továbbá nagyon értékes bibliográfiákat nyújt; részben az értekezéseket egészítik ki ezek, részben pedig a Stiftung nagy céljának állnak szolgálatában. Tanári köröknek azonban külön figyelmükbe ajánlható a Quellen című gyűjtemény, mely olcsó és teljesen megbízható kötetkéivel a serdültebb ifjúsághoz fordul. Költeményeket, meséket, mondákat, elheszéléseket, drámákat, történelmi rajzokat, útleírásokat foglal magában; a német költészet, irodalom java termékeiből valókát. Egy mellékelt táblázat gondosan megjelöli az életkort is, melytől fogva az egyes kötetkéek használhatók vagy ajánlhatók. —ó —s.

Heinrich Scharrelmann: Vom strahlenden Leben. Versuch einer neuen pädagogischen Teleologie. 8°. 275 l. Georg Westermann, Braunschweig—Berlin—Hamburg. (1927.) Köte 5 M.

Scharrelmann minden pedagógiával foglalkozó ember ismeri s így egy-egy új könyve eleve is érdeklődésre tarthat számon. Mégis ez a kötet külön kiemelendő a többi jó írása tömegéből, mert valóban alapvető neveléstanai munka, amelyet ráadásul a szeretetnek igazi sugárzó napfénye önt el minden részében. A könyv két félre oszlik: az első elméleti, a második gyakorlati, hol előadási óráiból és a szülői értekezleteken elmondottakból ad próbákat. Érdekes, hogy milyen határozottan foglal állást a hazájában most, sajnos, divó politikai pártcélnak a tanügybe vitele ellen és mennyire hangsúlyozza minden másval szemben a vallásos alap erősítését. Nicht Parteiziele, sondern Menschheitsziele! a nagyon helyes jelszava. Megmutatja, hogy az ember, mindenekelőtt a gyermek, mentalitásának milyen óvatos irányítására és korrigálására van szükség, ahhoz, hogy életerős, bátor generációt neveljünk, amely a mai súlyos létért való harcban megállja helyét. Minden idealistának (s főleg tanítással foglalkozóknak csak idealistának szabad lenniök) szívéhez szól már a bevezető fejezet: Es geht nicht ohne Metaphysik! Ugyanezt hangsúlyozza az elméleti rész záró szava: Nach meiner Einsicht führt nur ein Weg heraus aus dem Materialismus und Pessimismus der Zeit: Die Erkenntnis der Vorrherrschaft und der unvergleichlichen Überlegenheit des Geistes über alle irdischen Gebundenheiten, die die Zeitanschauung als das einzig Wirkliche und Reale auffasst. A megvalósításhoz egy

dolog kell: Schulreform von innen heraus, geboren aus einer neuen Mentalität des Lehrerstandes! —ó —s.

Max Vanselow: Kulturpädagogik und Sozialpädagogik bei Kerschensteiner, Spranger und Litt. 8°. 143 l. Junker u. Dünnschwarz, Berlin, 1927. 3-80 M.

Szerző úgy látja, mintha a világháború után beállt fokozott pedagógiai érdeklődés kezdene alábbhagyni s éppen ezért elkezettnek véli az időt annak az eldöntésére, hogy mit és mennyit nyertünk e nagy mozgalomból maradandó értéként. Különösen kiemelendőnek tartja Spanger-nél a vallásos beállítást és mindhárom fentebb említett pedagógus munkájában a növendék iránti meleg szeretetet, valamint az erős hazafias érzést. A kultúrát olyan nagyra tartják a nevelésben, hogy e tekintetben talán némi túlzásokra is ragadtatják magukat. Bennünket az irodalmi oktatással kapcsolatos sok gyönyörű megállapítás érdekelhet legjobban, mint pl. a következő: a tanító (tanár) az egykor élt nagy emberek képviselője a tanításban. Goethe költeményeit tanítva Goethe szellemének újra föltámasztói vagyunk; mi tanítunk és Goethe nevel! Ha tanításunk egyáltalán ér valamit, ha elég szerények vagyunk ahhoz, hogy magunkat kizárólag Goethenek, a nevelőnek közvetítőjeként érezzük, hogy saját magunk háttérbe szorulva kizárólag neki engedjük át a szót, az ő szelleme fog nevelni. A könyv nemcsak tudományos lelkiismeretességgel és tárgyilagossággal, hanem igaz lelkesedéssel is van megírva, amiért kétszeresen ajánlható. G.

Graf Hermann Keyserling: Das Spektrum Europas. 8°. 495 l. Niels Kampmann Verlag, Heidelberg, É. n. (1928.) F. 9-50, k. 11 M

A szellemes filozófus-grófnak egy olyan újabb munkája, mely nemcsak a nagyközönséget, hanem tanári köröket s elsősorban modern filológusokat érdekelhet, mert végigveszi benne az összes európai népeket és kitűnő jellemképeket rajzol a németről éppúgy, mint az angolról, franciáról és olaszról. A magyarokról sem feledkezik meg, sőt nagyon rokonszenvesen tünteti föl egész népünket, viszont igaz az is, hogy nem olyan mély itt, mint egyéb fejezeteiben: nyilvánvalóan nem tanulmányozott bennünket annyira, mint a nyugati nagy kultúrnépeket, kiktől földrészünk sorsának irányítása függ. Az angol úgyszólván az állattal legközelebbi rokonságot tartó, a természethez közelálló ösztönember az ő számára, ki nem fárasztja magát túlságosan sok gondolkodással, hanem valami külön érzékkel megsejtve a helyest, gyorsan és határozottan cselekszik. A francia Európa rendszerető, konzervatív kertésznépe, mely semmi kép sem bír megbarátkozni a germán szomszédság romantikára hajlóbb, mozgalmasabb lelki életet élő embertípusával, melyet különösen a tudós tisztelete jellemez. Keyserling szerint jövője éppen a mai nyugtalan világban lesz a nem olyan konzervatív alaptermészetű németnek, míg a franciának a jövőtől való tisztes rémüldözése jogosult, mert a világtörténelem jelenlegi ten-

denciája természete ellen való, tehát alul kell kerülnie. Az olasz-
nak utóbbi évekbeli rendteremtését elismerőleg jegyzi föl, látja
a benne rejlő egészséges ösztönöket és az életerőt, de fél, hogy
az őt jellemző színjászó hajlamok veszedelmes kalandokba
sodorhatják. A nagyon szellemes és sok jó megfigyelést tartal-
mazó érdekes kötetet melegen ajánlhatjuk minden kartárs
figyelmébe. F. I.

Erich Hylla: Testprüfungen der Intelligenz. 8°. 300 l. Georg Wes-
termann, Braunschweig—Berlin—Hamburg. (1927.) Kötve 8 M.

A mindenre figyelő német irodalomban is ez az első össze-
foglaló mű erről a nagyon érdekes lélektani és pedagógiai kér-
désről. A német, a Binet-féle módszerek éppúgy figyelembe
vannak véve, mint az amerikaiak. Nemcsak az intelligenciafok
méréséről és lélektani statisztikáról van benne szó, hanem egés-
zen újfajta megfigyelésekről és az egésznek a tanításra alkal-
mazásáról. Szerző egészen helyesen abból indul ki, hogy min-
den tanítónak és tanárnak elsőrendű kötelessége tanulóit ala-
posan megismerni és azok teljesítőképességét józanul számba
venni. Eppen ezért egy csomó olyan egyszerű módszert is is-
mertet, melyek minden apparátus nélkül és úgyszólván észre-
véltlenül alkalmazhatók a rendes tanítás folyamában. Rendkívül
érdekes és értékes, amiket ezzel kapcsolatban a nyelvtanulás-
ról és tanításról ír. Stern gyermeklélektana alapján már úgyis
két „küszöböt“, a beszélését és a megértését szoktuk fölvenni,
de itt kitűnik, hogy csak a megértése lehet az intelligenciánérés
alapja, mert a beszédképesség nem az általános intelligenciától,
hanem más tulajdonságoktól függ: egy sokkal kisebb intelligen-
ciájú ember felülmulhat egy jóval nagyobb intelligenciáját
beszédkészségben. Nagyon fontos ez a modern nyelvtanítással
kapcsolatban használatos módszerek eredményegítélésinél.

—ó —.

**Friedrich Schürr: Barock, Klassizismus und Rokoko in der
französischen Literatur.** 8°, 44 l. Leipzig—Berlin, Teubner, 1928. 3 M.

Az alcím Eine prinzipielle Stilbetrachtung; az egész köny-
vecske az 1927-es göttingai filológus-gyűlésen elhangzott elő-
adásból indult ki: Literarischer Stil als Ausdruck einer Kultur.
Már az előszó is fölfigyelésre kényszerít, mert Lessing híres
Laokoon-ja ellen foglal állást különösen Wölflin, a neves mű-
vészettörténész és Walzel, a bonni irodalomtörténész (a Hand-
buch kiadója) nyomdokain haladva. A Wölflin-féle lineáris
(vagyis plasztikus, illetve határoló) és festői (határokat el-
tűntető) stílusfajtákat fölveve a barokkban ez utóbbit látja a
renaissance és a klasszicizmus plaszticitásával szemben. Ennek
hátterében pedig a racionalizmus és irracionálizmus küzdelme
áll, melyek különbözőkép keverődnek a teremtő erőben és
egymagukban elégségesek mindazon stílusváltozások magyará-
zatához, melyeket Franciaországban a renaissance korától a

XVIII. század közepéig megfigyeltünk. Kimutatja szerző azt is, hogy a francia irracionálizmus lényegesen különbözik a németétől, mert fantáziaszülemény és nem érzésből fakadó, tehát jobban át van hatva a racionalizmus bizonyos vonásaival is. Jó példaként a rokokó-típusra hivatkozik, erre a par excellence francia szellemű szintézisre. —ó. —s.

Matteo Bartoli: *Introduzione alla Neolinguistica* (Principi Scopi — Metodi) Genève, 1925. Bibl. dell' „Archivum Romanicum“ S. II. vol. 12. VII+108 l.

Bartoli ebben a munkájában a *Breviario di neolinguistica* második részének újabb példákon való bizonyítását és kibővítését adja.

A neogrammatikus megállapítja pl. azt, hogy *plus* Galliában és Itáliában, *magis* Iberiában és Dáciában maradt meg, vagy *ecclesia* pl. szerinte régibb, mint *basilica*. — A neolinguista ezzel szemben minden hasonló nyelvi jelenségnél három kérdésre felel:

1. Mi az időrendi összefüggés a különböző nyelvrétegeknél?
2. A nyelvi újítás, azaz az újabb nyelvréteg honnét ered? (*plus* onnéte, ahol ma megtaláljuk, vagy más területről?)
3. Mi az oka az újításnak? (*plus* miért részesült előnyösebb bánásmódban, mint elődje *magis*?)

Ezen kérdések szerint *Bartoli* munkája három világosan tagolt fejezetre oszlik.

I. Időrendi összefüggés.

Ennek két kritériuma van: a különböző nyelvrétegek korára vonatkozó dokumentumok; földrajzi összefüggés a területek között, ahol a nyelvrétegek előfordulnak.

Az eredeti (régibb) réteg megtalálható:

1. A legjobban elszigetelt területeken. (A szigetek: Sardinia, Veglia izoláltabbak, mint a kontinens [Toscana, Fiume]; a hegyesség inkább, mint a síkság, a szélső területek inkább, mint a központ, a kisebb központ viszont a nagyobbban).

2. Az oldalsó területen. (Ilyen terület pl. Iberia és Dácia, Galliához és Itáliához viszonyítva). Természetesen előfordulnak esetek, midőn a szélső terület kezdeményezője az újításoknak: Iberia *passer*, Gallia *avis*; — Itália *avis*, Dácia *passer*. Érdekes pl. az, hogy Sardinia belső területe konzervatívabb, mint északi és déli csúcsa, amely a közlekedésnek jobban ki van téve.

3. A nagyobb területen: Ibéria, Gallia Transalpina, Itália, Dáciához viszonyítva. (Ibéria, Gallia, Itália *aperire*: Dácia *discludere*; — Ibéria, Gallia *ovis*: Itália *pecora*; — Ibéria *germanus*: Gallia, Itália, Dácia *frater*). Természetesen az ellenkezőre is számos eset van: Ibéria *comedere*: Gallia, Itália, Dácia *manducare*. *Bartoli* mint szabályt állítja fel, hogy az aránylag nagyobb területen régibb réteg található.

4. A romanizált területeken; (Itália természetesen mindezeknél régiebb). Tehát az eredeti réteg a később romanizált területen maradt meg: Ibéria *comedere*: Itália *manducare*; — Gallia *avunculus*: Itália *thius*. Ide sorozandók az eredeti területről levált szigetek, amelyek mindig ősbibb fokon állnak meg (pl. a zsidó fajnak spanyolországi maradványai a keleten).

5. A többé nem használt kifejezésben. Pl. a „magas“ fogalmának jelölésére két kifejezés volt a latinban: a régiebb *arduus*, az újabb *altus*. Ma csak az utóbbi folytatása létezik. *Bartoli* az ilyen esetekből, jóllehet az ellenkező is előfordul (pl. *juvenis* győzelme az újabb *adolescens* rovására), a következő szabályt vonja le: ha két nyelvréteg közül az egyik kiveszőfélben van, mindig a legyőzött a régiebb, tehát ebben az esetben *arduus*. (1—17. ll.)

II. Sugárzó középpontok.

Az újítás eredete lehet:

1. délen vagy keleten;
2. északon vagy nyugaton.

Az első terület, ahonnan az újítás kiindul és amelyet *B. „Italia appenninica“*, vagy még általánosabban „*appenino-balcanica*“ néven nevez: Olaszország középső és déli részét, a három olasz szigetet és a balkán területet foglalja magába.

Igy az eredeti réteg gyakoribb Franciaország területén, az újabb Olaszországban (délen). Pl. *magis* > prov. *mais*: *plus* > olasz *più*; — *sibilare* > fr. *siffler*: *fistulare* > olasz *fischiare*; — *venatio* > fr. *venaison*: *captio* > olasz *caccia* stb.

Az újítás kiinduló pontja Dácia (kelet) a régiebb eredetű szó Dáciában hiányzik, míg Galliában megvan. Pl. *aperire* > fr. *ouvrir*: *discludere* > oláh *deschide*; — *corulus* > fr. *coudrier*, *coudraie*: *abellana* > oláh *alună* stb.

A régiebb szó Ibériában megvan, míg Dáciában hiányzik. Az újítás kiindulópontja Dácia. Pl. *caecus* > spanyol *ciego*: *orbis* > oláh *orb*; — *somnium* > spanyol *sueño*: *visum* > oláh *vis* stb.⁵

⁵ *Bartoli* imént megjelent tanulmányában, *La spiccata individualità della lingua romana: Studi Rumeni* I. (1927), 20—34 ll., a neolingvista módszer alkalmazásával kimutatja, hogy Dácia: 1. leginkább őrzi meg az eredeti latin fázist; 2. ugyancsak a legjobban folyamodott neolatin, vagy idegen újításokhoz. A legkonzervatívabb és ugyanakkor a leginkább újító.

1. Iberia	Gallia	Italia	Dácia
<i>cochlearia</i>	<i>cochlearium</i>	<i>cochlearium</i>	LINGULA
<i>cuchaar</i>	<i>cuiller</i>	<i>cucchiaio</i>	LINGURÁ.

COGITARE *pensare*: oláh CUGETA(RE), olasz *pensare* stb.; — DENSUS *spissus*: oláh DES; — HAEDUS *capr-ittus*: oláh IED; — INTELLEGERE *comprehendere*: oláh ÎNȚELEGE(RE); — SCIRE *sapere*:

A második terület, ahonnan az újítás kiindul és amelyet B., ellentétben az előbbi „*appennino-balcanica*“ területtel, „*pireneo-alpina*“ néven határoz meg; Ibériát, Galliát és Olaszország északi részét (rétoromán) foglalja magába.

Tehát az eredeti réteg Itália területén van meg, itt is inkább délen (Sicilia), míg északon (Engadin) megint újítással van dolgunk. Pl. *aratrum* > olasz *aratro*: *carruca* > fr. *charrue*; — *cum* > olasz *con*, oláh *cu*: *apud* > prov *ab*; — *ire* > délolasz *iri*: fr. *aller*; — *nepos* > olasz *nipotino*: *aviaticus* > (Engadin) *abiedi*.

Az újítás eredeti területe Ibériában (*nyugaton*) keresendő; az eredeti réteg Itáliában van meg. Pl. *claudere* > olasz *chiudere*: *serrare* > spanyol *cerrar*; — *lectus* > olasz *letto*: *cama* > spanyol *cama*; — *frater* > olasz *fratello*: *germanus* > spanyol *hermano*. (17—36. ll.)

III. A nyelvi újítások okai.

A nyelvi újítás a szerző szerint a nyelvek presztízisének kérdésében rejlik. Az *Ascoli* fogalmazta szabály szerint Itália sokkal konzervatívabb, mint pl. Gallia, Ibéria, Dácia, tekintettel arra, hogy ez utóbbi területeken a latin nyelv a meghódított terület nyelvének presztízise alatt állt. Ez az újítások általános oka. (37—38. ll.)

Ami már most az újítások speciális oldalát illeti, ez B. könyvének talán legérdekesebb és legjelentősebb része. Megkülönböztet kétféle újítást: *belső, a nyelv sajátosságából fakadó és külső, latin anyaggal, de idegen szellemben alkotott újításokat*. Az elsőre példának hozza fel a latin *ericium* > olasz *riccio*, spanyol *erizo*, fr. *hérisson*, oláh *ariciu* fejlődést. Az összes román nyelvekben a latin *e*-nek megfelelő magánhangzó kezdi a szót, kivéve az olaszt. Az olasz ugyanis, mint amely a végző más-salhangzót a leghamarább vetette el, míg a végző magánhangzót konzervatív módon megtartotta, a szó névmásos alakját, *illi ericii-t*, saját hangtani típusához: *kons. + vok + kons + vok*. időmította (*li ricci*). A másodikra számos példa (latin anyaggal, de idegen szellemben) található kétnyelvű területeken. Látjuk azt, hogy az oláh *domn* a többi neolatin *deus* származékokkal áll szemben. *Dominus*, *Deus* helyett először görög-román területen

oláh *ȘTI(RE)*; — *SOCIUS companio-us*: oláh *SOT*; — *VITRICUS patr-aster-inius*: oláh *VITREG* stb.

2.	Iberia	Gallia	Italia	Dácia
	<i>causa</i>	<i>causa</i>	<i>causa</i>	<i>LUCRU</i> .

a) Az oláh az újításnál idegen anyagot használ: *ANSER auica*: catal. *oca*, fr. *oie*, olasz *oca*: oláh *GÁSCÁ*; — *HOSTIS inimicus*: oláh *DUȘMAN*; — *ITER via*: oláh *DRUM*; — *SED magis*: oláh *DAR* stb.

b) Más esetben latin anyaghoz folyamodik: *CLAMARE quiritare*: spanyol *gritar* stb., oláh *STRIGĂ(RE)*; — *CRINES capilli*: spanyol *cabellos* stb., oláh *PĂR* stb.

fordul elő. Miután Κύριος (úr) Istent jelentette a kétnyelvű területen, a latin *dominus* is átment Isten jelölésére, vagy έσπερα helyettesíti οψια -t, ennek mintájára *vesper, sera*-t. (42—44. ll.)

A függelékben a szerző a neolinguista és neogrammatikus módszer főbb különbségeit vázolja. Lényeges különbség mindenekelőtt az, hogy a neogrammatikus lexikális, grammatikai, hangtani változásokat egymástól független módszerrel tárgyalja, míg a neolinguista ugyanazon módszerrel. A neogrammatikus inkább a szabálytalan származékokat kutatja, a többi esetben kutatása igen kimért, eredménye igen csekély. A csillagos⁶ alakok hazájában él, terminus technikusokat, bűvös jeleket használ ki nem ejthető hangok számára s mindez a kevésbbé avatott előtt csodálatos alaposág látszatát kelti. Szükséges megjegyeznünk, hogy neogrammatikusokról⁷ szólva, mindig az indogermanistákat vagy „Junggrammatiker“-eket érti. *Bartoli* megállapításával szemben azonban kénytelen engedményeket tenni. Elismeri, hogy az indogermanistáknak nagyobb akadályal kell küzdeniök, mint a romanistáknak, de viszont ezek közelebb állnak a nyelvek valódi állásához, kutatásuk kötöttebb, általában nehezebb, tekintettel arra, hogy az alap meg van adva. Tehát nem forgathatják tetszés szerint. Természetesen a neolinguista irány és az indogermanisztikával való foglalkozás nem összeférhetetlen, vagy fordítva indogermanista nem okvetlenül neogrammatikus. Itt hivatkozik mesterére, *Meyer—Lübke*-re. (48—64. ll.)

Összefoglalva hangsúlyozza a *Bertoni* által kifejtett tényt, hogy a neolinguista irány *Gilliéron* Atlaszából és az idealista filozófiából ered, amely utóbbinak vad hajtása a nyelvölelők (*Vossler*) iránya, akikben, jöllehet *Gilliéron* szövetségesei, nincs köszönet.

Az első részben („Időrendi összefüggés“) *Bartolinak* könyveben sikerül szabályokat felállítani, természetesen megmegtoldva a „di solito, non sempre“ módosítással. A második és harmadik részben a szabályok felállításában takarékosabb, holott jelentősebbnek tartanám a nyelvi újítás kiindulópontjának, valamint az újítás okának megtalálását. Mindenesetre ez utóbbi két kérdés további kutatására megállapításai alapvetők.

Egyszóval mondhatjuk, hogy a nyelvföldrajzi kutatások nyomán fakadt kérdéseket bámulatos elmeélel és világoósággal egyesíti és amennyiben megoldhatók, megoldja.

⁶ A csillagos alakokra vonatkozólag vö. a 99. l. közölt bibliográfiát. *Bartoli* szerint *Meyer—Lübke* legutóbbi munkáiban kevesebbet használja a feltételezett alakokat. Így pl. végleg felhagyott az ilyen feltételezett alakokkal: * *capsia*, * *coxia*, * *laxiare*, de még így sincs teljes mértékben megelégedve *Meyer—Lübke* tisztogatásával.

⁷ Mig a neolinguiatak módszere a vázolt két forrásból ered, addig „il metodo dei neogrammatici venne distillato nei „Seminarieri“ indogermanistici delle Università di Sassonia, i quali sono e specialmente erano laboratori di fisica e di metafisica.“ (62. l.)

A jegyzetekben (65—104. ll.) igen értékes bibliográfiát és megjegyzéseket ad, melynek segítségével a román nyelvészet legújabb állását módunkban áll megismerni.

(Bologna.)

VIDOS B. ELEMÉR.

Breviario di neolinguistica¹: Parte I. Principi Generali di *Giulio Bertoni*; Parte II. Criteri Tecnici di *Matteo G. Bartoli*. — Modena, 1925. 126. l.

Az első rész a neolinguista irány alapelveivel foglalkozik, a második ezen elvek megvalósításával. Ami a második részt illeti, ezzel külön foglalkozom, tekintettel arra, hogy ez utóbbit *Bartoli* átdolgozva és kibővítve az imént bocsátotta közre.

Bertoni, az *Archivum Romanicum* igazgatója, nyelvfilozófiai elveit részint *Programma di filologia romanza come scienza idealistica* Ginevra, 1922: *Bibl. dell' Archiv. Rom.* I, 2., részint *La legge fonetica*: *Archiv. Rom.* V, 1. kk. fektette le.

Mi a különbség neolinguista és neogrammatikus között? Ez utóbbi, főképp hangtani fejlődéssel foglalkozva, állandó, megmásíthatatlan törvényeket tételez fel, ezzel szemben a neolinguista csak annyira tulajdonít jelentőséget a neogrammatikus törvényeinek, amennyire mint gyakorlati segédtudomány megérdemli. A neolinguista irány *B. Croce*² és *G. Gentile*³ idealista filozófiájából, *Gilliéron* nyelvöldrajzi kutatásaiból, valamint *Ascoli* elveiből ered.

Az első fejezetben „*Linguaggio e lingua*“ *B.* kiemeli a nyelv szubjektív oldalát, szemben a mechanikus részével. Az utóbbi a szótárak, grammatikai munkák által tagolt „эпрон“, míg az előbbi kifejező erő, tevékenység, gondolat „эвэпрεια“.

Gondolat szó nélkül lehetetlen. A szó egy testet képez a gondolattal. A gondolat teste a szó, isteni és emberi egyaránt. Az ékesszólás nem a szavak nagy számában, hanem a gondolatnak velük való jelenlétében rejlik: „*La vraie éloquence se moque de l'éloquence!*“ (9—19 ll.)

A második részben gyönyörűen fejtegeti, hogyan változik a szavak jelentése az ember személyének tükrében. A nyelv azonban állandó, mult, amelyet mi hozunk létre. Majd pedig alkalmazza *Croce* és *Gentile* idealista filozófiáját a következő szavakkal: „le parole che noi usiamo non sono esistite e non esistono per noi se non quando le traggiamo nella luce della nostra coscienza“. Kiemeli továbbá, hogy a külső és belső nyelvnek (*lingua et linguaggio*) együtt kell járnia. Senki sem foglalkozhat a *nyelvvél*, a belső nyelv kutatása nélkül. Tanulmányozhatjuk-e pl. a közép- és délolasz dialektusokban a pacsirta *lagnu* elnevezését annak hosszú és panaszos éneke nélkül, vagy

¹ Vö. C. Tagliavini bírálatát (*Dacoromania* IV. [1926], 992—997.)

² *B. Croce*, *Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale* Bari, 1922⁵; — *Problemi di estetica* Bari, 1924²; — *Nuovi saggi di estetica* Bari, 1920; — *Breviario di estetica* Bari, 1924³.

³ *G. Gentile*, *Sommario di pedagogia* Bari, 1923². 51—63 ll.

a picardban a holdét (*la belle*) a holdvilágos éjszakák szépsége nélkül?

Itt nagyon közel jár *Vossler*⁴ elveihez, hogy később annál jobban eltérjen tőlük. A neolingvisták szerint ugyanis a hangtan szolgálója a történeti álláspontnak, de nem szabad az előbbi soha szem elöl téveszteni, mert különben bármennyire történeti a nyelvészeti kutatás, a nyelvtudomány valódi ősvényét követni képtelen. (19—40. ll.)

A harmadik részben, a neolingvista alapelveket szem előtt tartva, vázolja a nyelvek osztályozásának kérdését, kizárva minden mechanikus csoportosítást, majd több, általános nyelvészeti problémán fut végig: szógyökökerek, agglutináció, az úgynevezett grammatikai kategóriák stb. kérdésén. Legérdekesebb talán *Jespersen* (*Language London, 1923.*) pozitivista felfogásának cáfolata. *Jespersen* szerint minden nyelvi változás és módosulás az ember azon igyekezetében leli magyarázatát, hogy minél kevesebb megerőltetéssel, minél nagyobb eredményt érjen el. Továbbá a nyelvek tökéletesedése és hanyatlása szempontjából a modern nyelvek szerkezete haladást mutat a klasszikus nyelvekkel szemben, a haladás pedig: „a maximum of efficiency and a minimum of effort. Efficiency means expressiveness, and effort bodily and mental labour.” Helyesen cáfol rá *Bertoni* azzal, hogy minden megerőltetés feltétele a haladásnak. Ez van meg a nyelvi fejlődésben, mert „chi parla vuol far cessare un dolore con un godimento: e questo godimento è il linguaggio, col quale ci liberiamo da quel malessere, che ci tiene allorchè non possiamo, se non parliamo, uscire da uno stato di indefinibile schiavitù, che nelle persone offese negli organi del linguaggio può convertirsi in ismani e furoré”.

Értékesnél-értékesebb gondolatoktól hemzsegő munkáját a neolingvisták szemében annyira szálka hangtani törvények taglalásával zárja, hangsúlyozva, hogy az igazi hangtani törvény mindig történeti. Csak gyakorlati értéke van. Mint a memoria segédeszköze hasznos, sőt nélkülözhetetlen külső segítő a történelem által hátrahagyott anyag szisztematikus elrendezésében. Szerinte, és ezzel nem mond újat, jó etimológia történet nélkül lehetetlen (*Bertoni, Che cosa sia l'etimologia idealistica: Jahrbuch für Philologie I. (1925.), 125. kk.*) (40—59. ll.)

Szerzőnk célja anyagot szolgáltatni tanítványainak elmélkedésre, valamint a nyelvészeti kérdések megvitatására. Célját elérte.

(Bologna.)

VIDOS B. ELEMÉR.

⁴ *Vossler* és tanítványainak elveire vonatkozólag v. ö. Rohlfs, *Idealistische Neuphilologie: ZFSL. XLVIII. (1926.)* — Jaberg, *Idealistische Neuphilologie (Sprachwissenschaftliche Betrachtungen): GRM. XIV. (1926.)* — Meillet, *Bulletin de la Société de linguistique XXVI. 26.* — Meyer-Lübke, *RLiRom. I. 16.* — Spitzer, *ZFSL. XLII.* — Terracini, *AGItal. XIX, 156.*

Fritz Strich: Schiller. Sein Leben und sein Werk. Deutsche Buch-Gemeinschaft Berlin. Év nélkül (1928). 8°. 481 l. Csak tagoknak.

Mindinkább elharapózik Németországban az a szokás, hogy irodalomtörténeti munkákat is olyan zárt társaságok adnak ki, melyek nem bocsátják könyveiket könyvárusi forgalomba. Ha ezt más kiadványaiknál meg is lehet indokolni és meg lehet érteni, itt nincs kellőleg megokolva, mert a kiadó is veszt vele (hisz nem minden irodalomtörténész lehet tagja minden ilyen társaságnak), meg a tudományos irodalom közönsége is. Viszont igaz persze az is, hogy a legzártabb társaságok kiadványai is hamarosan feltűnedeznek az antikváriusok katalógusaiban. A jőnevű Strich — egyébként a Buchgemeinschaft-nak dicsőségre való gyönyörű (félbörkötéses) kiadásban megjelent — Schiller-kötete más oldalról is gondolkodóba ejt. Teljesen igaza kezd lenni annak, aki minden újabb Goethe- vagy Schiller-életrajz megjelenésekor fejszóvalva sóhajt: „Már megint?” Goethe, Schiller und kein Ende! Ugyanúgy persze Romantik und kein Ende, stb.! A hivatásos, de nem mindig hivatott, és nem-hivatásos (és még kevésbé hivatott) német irodalomtörténészek kezdik agyonírni a német írókat, korszakokat, műveket és írásokokat. Még az elvakult szakember is hovatovább fejéhez kap és kérdezi: Hát tudomány-e mindezek után az irodalomtörténet? Ha mindent huszonnégyfélckép lehet megírni, abból a jó fele talán mégis csak redukálható lett volna a másik felének a negyedére. Szinte már úgy vagyunk vele, hogy „adj egy szempontot s írok egy új könyvet”. Strich a bevezetés tömören megírt három lapján kitűnőt nyújt, de már az első fejezet végtől-végig régismertet ad elő némileg másképp stilizált mondatokban. Annyi az előnye, hogy itt tömörebben kapom, mint Berger két nagy Schiller-kötetében. Igaz, hogy a következő fejezetekben mindenütt akad új és élesszemű megfigyelésre meg filológiai munkára valló részlet, de ezeket talán külön is össze lehetett volna gyűjteni egy kisebb kötetben. Viszont ne legyünk igazságtalanok: Strich fényes Klassik und Romantik-kötete elkényeztetett bennünket és mindig, minden téren, minden részletben meglepőt várunk tőle. S talán éppen ott is tévedünk, hogy mindenki számára s főleg a roszmájú szaktársak számára írta volna ezt a kötetét, — csetleg tényleg csak a Buchgemeinschaft tagjainak a Schiller-kultusz emelése érdekében. Így meg tudunk békülni az új Schiller-rel, sőt örömmel üdvözöljük, mert közérthető nyelven, műkifejezéstültengés nélkül, szerény okossággal s mértéktartással van megírva. Az pedig egyenesen bámulatos, hogy a német könyv mai drágasága mellett a Buchgemeinschaft kb. öt pengős árban tudja adni ezt a pompás kiállítású, tekintélyes kötetet félbörkötésben. Talán kár, hogy éppen vele kapcsolatban toltam hegyére a tiltakozás a mindinkább kibontakozó „öncélú irodalomtörténet” ellen.

KOSZÓ JÁNOS.

Friedr. Aug. Hohenstein: Schiller. Die Metaphysik seiner Tragödie. Weimar, H. Böhlau Nachfolger, 1927. 8°. 181 l. 10 M.

Az utóbbi években többször volt alkalmunk egy-egy újabb német irodalomtörténeti művel kapcsolatban azt jelenteni, hogy a könyv csak a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft támogatásával jelenhetett meg. Ez áll az előttünk fekvő munkátról is. Szomorú, hogy már Németország is — legalább részben — ugyanott áll, hol mi már bizony a háború előtt álltunk. Viszont örömmel állapíthatjuk meg, hogy a Notgemeinschaft segélye úgyszólván fémjelzés: az ilyen könyv feltétlenül értékes. Eddig legalább nem volt eset rá, hogy gyengébb munka került volna kezeink közé ezzel a megjegyzéssel. Éppen ebben az esetben ez annál is inkább nagy szó, mert az óriási Schiller-irodalom mellett ilyen témáról nagyszerű új dolgozattal szolgálni valóban súlyos feladat. A „Wallensteinkomplex“ foglalkoztatja a szerzőt főkép és mindenekelőtt (a könyv jó felerészét ez teszi ki), természetes záróköül pedig a „Demetriuskomplex“ szolgál. Igazán meglepő, hogy éppen Schiller Wallenstein-jéből, mellyel már annyian és olyan sok oldalról foglalkoztak, tud a szerző annyi újat és (a legtárgyilagosabb kritikával élve is vele szemben) értékeset kiolvasni. A legérdekesebb talán az, hogy mikép ássa ki már az ifjúkori munkásságból az erre a nagy műre utaló vonásokat. Minden filozófiailag iskolázott irodalmárt pedig magával ragad az az igazán nagyvonalú metafizikai beállítás, amellyel Schiller egész drámaírói pályafutását az eddig elfogadottnál is magasabbra emeli. A „Wallenstein“ t. i. csak betetőzése annak a Rousseau-val való szembehelyezkedésnek, amely Schiller útját a Sturm und Drang-tól a klasszicizmushoz lehetővé tette. Megvetőleg kezelte Rousseaut, mint érzéki embert, ki az elvesztett természetben elveszett boldogság után siránkozik. A kötelesség óriás küzdelmébe (Riesenkampf der Pflicht — I. Kant-befolyás) küldi Schiller a maga hőseit és önmagát, hogy megtisztuljanak. Gyönyörűen mutatja ki a szerző, hogy a Wallenstein-en túl is mennyire a legtisztább ideál felé fejlődött Schiller, aki azonban nemcsak mind átszellemültebb lett, hanem fáradhatatlanul keresett és talált is új utakat a legtökéletesebb megoldáshoz. „Mindaz, amit a „Demetrius“ költője mondani akar nekünk, már a „Räuber“ költőjében homályosan ott él, az utolsó tragédia csak szükség szerűn levont következtetés az elsőből. Hogy azonban ez a konzekvencialevonás tényleg sikerült neki, hogy élte építményét úgy a végtelenbe tornyosíthatta, azt akarata emberfeletti erejének köszönhette, mellyel tekintete a földi véges kódén át mindig élesebben hatolt át a végtelen világosságába; azt lényeg Krisztus-tendenciájának köszöni, a tett tiszta idealizmusának, miáltal az öreg Goethe szemeiben egyenesen összcsovald Krisztussal: „Ecce Homo! Íme az ember!“

K. J.

F. X. Thalhofer: Unterricht und Bildung im Mittelalter.
Sammlung Kösel, Band 105. Kis 8°. 183 l. Kösel u. Pustet, München, 1928.

Különböző okokból üdvözölhetjük örömmel az újra erőteljesebb tevékenységet kifejtő Sammlung Kösel nagyon izléses, jól kiállított s mégis olcsó kötetkeit. Sok közülük olyan témákat s problémákat feszeget, amelyek a többi hasonló gyűjteményekből hiányoznak, azután pedig a kiadók, szerkesztők s szerzők katolikus voltuknál fogva egyenesen hivatottak arra, hogy a középkorral foglalkozzanak és hogy a túlnyomólag protestáns német irodalomtörténnel s historikussal, meg egyéb tudományágakat művelőkkel szemben a katolikus szempon- tokat is kellően érvényesítsék ott, hol a nem-katolikus kutató a dolog természeténél fogva nem vehet észre rejtettebb összefüggéseket, tudományos igazságokat. Nem arról van itt szó, hogy katolikus tendenciákat akarnának bevinni a tudományba, hanem hogy a legszigorúbb tudományos alapvetés és tárgyilagosság szemmeltartásával érvényre juttassák azokat a momentumokat is, melyeket a másik, amúgy is nagyobb tábor rajta kívül fekvő okokból, természetszerűleg elhanyagol. Nemrég jelent meg a Wissenschaft und Bildung jól ismert és minden- kép kitűnő leipzig-i gyűjteményben egy a középkorral általá- nosságban foglalkozó kötetke, melyet maga a német kritika rögtön kifogásolt, mert nem találta elég kiforrottnak az abban foglaltakat. Vagyis az egyébként érdemes, tudós szerző nem bírta a középkorral való igazán belső kapcsolatot önmagában létrehozni s emiatt mondott csődöt (nóde csak bizonyos mértékig) tömör összefoglalásra törekvése. Józan, nagyszerűen tagolt s így könnyen áttekinthető kötetke ez a Thalhofer-féle, melyet jó könyvnyezet egészít ki. Óvatosan adatokra építő. Mind- járt első fejezetcíme (Die Entwicklung des mittelalterlichen Menschen) azt a téves hitet kelthetné, hogy a ma olyan diva- tossá vált típus-alkotásba téved (mintha a középkori ember valaha is létezett volna), de az olvasó egy-kettőre megnyugszik: rövid kis kultúrtörténeti bevezető vázlat ez, melyben megismer- kedünk a középkori német társadalommal, s mind a korai, mind a késői századok tekintetbe vannak véve. Minden középkorral foglalkozó filológus hálásan fogja köszönni, hogy a szerző nem igyekezett eredetieskedni, hanem lelkiismeretesen összefoglalta az újabb kutatások eredményeit (mindenütt utalva a forrás- sokra). A munkát biztatón zárja be a Bildungsideale c. ügyes kis fejezet.

KOSZÓ JÁNOS.

Reinhard Johannes Sorge: Unser Weg. Von Susanne M. Sorge.
Mit einem Nachwort von Karl Muth. Kösel und Pustet, München, év nélk. (1927). 8°. 135 l. Kötve 3:60 M.

Az expresszionizmusban a híres Bettler-rel korán feltűnő (de túlkorán meg is halt), hamarosan a katolicizmus költésze- tét mindennél többre becsülő lelkes fiatal idealistának hamar

özvegygé vált nejével együtt megtett pár évi külföldi útja e csinos és megható kötet tárgya. Ritkán szentelte meg hitves hitvestársra emlékét szebben mint itt, amivel legjobban mutatta, hogy méltó volt e rajongó idealista élettársává lennie. Méltán emeli ki Muth utószavában, hogy ez a megkapó emlék éppen keresetlen egyszerűségével hat mélységesen. Nemcsak azoknak kell feltétlenül elolvasniok, kik Sorge-t akár mint expresszionistát, akár mint katolikus költőt tisztelik, hanem mindenkinek, akit a világháborúban legszebb ifjú éveit elérő generáció és ennek lelki világa érdekelnek. . K.

Glauser-Graz: Pages choisies du roman français au XIXe siècle.

4e série: Le roman contemporain. Hannover 1926, Carl Meyer. (Neusprachliche Reformbibliothek, herausgegeben von Dr. B. Hubert in Berlin u. Dr. R. Philippsthal in Hannover, Band 30.)

A Carl Meyer kiadásában megjelenő „Reformbibliothek”-nak az a jelentősége a német iskolai segédkönyvek irodalmában, hogy minden szó- és szólásmagyarázatot francia nyelven ad, abból a gondolatból indulva ki, hogy a francia nyelv képzetkörét az anyanyelv használatára megzavarja. Ennek a túlságokba tévedő irányzatnak főhibája, hogy az idegen nyelv tanításában mellőzni akarja azt a sok ismeretet, amelyek a tanuló anyanyelve tanulmányozása közben szerzett.

A szavak s fogalmak francianyelvű magyarázata igen érdekes és tanulságos vállalkozás, de mindenütt nem alkalmazható teljes sikerrel, mert pl. a fák egyes fajtáit bajos körülírással megmagyarázni. Tiszta és pontos fogalmat egyes szavak jelentéséről sok esetben csak úgy nyerhet a tanuló, ha megtanulja annak anyanyelvi megfelelőjét.

A könyvben közölt szemelvények kitűnőek és az egyes írók műveinek legjavát nyújtják. Így Anatole France „Le Crime de Sylvestre Bonnard”, „Le Livre de mon Ami” és „L'Anneau d'Améthyste” című könyveiből közöl a szerző egy-egy jellemző részletet. Különösen ki kell emelnünk Bourget Le Disciple-jéből és R. Bazin La Terre qui meurt című regényéből vett kitűnő szemelvényeket. A gyűjteményben szerepel még Rosny, E. Rod, Margueritte (Paul et Victor) és M. Prévost egy-egy regényrészlettel. A szemelvényeket a megfelelő mű rövid francianyelvű tartalmi ismertetése előzi meg.

Bevezetőül néhány oldalas tanulmányt olvashatunk a jelenkori francia regény kialakulásáról.

Ugyanebben a sorozatban jelent meg Ida Bernhard-tól a „L'Amour social dans la Littérature française” című kötet.

A könyv szerzője a XVII., XVIII. és XIX. századon kíséri végig a szociális érzés fejlődését a francia irodalomban. A fejlődésnek természetesen csak főbb állomásait mutatja be, de bár megértjük rövidsége törekvését, mégis hibáztatnunk kell, hogy az ábrándos szocializmusnak oly jellemző képviselőjét, mint aminő G. Sand, egyszerűen kihagyja.

La Fontaine „Le Loup et l'Agneau“-ja viszont egyáltalában nem tartozik ebbe a tárgykörbe, mert hiszen abban a költő egy sajnálatosképen gyakran előforduló jelenséget, az erősebb jogát, állapítja meg minden ellágyulás vagy felháborodás nélkül. La Bruyère „Caractères“-jeiből a parasztkról festett, sokat idézett, híres komor képet közli. Egy-egy szemelvényvel szerezpel még J. J. Rousseau, Monbyon, a nagy idealista emberbarát, az erénydíj megalapítója, továbbá Zola, France az ő elengedhetetlen Crainque bille-jével, J. Rameau, a kommunista H. Barbusse és végül Sully Prudhomme majd minden antológiában megtalálható „Un songe“ című versével. François Coppée ellenben, az „alázatosak s a kicsinyek“ melegszívű megéneklője hiányzik a gyűjteményből.

Ezt a könyvet hiányosságai és különösen Henry Barbusse műveiből vett nem éppen értékes és inkább pártszinczetű szemelvényei miatt az előbbinél kevésbé ajánljuk iskolai célokra.

PETRICH BÉLA.

Französische u. englische Schulbibliothek herausgegeben von Eug. Pariselle und H. Gade. Leipzig, Rengersche Buchhandlung **La Farce de Maître Pathelin**: arrangée et mise en nouveau langage par G. Gassies des Brulies. Herausgegeben von Dr. Erich Gülzow. Leipzig, 1928.

A középkori vígjátékirodalom legjelesebb termékét, azt, amelyben legtöbb élet, mozgalom, elcvenség, tréfa, ravaszság, fordulatosság változik tarka rendben, a Farce de Maître Pathelin-t, tette közzé legutóbb iskolai kiadásainak sorában a leipzig Renger-féle könyvkereskedés.

Nagy nyeresége ez a könyv az iskolai kiadványok irodalmának; lehetővé teszi, hogy az ifjúság már a középiskola padjain megismerkedjék a francia középkori irodalomnak egyik legvidámabb, lelegevenebb és legkönnyebb nyelven megírt művevel. Olyan munka ez, amelyet bizvást adhatunk jobb tanulóink kezébe házi olvasmányul.

Erich Gülzow jó bevezetést írt a darab elé; egyszerű és világos mondatokban magyarázza meg azt a kort, környezetet, társadalmat és lelki struktúrát, amelynek ez a legjava Farce keletkezését köszönhet.

A függelékül csatolt jegyzetek német nyelven és bár röviden, de nagy alaposággal oldják meg a nyelvi s még inkább a tárgyi nehézségeket.

A könyvecske kiállítása rendkívül ízléses; a papiros s a nyomás egyaránt kifogástalan.

A Renger-könyvkereskedés iskolai kiadásainak e sorozatából megemlíthjük még a következő értékesebb műveket: Balzac: Eugénie Grandet, Bazin: La Terre qui meurt, Conteurs modernes, stb.

Ezt az értékes vállalatot melegen ajánljuk a szakemberek figyelmébe.

PETRICH BÉLA.

Dr. Nikolaus Welter: Geschichte der französischen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart mit besonderer Berücksichtigung des 19. und 20. Jahrhunderts. Dritte, vermehrte Auflage. Kis 8°. 476 l. Kösel u. Pustet, München, 1928. Sammlung Kösel, Bd. 106—108. Vászonköt. 9 M.

Hogy ez az impozáns terjedelmű kötetke, mely éppen ezért a gyűjteményekben megjelenő könyvecskék rendes árához mérten meglepően drága is, rövid idő alatt mégis harmadik kiadást ért, míg más kötetké, melyek pedig szintén nagyon jók és amellet kisebb árúak is, több mint egy évtized alatt sem érhették el a másodikat, már nagyon jó ajánlólevél, egyben pedig a Németországban a francia irodalom iránti érdeklődés renaissance-át is jelenti. Érdekes és elég ritka tudóstípushoz tartozik különben a szerző: elismert lírikus és drámaíró, aki azonban a fáradságos filológia kutatás mezéjén is megállta helyét. Mistral-ról és Theodor Aubanel-ról jelentek meg kisebb munkái. Vagyis itt egyszer találkozott az igazi költői lelkület a komoly, tudományos alapossággal és szorgalommal, ami könyven megmagyarazza a kötet sikerét. Költői lelkiismerete és ízlése visszatartotta attól, hogy tudományos szakkifejezésekben tobzódjék, mint az ma divat, tudós mivolta pedig megőrizte a csillogó frázisok gyártásától, amiben viszont az irodalomtörténnel konkuráló laikus „Schönggeist“ szokott kéjelegni, ha egyszer (minden tudóst lekicsinylő gesztussal) beszabadul a „félhivatalos“ irodalomtörténet mezéjére. Nagyon kellemesen érintő, józan s a lelkesedés melegét mégsem egészen nélkülöző tárgyilagossággal, közérthető, kristálytisza nyelvezettel ír a legnagyobbakról is. Jobban szereti a költőket, mint az irányozkat és tud is mindegyikről sikerült képet adni. Koszó János.

Fritz Strich: Dichtung und Zivilisation. Meyer u. Jessen, München, 1928. Nagy 8°. 248 l. Füzve 5 M, kötve 7-50 M.

A német klasszicizmus- meg romantizmusról írt könyvvel méltó feltűnést keltett müncheni irodalomtörténnész egy kötetbe gyűjtötte itt az utóbbi években szétszórtan megjelent cikkeit, de jó néhány újjal is megszerezte. A nagy német írók közül Goethe, Eichendorff, Rilke, Th. Mann és Wedekind állnak az érdeklődése középpontjában. Natur und Geist der deutschen Dichtung u. Zivilisation és Der Dichter und der Staat viszont a tiszta elméletet képviselik e könyvben. Az összes tanulmányokon átvonul a német és egyben a modern költészet lényegének a keresése; e kettő különben szerző szerint egybeesik. Szorosan összefügg ezzel az a kérdés, hogy a német szellem milyen állást foglal el a világirodalomban, mit adhat ennek s mit kaphat tőle. A kiindulópon nem hiába Goethe világirodalom fogalmának a taglalása (a könyv 3. értekezése). Ennek a jegyében áll minden részlettanulmány, melyet azonban a nemzeti irodalom igazi nacionalista előtérbehelyezése jellem.

Joseph Gregor—René Fülöp-Miller: Das russische Theater. Sein Wesen u. seine Geschichte mit besonderer Berücksichtigung der Revolutionsperiode. Mit 48 bunten und 357 einfarbigen Bildern. Amalthea Verl. Zürich—Leipzig—Wien. Nagy 4°. 138 old.

A modern színészettörténeti irodalom nagy gazdagodását jelenti ez a pompás kiállítású, nagy munka, melynek különös jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy elsőnek tárja fel nyugateurópai nyelven azt a terra incognitát. A legújabb orosz színpadművészeti törekvésekkel több mű foglalkozik, de az orosz színjátszás evolúciójának vázlata idáig csak orosznyelvű szakmunkákban volt lefektetve. Így P. Arapoff ma már részben elavult, de még mindig használható *Litopis russkago teatra*, St. Petersburg 1861. c. munkában, mely 1825-tel lezárja a történetet. Ettől az időponttól kezdve A. I. Wolff *Chronika peterburskich teatrov* c. almanach összefoglalása a közvetlen forrás. Az utolsó évszázad történetét dolgozza fel *Moskowskij malij teatr 1824—1924* (Moscou, Edition de l'Eta) A. Lunacsarszkij, A. Kugel, P. Markoff, N. Brodsky és P. Sakulin tollából. Gregor—Fülöp-Miller által nem idézett munka Varneke *Istoria rusk. teatra* c. műve, mely a XX. század elejéig jön el, majd Snosko—Borovski veszik fel a fonalat *Rusij teatr našala XX ojehe* c. könyvükben. A részletmunkák, monográfiák szárai ismertetik ezenkívül az orosz színjátszás egyes fejezeteit, nagyobb alakjait és problémáit. Az orosz színészettudomány magas színvonalára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy például a *commedia dell'arte*-ről nem olasz, francia vagy német szakember írta a legnagyobb filológiai apparátussal, körültekintő, minden részletre kiterjedő, közvetlen forráskutatások alapján a legkiválóbb monográfiát, hanem az orosz *Konstantin Miklasevszki*, aki ezzel a művével 1915-ben díjat nyert az orosz Tudományos Akadémián. Az orosz színészettörténeti emlékek lelkes gyűjtője, Alexander Bachruschin, saját nevével elnevezett múzeumában kiállítást rendezett (*Krepostnoj teatr. Putewoditelj po wistawke*. Moskva, 1927.), hogy hazája színészettörténetének tudományos jelentősége iránt a figyelmet növelje. A németek által lefektetett alapelveken továbbhaladva, így folyik állandóan a szorgalmas színészettörténeti kutatómunka Oroszországban.

Az eddigi eredményeknek adja világos, élvezetesen megírt szintézisét a magyar René Fülöp-Miller szorgalmas tolla, az 59—123. oldalakon, a történeti részben. Megvilágosodik előttünk a mult és a jelen belső összetartozósága, a történeti fejlődés organikus volta és az, hogy miért kellett azoknak a színpadművészeti reformoknak szükségyszerűen éppen Oroszországban bekövetkezniök, melyeknek Sztaniszlavszkij után Evreinov Nikolaj, Wachtangov, Tairoff és Maierhold lettek apológéái. A bécsi Hofbibliothek Theaterabteilungjának tudós igazgatója, Joseph Gregor dr. methodikai alapvetést írt a történeti rész elé (11—56. old.), melynek egyik legsikerültebb fejezete talán az, amely az orosz ikonfestészet és miniatűrök finom formaelemzésének segítségével határozza meg az orosz színházművészet szellemét, a másik pedig, amely az orosz színészi lélek kulisszái mögé világít be néhány pregnáns szóval. A legújabb törekvések is megértő és biztosszemű méltatóra és magyarázóra találtak Joseph Gregorban.

Azok, akik úgy érzik, hogy idegenül állanak az orosz színészi lélek néha talán bizarr, de mindig mélyen őszinte megnyilatkozásaival szemben, olvassák el ezt a könyvet és lapozzák végig Gregor és Fülöp-Miller avatott kalauzolása mellett a pompásan kiállított képestáblák százait és hívőivé lesznek e nagy művészetnek.

N. A.

Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von *Paul Merker* und *Wolfgang Stamm* er. Berlin, W. de Gruyter u. Co., 1925—1928. I. és II. köt. 593 + 754 l. Nagy 8°. Füzetenkint 3:50—4 M.

Ez az alapvető, hatalmas vállalkozás a napokban érte el a *Qu* betűvel a II. kötet lezárását. A III. kötetet kitevő Lieferrungenok ez idén s jövőre fognak megjelenni. Külön megemlíthetjük, hogy a hazai német irodalomról szintén terjedelmesebb cikket fog közölni Pukánszky Béla szakavatott tollából. Hézagpótló s minden irodalommal foglalkozónak nélkülözhetetlen segédmunkával állunk itt szemben, amelyet büntetlenül senki sem mellőzhet majd, aki komolyan akar dolgozni, még ha nem német irodalomtörténész is, hanem más „modern” szak képviselője. Mint a cím mutatja már, betűrendben az irodalomtörténeti alapfogalmakat kapjuk itt; a főbeket meglepően alapos, sok hasábot megtöltő, kimerítő taglalásban (az egész odatartozó könyvésztel). Vagyis azt az áttekintést, melyet eddig csak fáradtságos, időtrabló előmunkálattal szerezhetett meg mindenki, akinek kutatásához szüksége volt ilyenre, készen kapja: az illető speciális kérdés egyik legismertebb művelője világítja itt meg minden oldalról precízen, röviden, de tömören. A cikkek nagy része olyan instruktív, hogy még az is sok újat meríthet belőlük, aki maga is az illető részletkérdéseket műveli évek óta. Az természetesen semmiképp sem csodálható, hogy, a munkatársak egész táborkarával dolgozni kénytelen vállalkozásról lévén szó, nem minden cikk egyforma értékű. Nagy egészében azonban nyugodtan állítható, hogy a fáradhatatlan szerkesztők valóban a legalkalmasabb szakembereket nyerték meg és a szerzők egyéniségének lehető tiszteletbentartásával olyan összehangolást kíséreltek, azaz valósítottak meg, amely ilyen műnél hatványozott elismerést érdemel.

A munka gazdagságáról és a szerkesztők mindenre kiterjedő gondosságáról tanuskodnak az ilyen kiszakított címszavak, illetve alájuk tartozó ügyesen megírt fejezetek, mint *Englische Lit.*, hol természetesen nem az angol irodalom fejlődésének rövidre fogott történetét kapjuk, hanem — német irodalmi tárgyszólexikonról lévén szó — ennek hatását a német irodalomra. A szigorúan vett irodalomtörténet mellett poetikai, verstani, stilisztikai fogalmak egész légiója sorakozik föl: kényelmes s gyors tájékozódást tévén lehetővé az irodalommal tudományosan foglalkozóknak minden munka közben felmerülhető kérdésben.

Egy tekintetben elszámították magukat a kiadók: a mű rég meghaladta azt a terjedelmet, melyre eredetileg, az első előfizetési felhívások kibocsátásakor gondoltak. Ez azonban ilyen vállalkozásnál úgyszólván elkerülhetetlen és a lexikont használó szakember csak hálás lehet érte, hogy kimerítőbb útbaigazításokat kap. Reméljük, hogy öt-hat évenként pótfüzetek alakjában kiegészítést kapunk majd mindazokhoz a cikkekhez, melyeknél ez a tudomány haladása mellett szükségessé válik. K.

E. A. Boucke: Aufklärung, Klassik und Romantik. Friedr. Vieweg u. Sohn, Braunschweig, 1925. 8°. 67 l.

Hettner klasszikus XVIII. századi irodalomtörténetének immár 7. kiadása jelent meg, melyet a heidelbergi Boucke rendezett sajtó alá s látta el fenti (különlenyomatban is kiadott) bevezetéssel. Alcime Eine kritische Würdigung von H. Hettners Literaturgesch. d. 18. Jh., de valójában mind Hettner módszerét tárgyalja világosan és szeretetteljes elmélyedésről tanuskodó alaposággal, mind az újabbkori német irodalomtörténetben olyan nagy szerepet játszó három nagy szellemtörténeti korszakot és művészi alkotási irányt. Jobban mondva ügyes megközelítést kapjuk annak, hogy Hettner miért értékelt mind a felsorolt jelenségeket úgy, amint ez nagy művében előttünk van. Helyes érzékkel ragadta meg Boucke Hettner saját korának tudományos nézeteit, meggyőződéseit mindenütt azokon a pontokon, ahol közvetlenül hatottak a nagy műre magára. G.

VEGYES.

Zu Kerényi's Buch über den griechischen Roman.¹

Lieber Herr Kollege.

Ich muss gestehen, dass ich zunächst stutzte, als Sie alle erhaltenen griechischen „Romane“ nach dem Titel Ihres Buches in religionsgeschichtliche Beleuchtung zu rücken ankündigten. Schien mir doch diese Gattung allzusehr nach der Frau Welt zu riechen und darin freilich einen pikanten Reiz auszuströmen auf lüsterne, etwas dekadente und des Anreizes bedürftige Nerven von Männlein und Weiblein. Die Gattung schien mir mondän, ja demi-mondän nach Ursprung und Zweck.

Ich muss aber nun sagen, dass ich von Ihren Darlegungen starken Eindruck habe und die These so, wie Sie sie durchführen, für zutreffend halte. Denn Sie leugnen ja den jetzigen säkularen Charakter dieser Bücher keineswegs, sondern betonen nur, in wie starkem Maasse in ihnen das Wunderbare herrscht und den Gang der Gesamthandlung wie die einzelnen Vorgänge beeinflusst. Dazu weisen Sie ferner auf die Tatsache hin, dass eigentlich alle diese Romane ganz die gleiche Handlung haben. Und daraus schliessen Sie, in Verbindung mit dem obigen Gedanken, dass eine ursprünglich in reli-

¹ Köszönetet mondunk Mewaldt professzor úrnak, a tübingai egyetemen a klasszika filologia ny. r. tanárának, hogy a szóban forgó munka (*Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, Tübingen 1927) alap gondolatát hajszálpontosan fogalmazó, s egy érdekes analógiával támogató sorait, melyeket a szerzőhöz intézett, egyúttal folváiratunknak is közzétételre átengedte. Különben a két kitűnő tudós, aki a könyvvel e füzetben egyidejűleg foglalkozik, ezt nélkül teszi, hogy egymás megjegyzéseiről tudomással bírna.

Szerk.

göiser oder göttlicher Sphäre spielende Handlung das Prototyp dieser stereotypen Erzählung sei.

Daraus folgen nun wieder oder damit verbinden sich in Ihrem Buche ganz neue Deutungen einzelner Partien dieser Romane, z. B. des letzten Buches der Metamorphosen des Apuleius und der Komposition des Eselromanes überhaupt. Und so manches andere.

In dem Punkte scheinen Sie mir besonders Wesentliches betont zu haben: dass nämlich die Liebenden erst eine lange Prüfung erleiden müssen, ehe sie endlich ganz vereinigt werden. Das deutet in der Tat auf religiös-didaktischen Ursprung. Tamino und Pamina erleiden dasselbe, und diese Oper ist ja nur aus der Freimaurerei und deren Grundlage, der Hermetik, heraus verständlich. Der Zauber, das Wunder, hat darin seine legitime Stelle.

Und schliesslich gibt es ja eine dekadente Religiösität, deren Kennzeichen die Lüsterheit ist. Hier können wir sie gut fassen.

Es dürfte sich Ihre These also auch kulturpsychologisch bewähren.

Mit herzlichen Grüßen
stets Ihr

Tübingen, 22. 4. 1928.

Johannes Mewaldt.

Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus I“ (I. E. Ph. K. 1913. 23—31; 91—103 és 1916. 663—665. ll.). — Az E. Ph. K. 1916-i évfolyamának 663. lapján igyekeztem az okokat és célokat megjelölni, amelyek talán mentik az ilyen, esetleges olvasmányokból, rendszeretlenül gyűjtött pótlások megjelenését. Egyébként újabb adalékaim közlésénél még jobban törekedtem, hogy a mozaik egyes darabjai ne egészen érdemtelenül bolygassanak meg egy-egy — már abszolúte is — érdemes problémát. A gyűrűs kötös házasság-szimbólumokról eleitől kezdve tervezett külön munkámnak gazdag anyagát ezúttal is visszatartottam.

Ad 1913, 23/24. l.: A görög glossographusok gyakorlatától dícséretesen tér el Apion meghatározása (A. Ludwig, Über die homerischen Glossen Apions, Philologus 74 [1917]) s. v. κρήδεμνον τὸ πύμα τὸ ἐπὶ τῶν πίθων (γ 392) ἢ τὸ περιβλημα τῆς κεφαλῆς (X 470 stb.), amely mellőzi a τεῖχη jelentést. (Különben persze Apion sem ment a formalizmustól, amint a 24. laphoz lent idézett glossája mutatja.)

1913, 24/1916, 663. l.: A Π 97—100 sorok antik athetálását helyesen utasítják vissza: Nägelsbach Autenrieth, Homerische Theologie 1861², 331. l. jgyz. („Diese vier letzten Verse, gerade die *am meisten charakteristischen* . . . mit höchstem Unrecht für untergeschoben erklärt. . .“) és Wilamowitz-Moellendorff, Die Ilias und Homer 1916. 121 kk., aki (igen finoman) költői igazolást érez a kifejezett kívánság szenvedélyes szerelenségében és főleg megható voltában („die beiden Freunde haben vor Ilios ihr Grab gefunden, aber die Achäer haben es erobert. Und diese Verse sollen wir hinwerfen“)

1913, 24. l.: K. Lehrs Aristarch-jának adatai alapján már Fr. Blass, Hermeneutik und Kritik (Handbuch der klass. Altertums Wissenschaft I, 1886) 128 k. l. helyesen ismerte fel annak a görög racionalizmusnak káros következményeit, amely egyenlőségjelekkel szokta megfejteni a metaforikus kifejezéseket. A görög lexikographusra így fokozottabb érvénnyel áll a Pope szava, melyet már Böckh is idézett, hogy t. i. tud-

hatja egy különálló szó értelmét, sohasem kettőét, összefüggésben. Azonban a γλωττα-itanítás és felmondatus, ahogyan ezt a Δαιταλῆς öregje is követeli haszontalan fiától — πρὸς ταῦτα οὐ λέξον Ὁμήρου ἑοιοὶ γλωτταῖς τὶ καλοῦσι κόρυμβα; azután τὶ καλοῦσι ἀμενηνὰ κάρηνα (Aristophanis fr. 222 Koch), — nemcsak az attikai iskolamesterekre és a Homeroszt magyarázó régi lexikonszerzőkre (ῥλωσογράφοι) jellemző. (V. ö. Aristot. Poet. 21 k. c. is.) Ez a gyakorlat csak a gondolati síkban természetes fattyúhajtása volt annak a görög lelki ötvözetnek, amely költőknél is — a költői hatás veszélyeztetése nélkül — olyan mértékben kedvezett a „kenning“-nek, hogy ezt mi már hajlandók vagyunk költőietlen racionalizmusnak minősíteni. (Kenningnek nevezik R. M. Meyer, Stilistik 158. l. szerint — idézve Fr. Dornseiffnél, Pindars Stil 1921, 32 k. l. — a variált appellatívumok által való körülírást, amilyen pl., ha Deborah éneke „tüskebokor-lakót“ mond Jahve helyett: „eine kunstmässig systematische Umnennung der Dinge, die oft wie ein Rätsel wirkt.“) Nem szenvedhet ugyanis kétséget, hogy az az Archilochos, aki Z 507 (πέδιον κροαίνων) alapján ἐπιθυμῆν értelemben használta a κροαίνειν igét és A 786 alapján (ῥενεῖ μὲν ὑπέρτερος ἐστὶν Ἀχιλλεύς, πρεσβύτερος δὲ οὐ ἔσσι) νεώτερος értelmében a ὑπέρτερος-t; vagy az a Sophokles, aki kard értelmet adott az ἔγχος szónak, mert így értette H 255 a δολιχὴ ἔγχρα-t — érdemben ugyanazt tette, mint a scholioníró, aki szerint τοῖου = ἀγαθοῦ (mert τοῖου γὰρ καὶ πατρός áll δ 206-ban!); τόσον = σῶμα (mert ὅς τὸ μὲν ἄλλο τόσον φοινεῖ ἦν Ψ 454; az adatokat l. Blassnál, 128 k. l.); vagy aki a κάρηνα¹ szónál felveszi a κεφαλάς (A 500) mellé az ἀκροπόλεις (B 117) jelentőséget is, mint pl. Apion i. h. Hascn'óan mondja különben Demosthenes 23, 33 is (idézve Blass 2. kiad.), valószínűleg egy A 13-hoz szóló iskolai magyarázat hatása alatt: τὰ . . . χρήματ' ἄποιν' ὠνόμαζον οἱ παλαιοί.

(Ilyenféle esetekben sokszor „gracizzálnak“ a modern lexikographusok is, amiről v. ö. Dornseiff i. h. 45 k., 71. l.) Egyszerűen: a sajátos görög lélek nemcsak a glossographusokat termette szükségképpen, hanem azt a költőt is, aki önmagáért, mint meggondolkoztató formát szeret-hette a Τροίης κρήδευμα-féle kenninget — ahogy az Edda kifejezésmódja is szereti a „vállak sziklájá“-nak vagy a „test várá“-nak nevezni a fejet, „kardpirosító“-nak a hőst, „áll-erdő“-nek a szakállt stb. (l. Meyer i. h.) — és aki épen ezért, az alkotás ihletének elszálltával, illetve ezen túl, kész lehetett a kifejezést fenntartás nélkül a Τροίης τείχη-vel azonosítani. Nem véletlen így — amit már többen észrevettek —, hogy a jóslatok jellegzetes epikus nyelvtől egyenes vonal visz az „alexandriai“ Lykophonok és Timotheosok precíz talánystilusához. (A Herodotos VII, 141 olvasható τείχος εὐλινον, melyet Meyer idéz, nem is a legjobb példa a jóslatok tipikus nyelvezetére.) Ellenkezőleg: a sajátos hajlam még sokkal általánosabb. Nem szorítkozott a jóslatok nyelvére (v. ö. pl. Pindaros Pyth. 3. 38 τείχος εὐλινον-ját is és hozzá Fr. Dornseiff, i. h. 45 k. l.), mert különben érthetetlen volna az a költői jelentőség, amelyre ez a „rejtvényes“ előadásmód Alexandriában (jóllehet már az egyensúlyát-vesztett) görög lélek számára mégis kétségkívül vergődött. Mindez azonban előttünk csak érthetőbbé és természetesebbé hivatott tenni, hogy miért érezte olyan kevésbé vagy feledte olyan könnyen a görög közönség általában a Τροίης κρήδευμα-nak eredeti metaforikus, már eleve csak objektívaltán élő értékét, melyet annak idején dolgozatunk igyekezett a régi jogaiba visszaiktatni.

1916, 663. l. (ad 1913, 29): A célzott Plutarchoshely szerint (Pelopid. 34, Tauchnitz): Ἄλλεξανδρος . . . ὁ μέγας Ἡφαιστίωνος ἀποθανόντος,

¹ A κάρηνα [κατα]λύειν ről l. E. Ph. K. 1913, 28 kk.

οὐ μόνον ἵππους ἔκειρε καὶ ἡμίονους, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπάλλεξις ἀφείλε τῶν τευχῶν, ὡς ἂν δοκοῖεν αἱ πόλεις πενθεῖν, ἀντὶ τῆς πρόσθεν μορφῆς κούριμον σχῆμα καὶ ἀτιμον ἀναλαμβάνουσαι. Ehhez l. Philostrat. ep. 16 (Epistolographi Graeci, Didot 1873, 472 k.) metonymialistáját; kouwōn οἱ μὲν βάρβαροι πῖλοις, οἱ δὲ Ἑλληνες κράνεοι, οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ βλεφάρους, ἡ δὲ ναὺς ἰστίοις, ἡ δὲ γῆ ὄρεσι, τὰ δ' ὄρη νάπαις, ἡ δὲ θάλαττα νήσοις, οἱ δὲ ταῦροι κέρασιν, οἱ ποταμοὶ τέμπεσιν, αἱ πόλεις τείχεσιν (mert: ὡς χρυσὸς ἀνάθημα καὶ ἄργυρος, οὕτως καὶ τριχες) ἐς lentebb: τὸ τ' ἀποκείρεται καὶ πόλις, ὅτε ἀλίσκεται, καὶ γυνή τὸ τ' ἀφίση τῆς κεφαλῆς τὸ κάλλος, ὅτε πενθεῖ, καὶ γῆς λιμός, ὅτε μὴ κουᾶ stb. Kenning-szerű változatban ugyancz a képet használta Euripides is — προσφῶς Εὐριπίδης περὶ Τροίης φησὶ τὸ ἀπὸ δὲ στέφανον κέκαρσαι πύργων: Eustath. Pias p. 189, 12 —, akiről csakúgy mint Ailianost illetőleg l. L. Sommer, Das Haar in Religion und Aberglauben der Griechen, Münster 1912, 65. l.

1913, 29: A házasságkötés hajlevágással jár — csakúgy az indiai archipelaguson (R. Schmidt, Liebe und Ehe im alten und modernen Indien 1904, 421. l.), mint az egész középkorban (Du Cange szerint — s. v. capilli — „esse in capillo“ a. m. „hajadon“, amely magyar szóhoz v. ö. Szirmay, Hung. in parabolis 1807², 104. l.) és még ma is pl. az orthodox zsidóknál, rabbik feleségeinél stb. (Mint korszimbolum, illetve jel szerepel a hajviselet különösen az araboknál, l. Wellhausen, Reste arab. Heidentums 1897², 198. l.) De a leányok és fiúk elért, magasabb (a házasságra előkészítő?) korhatárát jelentette a hajlenyírás a görögöknél is. Az Ἀπατούρια 3. napján (κουρευῆτις) a κόουροι haját levágták, hogy azután a phratrakiak felvétessenek és besoroztassanak. (A Kouúρια hajünnepről v. ö. Deschamps-Cousin, Bull. Hell. XII. 487 l. és főleg Cook, Zeus 1914, I. fej.) A hajnyírásról mint görög menyasszonyi szokásról l. Eitrem, Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer 1915, 351. l.; J. E. Harrison, Themis 1916, 336 k. M. Schlesinger, Geschichte des Symbols 1912, 445 k.; v. ö. Kerényi, Die griechisch-orientalische Romanliteratur 1927, 59 kk. stb. Cook (i. h.), Harrison (i. h. 337. l.), M. A. Bailly (s. v. κόρος, Dict. Gr.-Fr. 1899) és mások mindenesetre a κόρος (κόρφος) és κόρη (κόρη) szavakat is egyenesen a κείρω tövéből (ἵκαρ-; szkr. kar, a. m. vágni, nyírni) származtatják, ahogy már az Etymologicum Magnum is, jóllehet igen vegyes értékű etymonok között. (1816-i lipcei kiad. 480 ill. 484. l. s. v. κόρη ill. κόρη: . . . παρά τὸ κείρω, ἡ κειρομένη ἔτι νεάζουσα ill. παρά τὸ κείρω, τὸ κουρευῶ, κόρη καὶ κόρη, πλεονασμῶ τοῦ υ, ἡ κειρομένη ἔτι καὶ νηπιάζουσα.) Vclők szemben áll E. Boisacq (Dict. Etym. de la langue Grecque 1916, 497. l.), Prellwitz (Etym. Wb. d. griech. Sprache 1892), Menge és mások származtatása az ind.-eur. *ker (g. κορῶνω ill. κορῶμαι; l. creō, cresco) tövéből, úgy hogy a testvérszók a felnövéket jelentenek (v. ö. κόρυς és κόρητες), amit nem merünk oly határozottan visszavetni, mint pl. Bechtel, (Lexilogus z. Homer 1914, 201. l.) „harcias“, (a κόρη-t nem magyarázó) rokonságfeltevését a litv. szárwas (vért) és g. κόρυς szavakkal. (Leo Meyer, Hdb. d. gr. Etymologie II. 1901, 368 k. eredménye szokás szerint negatív). Tény azonban mindenesetre, hogy ha a κείρω tövéből való eredet megállhatna, csakugyan értékesen támasztaná alá Harrison gondolatát is, hogy a κούρητες eredetileg a törzs fiatal inicialtjai (azaz kb. a. m. κούρητες T 193, 248 és így = κούροι; másrészt jogunk volna a κόρη szónak valami, eredetileg a „menyasszony“-éhoz közelálló értelmet is tulajdonítani, — ellentétben Lehrs-szel, Popul. Aufsätze 92 k., 111 kk., aki tagadta (v. ö. E. Rohde, Der griech. Roman 70, és E. Fehrle, Die kultische Keuschheit im Altertum (RVV) 1910,

201 k. is), hogy a menyasszonyi állapot jelölésére lett volna görög szó. (A κόρη jelentéséhez — különösen a παρθένος és νύμφα szavakhoz viszonyítva — l. E. Fehrle, i. h. 164 kk. A német „Braut“ — valószínűleg a. m. „die heimgeführte“ — hasonló jelentésingadozására vonatkozólag v. ö. K. Weinhold, Die deutschen Frauen im Mittelalter I^o 1897, 6. l.). Sajnos hogy ebben az összefüggésben a Harrisontól i. h. Cooknak köszönt, de hibásan is idézett helyek, minden nyomatékot nélkülöznek, mert *nem* a κόρος és κόρη > κείρω, hanem (a κόρα-val összevett?) κούρα, κούρα (a. m. nyírás) > κείρω eredet igazolásai, sőt részben egyáltalán semmit sem mondanak a dologhoz. A döntés így Cook bizonyítékain múlik, akinek könyve ebben a pillanatban nem állott rendelkezésre. Akárhogy is azonban: a görög szokás is hasonló lehetett, mint aminőt W. Rob. Smith, Die Religion der Semiten 1899, 252 k. mutat ki az ú. n. ákika ceremóniával kapcsolatban az arabokra és syrekre, majd a főniciai leányokra vonatkozólag (252. l. 559. és 560. jegyz.); a megnövesztett haj az ifjúság viselete (az Etym. M. nyilván csak a kis gyermek — nem a serdülő lány — nyirotságára gondol), levágása szükségszerű előkészítés a házassághoz: vallásos avatási szokás, mielőtt a fiúk és leányok a polgári nagykorúságot elérték. A hajnyírásról általában v. ö. Frazer, ad Pausan. III, 279 is.

92. l.: A ruhacsere irodalmához l. még P. M. Nilsson, Griechische Feste 1906, 370 kk.

93. l.: A kérdéshez, hogy a μίτρα jelentett-e női övet, v. ö. a szó jelentőségének tisztázására vonatkozó kísérletket: Helbig, Das Homerische Epos², 290 ad fig. 107 k.; Reichel, Homerische Waffen², 73 és 91 kk.; De Ridder, Daremberg-Saglio s. v. mitra stb. A μίτρα vagy egy széles, a lágyéket védő „Leibbinde“ (ahogy archaikus bronzalakokon látható), amely bőrből és bronzból van kidolgozva, mint a vért; vagy fejtvédő, illetve díszkint hordott „Kopfbinde“ (turbánféle), pregnáns jelentőségben (v. ö. Herod. I, 135; Athen. p. 138 d, 535 c, 536 a; Kallimachos, Eis Delon, 166. sor) a. m.: a keleti tiara, királyi fejdísz (R. Eisler, Weltenmantel und Himmelszelt 1910, I, 175. l.) A szó egyébként nem görög eredetű (l. Leo Meyer, Handb. d. griech. Etym. IV, 315 k.). Amit alapjaként felhoznak, a μίτρος szintén idegen, hierarchikus szó a miszterium-kultuszból.

94. l.: A iepός (iapóc) > *isaros etymológiájának bonyolódott kérdését (v. ö. W. Schulze, Quaest. epicae 207 kk.) újabban P. Kretschmer igyekezett (az Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache 401 kk. általánosságai után) különösen: Pelasger und Etrusker, Glotta XI (1921) 278—281 és Gercke-Norden, Einleitung I, 6. 72 = 526. lapjain az etr. aiseras, eiseras, aesar (= isten, Sueton., Aug. 27), volszk. erasistrom (sacrificium), umbr. esona (sacra) = etr. aisuna stb. szavak által tisztázní. A szanszkrit isirah-nak (a. m. kräftig, hurtig) ezekhez az etruszk-„pelazg“ származékokhoz való viszonyát illetőleg l. a Glotta, i. h. 280 k. (végeredményben a Schulze-félc homonym melléknevek megkülönböztetése útján) adott egyeztető magyarázatot. — Egyébként az ἀπειρος v. ἀπειρος értelemmel való népetymológiai azonosítást érdekesen támogatja a sémi felfogás, mely szerint az áldozati állatot a kiválasztás, azaz az emberi tulajdonból való birtokjogi kiemelés és az isten tulajdonába való átengedés szenteli meg (Így Rob. Smith, l. P. Becknél is, Die Nachahmung und ihre Bedeutung für Psychologie und Völkerkunde é. n. [1904?] 132 kk.); a „verfallen“ jelentőségben szerepel a iepός IG XII 7, 62, 35 kk. sor: πρόβατα [δὲ μὴ] ἐξέστω ἐμβιβάζειν εἰς τὸ τέμενος μηδὲν, εἰάν δ' [ἐμβιβάζ]σκη, ἔστω [τὰ] πρόβατα iepά τοῦ Διὸς τοῦ Τεμενίου, idézve E. Willigernél, Hagios (RVV) 1922, 28., akinek adatai a iepός szó értékéhez l. még u. o. 59, 96 kk. és passim.

95₂: V. ö. Apion i. h. 246. l.: λιπαρόν τὸ εὔσαρκον (B 44) καὶ τὸ δι' ἐλαίου καὶ τὸ πολυτελές καὶ τὸ πλούσιον.

96 k.: Az ék., ill. ruhakérdéshez általában figyelemreméltó Hirn-Barth is, Der Ursprung der Kunst 1904, 15. fej. (Die Ursprünge der Selbstverzierung) 211 kk.

98, (és 100. l.): A menyasszony rituális betakarását már Ezekiel proféta (16, 8) igazolja Jahve és Israel „házasságának“ a költői leírásában. A szokás ma is megvan a zsidóknál. Ugyanígy takarja be menyasszonyát a beduin vőlegény az „aba“-nak nevezett köpennyel, miközben azt mondja: „soha senki ne takarjon be, csak én egyedül“ (Burckhardt után I. R. Eisler, Weltenmantel und Himmelszelt 1910. II, 599_a). Azonos bolgár szokást igazol a menyasszony „bulčica“ neve, a m. „a kis lefátyolozott“ (Fr. S. Krauss, Sitte und Brauch der Südslaven 1885, 382. l.). A magyar legény is „beköti a fejét“ a hajadonnak, aki kétségkívül azért viseli ezt a nevet, mert még „hajasan“, azaz bekötetlen fővel járkal (I. Beke Ödön, M. Nyelvőr 1913, 184 k.). A betakarás sokszor az új férjre is kiterjed, mint Indiában (R. Schmidt, Liebe und Ehe, 382. l.) és az örmény egyházi szertartásban (l. lentebb). Kétségtelenül a férjes nő hajának (fejének) kötelező befedésére vonatkozik a korrupt hely Szent Pálnál, Corinth. I. 11, 10: ὀφείλει ἡ γυνὴ ἡ ἔουσιαν ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς διὰ τοὺς ἄγγελους (v. ö. az egész fejezetet a 4. verstől). Az irodalmat is összefoglalja: Eitrem, i. h. 402., A Paulus Festuskivonata s. v. Mutini Titini (p. 147. Th.), kétségesebb; ha nem forog fenn lényegesebb hiba, a római nők elfátyolozott fejjel áldoztak (adták oda magukat?) Tutunusnak. A klasszikus ókorra vonatkozó adatokat I. E. Fehrle, i. h. 70 és (ad Pausan. VIII, 13, 1) 95. l.; S. Reinach, Le voile de l'oblation (C. M. & R. I.) 310 k.; a hasonló újgörög, német, román és szláv házassági szokásról v. ö. K. Weinhold, Die deutschen Frauen im Mittelalter 1882², 220 és 339 k.; a hinduról Haas, Die Heiratsbräuche der alten Inder (Indische Studien 5.) 400. l. A svéd „mágikus“ fejfedésre vonatkozólag I. Pehr Lugn, Mitteilgg. d. anthropolog. Gesellsch., Wien 1920, 81—106. és hozzá Róheim G., Imago 1924, 348. l.

Kevésbé fontos ennek a nehezen izolálható, de ősi, ösztönös ἐγκάλυψις-nek és ἀπόκρυψις-nek a „magyarázata“, mellyel (az imádkozóra vonatkozólag) már Plutarchos (Actia Romana, 10) megpróbálkozott. Legáltalánosabban mindenesetre a démonoktól való izolálást, illetve a démonok távoltartását veszik okául (v. ö. Oldenberg, Religion d. Veda 401, 1; Reitzenstein, Poimandres 230, 1 stb.), de vannak, akik (mint Reinach, 310 k.) felismerve az iniciációk és a házasság szertartásainak legszorosabb összefüggését, úgy tekintik a menyasszony (és vőlegény) lefátyolozását, mint iniciációt a férj házi kultuszába vagy mint oblatiót és egy misztikus egyesülés szimbolizálását. Mások (mint Anrich, Das antike Mysterienwesen 1894, 202 kk.) a hangsúlyt a miszták és keresztelendők elfátyolozására téve, a befödések kathartikus jelentőségét tartották a döntőnek (l. további irodalommal E. Fehrlenél is, i. h. 70 k.). Az ismertebb magyarázatokkal szemben J. E. Harrison, Prolegomena to the study of Greek Religion 1903, 522 k. abból indul ki, hogy a régi egyházi szertartás szerint, mely Franciaországban még nem rég érvényben volt (Duchesne, Origines du culte chrétien, 416. l.), sőt az örmény szertartásban van is mindmáig (v. ö. fentebb), a „flammeum“ mind a menyasszonyra, mind a vőlegényre borúl. Így az orphikus hagyományokat felélesztő pythagoreusok szokása és Festus Pauli ver sacrum-leírása alapján („sed cum crudele videretur pueros atq. puellas innocentes interficere, perductos in adultam aetatem velabant atque ita extra fines suos exigebant“, p. 578 Th.) arra a következtetésre jut, hogy az

elfátyolozás a *dedicatio*-nak a szimbolizálása, mind a vőlegény és menyasszony, mind a bűnbánó, mind az özvegyi devoció eseteiben. Így van a visszatérő Alkestis is (Euripid., Alk. 1144 kk.) három napig fátzol alatt hallgatagon Hadesnek szentelve stb. Természetesen azonban, hogy az összes vallásos-babonás magyarázatok csak többé-kevésbé sikerült logikus interpretációi egy végig nem gondolt (sublogikus) ösztönselekedetnek. Ennek a gyökeréhez közelebb járunk, ha egyszerűen csak abban látjuk a hajbefödés elfogadottságának és elterjedtségének a magyarázatát, hogy igen találóan figyelmeztet a menyasszony, illetve férjes nő különös helyzetére („megközelíthetlenségére“, v. ö. Fr. Rumpf, Der Mensch und seine Tracht, ihrem Wesen nach geschildert, é. n. [1905?] 227. l.), amely persze önkénytelenül kereste ezt a figyelmeztetőt. A felfogás természetesen mutatis mutandis alkalmazható minden egyéb-fajta (miszteriumi és rituális) befödésre is.

102. l.: A várnak hajadonnal való azonosítása megvan már az állítólagos Herodotosnál, aki Homeros életét írta meg, amikor Néon Τείχος-*t* mint Κίυης (Pauw olvasása szerint; cod.: Κύμην) ἐριώπιδα κούρη-*t* említi (v. ö. Wilamowitz, i. h. 422. l.); és megvan az orosz Igor-dalban is, ahol Vseslav úgy szereti Kiewet, mint menyasszonyát, — Bessonov szerint „un procédé foncièrement épique“ (? L. A. Rambaud, La Russie Epique 1876. 344. l.). Egyébként a városvédő hajadon-isten-ségek hite is sokszor elősegíthette a vár és a hajadon teljes egybe-mosódását. Ha pl. Polyainos elbeszélése szerint (strat. 8, 59) az oroszlók megszaladnak az akropolison πανοπλία-ban megjelenő Pallas (> πάλλαξ, παλλακή v. ö. Nilsson, Gr. Feste, 91. l.) Athene (= κόρη), helyesebben az epiphaniát végrehajtó ἱέρεια elől (ami állandó vonása volt bizonyos ünnepi szertartásoknak; v. ö. Bach, De Graecorum caerimoniis in quibus homines deorum vice fung., diss. Berol. 1883, 4. l.), akkor itt a vár és a hajadon (θεά, illetve ἱέρεια) elválaszthatatlan komplexumot képeztek. — A már idézett helyekhez v. ö. még Euripides, Bacch. 105: ὦ Σεμέλας τροφοί Θῆβαι, στεφανοῦσθε κισσῶ stb.

102. l.: A κλῆιδες γάμου kérdéséhez l. a Προδουραία-*t* aposztrófáló orphikus himnuszt E. Abel, Orphica 1885, 59. l. (l. O. Kern, Orphicorum Fragmenta 1927, 324. k. l. [316] is), ahol a γονάς ἐπαρωγός istennő mellék-neve κληδοῦχος.

102. l.: A „várat megvenni“ magyar kifejezésmód, amely régebben általános volt, szintén amellett szól, hogy a „várhajadon“ valaha mi-nálunk is — élt (v. ö. MNyelv 1915, 445. k. „Grodno elesett“ c. cikkek-s-kémet). A székelyek t. i. a „feleségül venni“ értelmét (a M. Nyelvtör 1903, 491. l. szerint) a „megvenni“ igével szokták kifejezni; az „eladó lány“ pedig országszerzte ismert fordulat.

103. l.: Természetesen: a görögségen belül a várhajadon meta-forájának megelvenedése nemcsak Homerosnak a megértését hivatott elmélyíteni. Azzal is csak nyerünk, ha pl. az Ἄσπ. 105 Poseidonról szóló mellékmondatát ὄς Θῆβης κρήδεινον ἔχει ρύεταί τε πόλιν, színe-sebben úgy értjük, hogy az isten a várhajadon pártját bírja, (azaz a férje) és ebben a minőségben védi ennek a hajadonnak a (tőle most költői módon újra elválasztott) városát.

(Budapest.)

MARÓT KÁROLY.

Miscellanea.

I.

Rég ismert dolog, hogy a *Scriptores historiae Augustae* életrajz-sorozata eredetileg nem Hadrianusszal kezdődött, mint mai állapotában, hanem előbb. Az elveszett Traianus-életrajz egy helyét felismerhetjük

Ammianusnál, akinek előadása különben is rendszeresen érintkezik a császárbiografiákkal.

Erre az összefüggésre az a tény világít rá, hogy a *Historia Augusta* — ismeretes módon — állandóan igyekszik az uralkodóknak ellentétes jellemű párokba való csoportosítására, amint ezt p. o. Elagabal és Severus Alexander, Valerianus és Gallienus, Numerianus és Carinus és mások esetében tudatosan keresztülviszi. Ilyen tendenciózus szembeállítás a következő is:

v. Hadr. 19, 9: *cum opera ubique infinita fecisset, numquam ipse nisi in Traiani patris templo nomen suum scripsit*. Ez persze mértéktelen túlzás, aminthogy mindjárt utána (19, 11) el is szólja magát: *fecit et sui nominis pontem*, stb.; mégis következetesen ragaszkodik hozzá az író két más nyilatkozatában. V. Hadr. 19, 10: *Romae instauravit Pantheon, saepta, basilicam Neptuni, sacras aedes plurimas, forum Augusti, lavacrum Agrippae, eaque omnia propriis auctorum nominibus consecravit*. Ugyanott 20, 4: *et cum titulos in operibus non amaret, multas civitates Hadrianopolis appellavit, ut ipsam Karthaginem et Athenarum partem*.

Ennek a fordítottját olvasta a megelőző *vita*-ban Ammianus, aki XXVII 3, 7 így ír Lampadiusról: *per omnia enim civitatis membra quae diversorum principum exornarunt impensae, nomen proprium inscribebat, non ut veterum instaurator, sed conditor, quo vitio laborasse Traianus dicitur princeps, unde eum herbam parietinam iocando cognominarunt*. Erre céloz az *Epit. de Caes.* is, 41, 13: *Hic Traianum herbam parietariam ob titulos multis aedibus inscriptos appellare solitus erat*.

II.

Script. hist. Aug. XXIV (trig. tyr.) 33, 8: hos libellos quos de vita principum edidi, non scribo, sed dicto, et dicto cum ea festinatione... ut respirandi non habeam facultatem. Nagyon helyesen jegyzi meg ehhez a helyhez H. Peter⁶, hogy a szerző itt „in der üblichen Weise unter dem Schein der Bescheidenheit die Meinung (hat) erwecken wollen, als ob er das schnell hingeschrieben habe, was er mit Mühe nach den Regeln der Kunst zusammengebracht hatte“. Peter véleményével viszont szembeszállt nemrég Norman H. Baynes *The Historia Augusta* c. könyvében (Oxford 1926, 73—74. l.), aki e mű keletkezéséről alkotott hipotézise érdekében szóról-szóra elhiszi, hogy tényleg nagy sietséggel összecsapott írás ez.

Baynes téved, mert tényleg csak szokásos frázis ez az állítás; amint hogy például azt sem kell másképpen értelmezni, ha Hieronymus a számos auktorból nagy munkával összeállított *Chronicon*-ját *opus tumultuarium*-nak nevezi. A rendelkezésre álló idő rövidségével mentegődzik a Iordanes *Getica* bevezetésének ismert mondása is, melyről már Sybel látta, hogy Rufinus egy helyével szorosán összefügg,⁷ de jellemző, hogy a Kr. u. III. századi újplatonista Amelios levelével is összecseng, anélkül, hogy közvetlen viszonyt kellene köztük konstruálni:

⁶ H. Peter, *Die römischen sogen. dreissig Tyrannen* (= Abh. d. phil.-hist. Kl. d. kön. sächs. Ges. d. Wiss., Bd. XXVII., Nr. 6), 183—184. l.

⁷ Rufinus szövegét l. Mommsen Iordanes-kiadásában, 53—54. l. jegyzet.

Iord. Gef. 2:

super omne autem pondus, quod nec facultas eorundem librorum nobis datur, quatenus eius sensui inserviamus, sed, ut non mentiar, ad triduanam lectionem dispensatoris eius beneficio libros ipsos antehac relegi. quorum quamvis verba non recolo, sensustamen et res actas credo me integre retinere.

Porph. v. Plot. 17:

καὶ νῦν ἤκω ἀποδιδούς σοι τὰ ἐπηγγελμένα ἐν τρισὶν ἡμέραις, ὡς καὶ αὐτὸς οἶσθα, πεπονημένα. Χρὴ δὲ αὐτὰ ὡς ἂν μὴ ἐκ τῆς τῶν συνταγμάτων ἐκείνων παραθέσεως οὐτ'οὖν συντεταγμένα οὐτ' ἐξειλημένα, ἀλλ'ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ἐντεύξεως ἀναπεπολημένα καὶ ὡς πρῶτα προὔπεσεν ἕκαστα οὕτω ταχθέντα ἐνταῦθα νῦν συγγνώμης δικαίας παρὰ σοῦ τυχεῖν, . . .

III.

Baynes a szóban forgó, igen szellemes munkában arra az eredményre jut, hogy a Historia Augusta 362—3-ban keletkezett, mint a Julianus Apostata politikai és vallásos programját burkolton propagáló röpirat. Már máshol igyekeztem rámutatni e nézet tarthatatlan voltára,⁸ melyet — csodálatosképpen megtagadva saját, jól megalapozott felfogását — E. Hohl is elfogadott. De nem lesz felesleges itt is rámutatni Baynes módszerének sarkalatos hibájára. Ő ugyanis (75. l.) azt mondja, hogy „I write as a student of history, and not as a literary critic“ és ezt úgy érti a gyakorlatban, hogy elkopott frázisok irodalmi hátterét nem véve tekintetbe,⁹ mindenütt Julianusra való célzásokat lát.

Igy ha a v. Aurel. 20, 7 szerint¹⁰ *neque enim indecorum est diis iuuantibus vincere. sic apud maiores nostros multa finita sunt bella, sic coepta*, akkor ez nem julianusi különlegesség, hanem a hanyatló pogányság állandó jelszava: *quanto . . . melius antistitem veritatis maiorum excipere disciplinam* — olvassuk Minucius Felixnél (Oct. 6) — *Sic eorum potestas . . . totius orbis ambitus occupavit* stb.

V. Avid. Cass. 2, 2: *nam si ei divinitus debetur imperium, non poterimus interficere, etiam si velimus*. Ez is Julianusra való célzás Baynes¹¹ szerint, aki elfelejti p. o. Dio Cassius hasonló helyét (45, 1, 5), ahol Nigidius Figulus mondja a gyermek jövődő Augustusról Octavianusnak, aki meg akarja ölni fiát, nehogy zsarnok váljék belőle, mint jószolták: ὅτι ἀδύνατόν ἐστι τοιοῦτό τι αὐτὸ παθεῖν.

Mikor Severus Alexandert Marcus Aureliussal és Nagy Sándorral hasonlítja össze a *vita* (5—12), ezt teljes történeti alappal tetheti; Alexandrost illetőleg nem is kell ezt bővebben illusztrálni Caracalla „Alexander“ nevű ál-fiára, mikor amúgy is tudjuk, mily Nagy-Sándor-mánia lepte el e századot, míg Marcussal már Herodianus is összehasonlítja (VI 1, 6): οὐ βῆδιός τοῦτο ἄλλου βασιλέως τῶν καθ'ἡμᾶς ποιήσαντος . . . μετὰ τὴν Μάρκου ἀρχήν.

Szinte hihetetlen, hogy az Alexander-életrajzban még az *omina imperii* felsorolását¹² is Julianusra lehessen magyarázni. Hát a Suetonius *omen*-rubrikája nem hatott itt, mint végig az összes biografiákban?

⁸ A Zeitschr. f. Numism. XXXVIII (1928) kötetében megjelenő cikkemben.

⁹ Hogy mennyire kell a történésznek az irodalmi kritika eszközeit ismernie, találoán emeli ki Schissel *Janus* II (1920), a Rutilius Namatianusról szóló munkája bevezetésében.

¹⁰ Baynes *id. m.* 65. l.

¹¹ U. ott 84—5. l.

¹² Baynes 122. l.

Baynes főleg Severus Alexander képében látja mindenütt Julianust és itt boszulja meg magát az irodalmi mintaképek negligálása; Mamertinusnak Julianust dicsőítő panegyricusában ugyanis készpénznek veszi szerzőnk e műfaj évszázados frázisait és amennyiben a Severus Alexander biográfiájában is megtalálhatók ezek, siet bennük — Julianus vonásait felfedezni. Az igazi tényállás jellemzésére elég lesz a *salutatio* és *adoratio* motívumaira vonatkozó¹⁵ helyek eredetére rámutatni:

v. Alex. Sev. 18, 1—3:

Salutabatur autem nomine . . . salutatus concessum obtulit omnibus¹⁴ senatoribus . . . idem adorari se vetuit, cum iam coepisset Hellogabalus adorari regum more Persarum.¹⁵

Amm. XV 5, 18:

Diocletianus enim Augustus omnium primus, externo¹⁵ et regio more instituit adorari, cum semper antea ad similitudinem iudicum salutatos principes legerimus.¹⁶

Hieron. Chron. 226^c Helm:

Primus Diocletianus adorari se ut deum iussit et gemmas vestibus calciamentisque inseri, cum ante eum omnes imperatores in modum iudicum salutarentur et chlamydem tantum purpuream a privato habitu plus haberent.

Vict. Caes. 39, 2—4:

qui (Diocl.) primus ex auro veste quaesita serici ac purpurae gemmarumque vim plantis concupiverit . . . se primus omnium Caligulam post Domitianumque dominum palam dici passus est et adorari se appellarique uti deum.

Eutr. IX, 26:

primus (Diocl.) . . . adorari se iussit, cum ante eum cuncti salutarentur.¹⁶ ornamenta gemmarum vestibus calciamentisque indidit, nam prius imperii insigne in chlamyde purpurea tantum erat, reliqua communia.

A perzsa szokás emlegetése rávezet e klisé régi gyökerére. Justin. 12, 7, 1 írja Nagy Sándorról: *Dein, quod primo distulerat, ne omnia pariter invidiosiora essent, ex Persico superbiae regiae more non salutari, sed adorari se iubet. . . . Quae res et illi et multis principibus Macedonum exitio fuit, siquidem sub specie insidiarum omnes intercepti. Retentus tamen est a Macedonibus mos salutandi regis explosa adoratione.* A. A.

A „gyors munka“ mentegetődő hangsúlyozása kései antik írónál méltán tűnik fel közhelyszerűnek, s bizonyára méltán vonják kétségbe az ilyen kijelentések történeti értékét: l. fent Alföldi A.: *Miscellanea* II. Az ott felhozott példák könnyen szaporíthatók. Az Amelios-levélhez (Porph. v. *Plot.* 17) közel áll egy másik új-platonista

¹³ U. ott 120—121. l., 128—129. A *libertas* és *dominus* frázisait illetőleg l. a *Numizmatikai Közönyben* megjelenő cikkemet.

¹⁴ V. ö. Suet. *Aug.* 53 stb. stb.

¹⁵ v. Alex. Sev. 66, 3: *eunuchos consiliis nec in ministeriis habuit, qui soli principes perdunt, dum eos more gentium aut regum Persarum volunt vivere*, Lact. *De mort. persec.* 21, 2: *nam (Galerius) post devictos Persas, quorum hic ritus, hic mos est, ut regibus suis in servitium se addicant et reges populo suo tamquam familia utantur, hunc morem nefarius homo in Romanam terram voluit inducere.* — Legközelebb bővebben írök e motívumról.

¹⁶ L. még v. *Maxim* 28, 7; v. *Pert.* 13, 2 stb.

¹⁷ V. ö. *Justin.* 11, 11, 6.

filozófus és rétor, később keresztény püspök, Synesios vallomása az álmokról (περὶ ἐνυπνίου) szóló iratának keletkezéséről, ugyancsak levélformában (*ep.* 154, Hercher *Epistologr. Gr.* p. 737). Eszerint Synesios ezt a művecskét egy éjtszaka, vagy helyesebben: annak az éjtszakának hátralevő részében írta meg, amelyen egy álomkép erre ösztönözte. Wolfram Lang, alapos tanulmányában (*Das Traumbuch des Synesios von Kyrene*, Tübingen 1926), amelyben kimutatja, hogy ez az értekezés korántsem olyan ihletett és közvetlen munka, mint amilyennek a kitűnő filozófus feltüntetni szeretné, természetesen kétségbe vonja a szóban forgó vallomás őszinteségét.

Az a Julianus-hely, (*or.* V. p. 231, 8, Hertlein), amelyre Lang (i. h. 33, 2) hivatkozik szintén tanulságos, mert fogalmazásában a *Hist. Aug.* XXIV 33 8-choz áll közel: ἐν βραχεῖ νυκτὸς μέρει ταῦτα ἀπνευστὶ εὐνεύσαι συγχορηθεῖσιν ~ *dicto cum ea festinatione . . . ut respirandi non habeam facultatem*. Megjegyzendő még, hogy a Julianus császárnak ez a beszéde (új-platonikus teológiai fejtegetés az istenek Anyjáról) sem könnyedén odavetett írás és H. Bogner analizésében *Philologus* 79, 1923, 259 épp oly kevésbé ad hitelt a kidolgozás rövid idejére vonatkozó kijelentésnek, mint a IV. beszéd hasonló adatának (p. 204, 4, Hertlein). Utóbbinál arra is rámutathat, hogy az időmeghatározás ἐν τρισὶ ὡραῖσιν párhuzamba van állítva az istenség éppen emlegetett háromszoros teremtő tevékenységével (κατὰ τὴν τριπλὴν τοῦ θεοῦ δημιουργίαν).

A Julianus helyeket ugyanígy ítélte meg Geffcken *Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums*, Heidelberg 1920, 291, 98, utalva The-mistios rétor és filozófus hasonló nyilatkozatára (*or.* XXVI, p. 377, 18 sqq. Dind.)

KERÉNYI KÁROLY.

A „*furor philologicus*“ kifejezéshez írt szerkesztői megjegyzésünkre (l. 48. k.) Hornyánszky professzor úr a következőket onajtja megállapítani: 1. „Minden tudománynak életformájában vannak bizonyos önkéntelen hajlandóságok, amelyek az igazság kutatását hamis vágányra terelhetik. A „*furor philologicus*“ is, legalább ahogy én értem, ilyen, egyébként tiszteletreméltó egyoldalúságokra és túlzásokra céloz, s úgy gondolom, hogy még a céhbeliség követelményei ellen sem vétünk, ha effélelét alkalomadtán és a maga nevében szóbahozunk.“ 2. „Norden nem volt szándékomban támadni, mint ahogy ezt a szerkesztői megjegyzés sem imputálja nekem. Hogy azonban Norden megállapításai mégis csak adhatnak félreértésre alkalmat, azt épp azok a helyek bizonyítják, melyeket szerkesztő a Norden-féle könyv 2. kiadásának előszavából idéz (én az 1. kiadást használtam). Itt maga Norden szabadkozik az ellen, amit megállapításaiból esetleg kiolvashatna valaki.“

A magunk részéről, annak ismételt kijelentésével, hogy szerkesztői hozzászólásunk tárgyi szempontból a szóbanforgó dolgozat egyetlen pontját sem kívánta érinteni — tehát még kevésbé valamely tekintetben megbírálni —, újra készségesen kiemeljük ehhez még azt is, hogy Hornyánszky szempontja a Nordenétől különbözik. Különbözik abban, hogy nemcsak azt veszi figyelembe, mennyiben választja ki Tacitus az etnográfiai topikából a tényleges germán viszonyoknak megfelelő anyagot, hanem azt is kutatja, mennyiben igazodik e kiválasztás bizonyos, a tárgyi hűség követelményén túlmenő eszmei célokhoz, és pedig itt egy oly célzatossággal, mely Hornyánszky fel-felgása szerint közvetlen faji érzésben s öntudatban gyökerezik. Hogy ennek a tudomány eszközeivel való objektív megvitatása nemcsak jogosult, hanem szükséges is, ahhoz igazán nem férhet szó.

k.

Újabb külföldi vélemények Darkó Laonikos-kiadásáról. Az e folyóiratban már ismertetett 10 külföldi bírálathoz újabban kettő csatlakozik: 1. *E. Gerland* recenziója a Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 5. (1927) évf. 429—31. lapjain, mely főleg a Laonikos-*editio methodikájával* foglalkozik s erre vonatkozólag az alábbiakban összegezi véleményét: „Die wissenschaftlichen Grundsätze, die ihn dabei leiteten, hat er in einer kurzen Einleitung auseinandergesetzt. Mit ihnen wird man sich im Allgemeinen wohl einverstanden erklären dürfen. Was den Text selbst betrifft, so hat er mehr „die Ausdrucksweise des Schriftstellers, als die Autorität dieser oder jener Handschrift“ berücksichtigt und „Eigenheiten des Ausdrucks, auch wenn sie früher beanstandet waren, treu bewahrt“. Dieses konservative Verfahren scheint mir durchaus berechtigt (so auch Fr. Drexl in d. Philol. Wochenschr. 1923. Sp. 1105).“ 2. *Fr. Drexl* a Philologische Wochenschrift 1928. évf. 9. sz. 259—261. lapjain beható ismertetést közöl s néhány helyre vonatkozólag eltérő véleményének kifejezése mellett ítéletét e szavakban foglalja össze: „Mit diesem Bande hat Darkó seine kritische Ausgabe des Laonikos glücklich zum Abschluss gebracht. Auch er verrät auf jeder Seite ein heisses Ringen mit der Tücke der Überlieferung und eine übertrieben peinliche Sorgfalt in der Wiedergabe der handschriftlichen Lesungen. Von den beigegebenen Indices ist der sorgfältig gearbeitete historische sehr wertvoll. Eine wesentliche Ergänzung zum grammatischen Index ist Darkós Aufsatz „*Vindiciae Laonicæ*“. Er zeigt da, um diesbezügliche Ausstellungen seiner Kritiker zu entkräften, an zahlreichen Proben den ganz eigenartigen, auf der Nachahmung des Herodotos und Thukydides beruhenden Sprachgebrauch des Laonikos, hinsichtlich dessen schon Tafel und Nusser 1855 vor allzu voreiliger Emendationslust gewarnt haben.“

Külföldi vélemények Kerényi: Die griechisch-orientalische Romanliteratur c. könyvéről. 1. *Der Bund* (Bern, rec.: S...r) 1927 nov. 27-i irodalmi mellékletében rövid méltatást közöl. Ítélete szerint: „überall ist der Scharfsinn und die grosse Gelehrsamkeit des Forschers anzuerkennen. Neben dem Hauptresultat fallen noch allerhand Nebenergebnisse sehr ins Gewicht: vor allem dürfte man die Herleitung des Amor- und Psyche-Märchens aus der gemeinsamen Quelle des Lukian und des Apuleius zu den einleuchtendsten Ergebnissen des Buches rechnen.“ 2. *Ricerche religiose* (Roma, rec.: M. Fermi) 1, 1928, 74—76 l. részletes tartalmi ismertetését közli, különösen a IV. fejezetnek („Der Clemensroman“). Konklúziójában még azt is méltányolhatónak tartja, amit a könyvben „forme paradossali“ s meg nem győző „sottigliezze di ravvicinamento“ nak nevez, t. i. annak figyelembevételével, hogy a munkát címében szerző maga „Versuch“-nak minősíti. Összefoglaló ítélete: „la vastità delle ricerche, la sicurezza invidiabile della cultura, e anche il geniale ardimento delle supposizioni, rendono questo lavoro degno di nota e di considerazione“. Szerző magyarságát is megemlíti. 3. *The Journal of Hellenic Studies* (London) 48, 1, 1928, 114. l. Névvél nem jegyzett ismertetés kiemeli a könyv érdekességét a vallástörténcz számára. Bíráló a görög regények s az egyiptomi vallás rokon elemeit elismeri. E tétel kidolgozását talán túlzottnak lehetne tartani, de megjegyzi, hogy megszoritások is kifejezésre jutnak. Sajnálja, hogy szerzőnek kitűzött célja nem engedte meg a nem-vallásos emberi vonások bővebb tárgyalását. Nézete szerint a könyvet stilusa és a benne felhalmozott bizonyító anyag bősége („its extremely rich documentation“) nem teszi könnyen olvashatóvá; alaposága vitán felül áll: „there can be no question

as to the thoroughness and consciousness of the work, which is furnished with very complete indexes of great value to the student". 4. *Athenaeum*. Studi periodici di letteratura e storia. (Pavia, rec.: *Venceslao Ivanov*, Pavia) 3, 1928, 269—73 l. Bírálataiban rec. szerző tételét a görög szerelmi regények vallásos háttéréről általában magácvá teszi („Questa constatazione generale è solidamente documentata dall' autore... Riesce dunque dimostrata la presenza dell' elemento religioso, nè può esser posto in dubbio il merito dell' autore di averlo rintracciato dappertutto nei cosiddetti scriptores erotici“), az egyiptomi vallás figyelembevételét termékeny gondolatnak tartja, a Clemens-regény vizsgálatánál valóságos Ariadne-fonalnak, helyenkint azonban félrevezetőnek is. Általános véleménye az, hogy a könyv, amely szerinte „pieno di erudizione e di acutezza“, bár bonyolult szerkezetű és túlterhelt: „rappresenta indubbiamente un contributo importante alla ricerca storico-letteraria“. 5. *Al-Machriq*, Revue catholique orientale mensuelle. (Beyrouth, rec.: *S. R.*) 26, 1928, 388 k. Arabnyelvű ismertetés, mely a munka, — szerinte: „e nagy aprólékossággal és éleseszűren megírt tanulmány“ — eredményeiről röviden beszámol. A tanulmány forrásainak helyes megválasztását keleti szempontból is dicséretre érdemesnek tartja. 6. *Kirchliche Blätter* aus der ev. Landeskirche (Nagyszében, rec.: —z.) 1928. okt. 11-i 41. sz. 426. l. Különösen a könyv eredményeiből levonható általános pszichológiai következtetésekkel foglalkozó méltatás. A munkát magát nagy vonásokban ismerteti: „Ein gelehrtes Buch mit viel Latein und Griechisch und 1166 Anmerkungen (meist Quellennachweisen), ein Ergebnis, nein, ein Stück Werkstätte neuzeitlicher Altschrifttumforschung.. Aus hundert von Einzelzügen, deren jeder überprüft werden mag und vielleicht überprüft werden muss, setzt sich das Bild zusammen, das hier entrollt wird, und doch ist es ein geschlossenes und darum glaubhaftes Bild.“ Bíráló a könyvet teológiai szempontból is értékeli, s mindenkinek ajánlja, aki a vallástörténeti kutatás területén dolgozni akar. 7. *Gnomon*. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumskunde (Berlin, rec.: *A. D. Nock*, Cambridge) 4, 1928. 485—92. l. Angolnyelvű bíráló elismerő hangon mutatja be szerzőt, mint a görög vallástörténelem magyar kutatóját a német kritikai folyóirat közönségének. A munka szerinte kincseshányója az ismereteknek, szuggesztív és gondolatébresztő („a mine of information and contains much that is suggestiv and provocativ“). Bíráló a tipikus regénybonyodalom egyiptomi eredete ellen érvel, de véleménye szerint szerző joggal hangsúlyozza Rohde közismert feldolgozásával szemben a vallásos elem fontosságát Chariton, ephesosi Xenophon és Heliodoros regényében. Általában a könyv merészségét tudományos érdemnek fogja fel („it is necessary to advance bold generalisations and to realise all their implications“), és meglepő szavakat talál szerző tudatos kísérletirői vállalkozásának dicséretére: „we are all indebted to Kerényi for the courage and energy with which he has performed his task and if we do not agree with his results, we must recognise his clear understanding of the hasardous nature of his Versuch. από πείρης πάντα ανθρώποισι φιλέει γίνεσθαι.“

„Tänze in Kirchen und auf Kirchhöfen“ c. dolgozatomhoz. A „Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde“ (Bremen) folyó évi januári számában (VI. köt., 1. és kk. ll.) e címen „Tänze in Kirchen und auf Kirchhöfen“ néhány esztendei vizsgálódás eredményeit tettem közzé; ezt megelőzően a Bp. Szemle 1924: 71—80. ll.-in „Az ünnep-rontók“) és az Ethnographia 1926: 113—121. ll.-in („Ünnep és ünnep-rontás“) nagy vonásokban magyarul is összefoglaltam mondanivaló-

mat. Célom egészen röviden az volt, hogy az újkorig is fennmaradt, a középkorban azonban Európaszerte divott *templomi* és *temetési táncokat* visszavezessem a keresztény ókor egyes pogány szokásmaradványaira; vagyis azt kívántam kimutatni, hogy a középkori szokás-csoport olyan pagánizmus volt, melyet már az ókori egyház is szigorúan üldözött, — ám haziságul, mert a szertartási tánc gyökerei mélyen befűrődtek a népi babona talajába. Azt, hogy a középkori kereszténység nagyon is jól ismerte, sőt szüntelenül tilalmazta az „ünneprontó táncokat“, nem kellett felfedeznem, mert ezt már előttem is tudták, a vonatkozó adatokat — kevés kivétellel zsinati tánctilalmakat — könnyűszerrel többen is összeszedték, de magával e csupas� anyaggal eddig alig tudtak mit kezdeni s a középkori egyházi tilalmak s az ókori adatok közt eddig hidat verni nem sikerült. A problémát sem vetették fel eddig, megoldása felé pedig egyetlen lépést sem tettek. Német cikkemmel nem volt más célom, mint eddig elszigetelt vallás-történeti adalékokat egy képbe összefoglalni s ezzel a kutatómunkát megindítani.

John Meier freiburgi etnografus, volt baseli, most freiburgi egyet. tb. r. tanár a Verband deutscher Vereine r. Volkskunde enöke (Szerk.) ugyancsak a Niederdeutsche Zeitschrift f. Vk. következő számában (112. l.) cikkemet illető rövidebb közleményt adott ki, melyben dolgozatom egészéhez és lényegéhez ugyan hozzá nem szól, de néhány — szerintem jelentéktelen — irodalmi adat és utalás hozzáfűzése alapján egészen szokatlan és meglepő támadást köcskázta meg. Azt állítja, hogy a cikkemben közölt néhány idézet középkori zsinati aktákból, nem az én gyűjtésem, hanem Ilg-nek egy 20 év előtt írt gimnáziumi értesítői dolgozatából ered. Igaz — írja Meier — hogy én Ilg cikkét tanulmányom végén idézem, de egyfelől megemlítem, hogy Ilg értekezése a magam cikkének lezárta után jutott kezemhez, másfelől ezt írom: „Ilg sammelte einen beträchtlichen Teil des einschlägigen Materials, ohne damit auch nur das Geringste beginnen zu können.“ Meier úgy találja, hogy „ez az éles ítélet annál rútabb“, mert én I. zsinati idézteit „leírtam“ s így idegen tollakkal ékeskedem, „in einer Weise, die bisher wenigstens in wissenschaftlichen Kreisen nicht als anständig galt“. — Ehhez a következőket kívánám hozzáfűzni:

A már ismételtelen idézett német folyóirat sajtó alatt levő számában fog megjelenni John Meier-nek adott válaszom. Ebben részletekbe menően megállapítom, hogy az inkriminált zsinati akta-idézetek — bár cikkemben teljességgel másodrendű a szerepük és a gondolatmenet sérelme nélkül kiemelhetők — a magam gyűjtéséből erednek. Mint magyar publikációim bizonyítják, cikkem vezérfonala évekkel korábban megvolt, semmint Ilg programját megismerhettem. Német dolgozatom a göttingai filológiai kongresszusra készült. Röviddel útrakeltem előtt megkaptam egy külföldi könyvtártól az Ilg-féle füzetet; a benne található zsinati tilalomszövegeket, melyeket szinte kivétel nélkül ismertem, egy gépiróval kicédláztattam s kéziratomban a magam anyaga között elhelyeztem. Cikkem végére pedig jegyzetben odaírtam, hogy I.-nél megvan ugyan az anyag javarésze, de felhasználni ő nem tudta. Én pedig a füzetet csak akkor olvashattam, mikor tanulmányommal készen voltam. A zsinati jegyzőkönyvek minden nagyobb köz-könyvtárban rendelkezésre állnak s a jó mutatók segítségével a kezdő diák is összeállíthatja magának az anyagot. Ezek az idézetek tehát senkinek sem szellemi tulajdona, Ilg-é sem, de az enyém sem, bár magam szedtem össze őket. Az irodalmi és tudományos bírálat félelmetesen nagy szabadságával él vissza John Meier, amikor ily gyenge megokolással ennyire súlyos vádat emel.

BALOGH JÓZSEF.

Széchenyi és Goethe. Címünk oly témát vet fel, amelynek érdekességét éppen az anyagiány adja. Mert a Széchenyi—Goethe viszonylatnak feltűnő mértékig nincs tartalma De ami kevés mégis volna, az sincs cleddig egyáltalán tisztázva.

A „legnagyobb magyar“ mint nagyon emberi ember lélekfejlődésének megrajzolása minden hozzájárulást megérdemel: egyrészt akár mily nagy fáradozást, pl. *Viszota Gyulának* hálátfakasztó gondos munkáját a Naplók kiadásában, viszont azonban minden apróságnak is közkinccsé tételét, amely pl. éppen e naplószövegek helyesebb értékeléséhez segíthet.

Mindnyájunkat kedvesen érdekelnek — hogy tovább példálódz zam — Széchenyinek ifjúkori olvasmányai, melyeket tudálékoskodás nélkül eleve a fentemlített fejlődés tényezőinek tarthatunk. Kiadásunk névs és tárgymutatóiban találunk is róluk alapos összeállításokat. Azonban mindjárt e mutatókban hosszú sor utalásokat látunk ismeretlen eredetűnek jelzett francia, angol, német, olasz idézetekre. Még nagyobb továbbá azon szövegrészek száma, melyeket a kiadó „valószínűleg idézet“, „úgy látszik Széchenyinek saját költeménye“ stb. megjegyzésekkel kísér. Végül bizonyára idézettek, tehát Széchenyinek nem tulajdon gondolatai és szavai, hanem csak olvasmányjegyzetei itt-ott oly sorok is, melyeknek idézet-voltára a kiadó nem is gyanakodott: emlékében nem szerepeltek más író sajátjaként, formájukat s tartalmukat nem érezte Széchenyi gondolkodás s kifejezőmódjától idegennek.

Mármost e naplók olvasói között valószínűleg jónéhányan akadnak, akik éppen a kérdéses (francia, angol stb.) irodalomnak talán éppen az illető részletében való jártasságuk alapján nem egy „ismeretlen“ vagy gyanított, vagy nem is gyanított idézetnek eredetéről, azaz Széchenyinek akkori szellemi táplálékáról közelebbi felvilágosítást tudnának adni. Vegyenek az olvasók maguknak annyi fáradságot, hogy találmányaikat a kiadóval közlik: kellő anyag összegyűlte esetén ezek az adalékok egybefoglalva, holmi pótlapok alakjában eljuthatnak majd a naplók birtokosaihoz. Hisz a vaskos köteteknek újabb kiadására se remény, se szükség.

Felhívásomat éppen Goethe-példával illusztrálhatom. Az I. k. 739. lapján „Wie irrst du...“ kezdetű pár összefüggő sort olvashatunk minden megjegyzés nélkül. Az elfogulatlan olvasó tehát akadálytalanul Széchenyinének tarthatja a bennefoglalt megállapítást, hogy t. i. nem lehet megszakitott, összekuporgatott órákban megalkotni oly költői művet, melynek első képzele kell, hogy egészen betöltse a lelket s melyben a költőnek egészen benne kell élnie stb. Azt hiszem, hogy jómagam ismeretlenül is elgyanakodtam volna e sorokat a naplók írójától, már higgadt kapcsolású fogalmazása alapján is, de méginkább az élcs és költés tragikusan fordított viszonyának csak tapasztaláságból magyarázható meleg kifejezése miatt. Mielőtt azonban ilyenekre gondolhatam volna, meglepődve ismertem rá benne egyik legkedvesebb *Goethe* helyemre, a Wilhelm Meisters Lehrjahre II. 2.-ből. A költői alkotás életfeltételeiről szóló Goethe-passzust egyébként még iskolakönyvből tanultam meg magamnak s legújabbban pl. Wildner Goethe-breviáriumban (168—9. l.) láttam viszont. Ezzel csak azt akarom kiemelni, hogy a naplók pársoros részletében is akadhat jelzéstelenül oly világ-híres gondolatcsoport, melynél ugyancsak nem irrelevans, vajjon Széchenyinek hisszük-e vagy — Goetheének! Viszont ha magában tekintjük is ez idézetet, jellemző marad Széchenyire, hogy lelkét ily megállapítás egy elég gondos lejegyzés erejéig megkapta.

Azonban jobban is nyomósíthatjuk idézetünk jelentőségét s idé-

zésének Széchenyre jellemző voltát. Ugyanis a naplóban mindjárt utána (de elkülönítve) 11 soros szövegrész következik, amelyet a kiadó is idézetnek sejt s melyről Széchenyi „etc. etc.” záradék után „kann man etwas Tieferes gesagt haben?“ szónoki kérdést írja. Bizonyos tehát, hogy az élettragikumoknak a szövegben felsorolt alapformáit mélységesen átélte magában. Amde e hosszabb, sőt a lejegyzetnél tovább is (v. ö. etc. etc.) megszívlelésre érdemesnek tartott idézet — mert hiszen idézet — szintén a Wilhelm Meisters Lehrjahre II, 2.-ből, a következő bekezdés elejéről származik.

Még egy fokkal emelkedik felfedezésünk értéke szemünkben, ha akár az első kötet névmutatójában utánanézzve, Byron—Tasso—Alfieri favorizált munkáival szemben Goethe-ídézetet csak két helyen találunk, Goethe-olvasmányul pedig *egyedül* a Werther látjuk mind itt, mind pedig a bevezető tanulmányban feltüntetve. Ne felejtsük, hogy az első kötet napló 1820-ig terjed, amikor Széchenyi már 27 éves, Goethe pedig — 70 éves korában — régen élvezi általános ismertségét és elismertségét. Különösen tarthatjuk tehát a szélében imponáló német költőfejedlem itt aránytalanul gyérnek jelzett szóhozjutását. Azonban e furcsa aránytalanság — Széchenyinek átlag nem nagy szép-irodalmi olvasottságához mérve — erősen cnyhülne, ha a fentebb bemutatotthoz hasonló még néhány rajtakapás sikerülne. S amennyiben érzékemben kissé bizhatom, a naplók több helyén (a tárgyaltak után következő aforizmákban is) az eszmei tartalom miatt Goethe-íz érzek: Goethe körül nálam újabbban vagy ismételtbben forgolódtott olvasó emlékezetében valószínűleg eredménnyel lehetne felismerésükre vadászgatni.

A Wertherkérdés külön megvizsgálást érdemelne. T. i.: 1. Nyilván keresve se lehetne azon korból Széchenyi akkori szerelmes helyzetéhez rokonabb tárgyú művet találni? 2. Vagy talán *éppen* Széchenyre mégsem hatott volna e hatékony napló, melynek számos helyét változtatás nélkül átvethette volna saját, önelemző naplórészéinél? 3. Ha pedig hatnia kellett volna, hol van e hatásnak nyoma naplóiban pl. a többoldalas olasz idézetekkel szemben? En nem találok — s éppen ezért felfogásom a Wertherről, mint Széchenyi e korbeli állítólagos olvasmányáról (Széchenyi későbbi erős leszólását is figyelembe véve szem!) a kiadóval ellentétes.

Vác.

Szücs-Szomor Lajos.

A magyar Rousseau-irodalom legrégebb terméke. Eckhardt Sándor egyetemi tanár széleskörű kutatások alapján kidolgozott munkájában: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, amely a felvilágosodási eszmék terjedése és hazai föllépése tekintetében halommal tárja fel az újabbnál-újabb, értékesnél-értékesebb adatokat, — a francia felvilágosodási irodalom képviselői és a francia forradalmi eszmék előkészítői közt, Voltaire és Montesquieu mellett, szinte első helyen tárgyalja Rousseau hatását a magyar lélekre, ismerteti azt a viszhangot, amelyet Rousseau politikai, társadalmi, erkölcsi, vallási és nevelési eszméi a magyar irodalomban keltettek. Míg én 15 évvel ezelőtt a magyar Rousseau-irodalomról az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1910. évi folyamán közzétett jegyzékemben az irodalom legrégebb termékeül Kazinczynak az *Orpheus* 1790-iki évfolyamában közölt fordítását (A törvénytiszabásról) mutathattam ki, — Eckhardt S. a 90-es évekből a *Contra Socialnak* három fordításáról tud, sőt továbbmenve nemcsak a 80-as évekből sorol fel egy rakás Rousseauról szóló nyilatkozatot, Rousseau keltette viszhangot, hanem még a 70-es évekc is vissza tud

nyúlni a Rousseau hatásának feltüntetéseben s két írótól is idéz Rousseauval foglalkozó, Rousseau ellen irányuló nyilatkozatot, nevezetesen Csapodi Lajos jezsuitának *De re igne revelata* című, 1771-ben Nagyszombatban megjelent művéből, mely a kinyilatkoztatott vallás ellenfelei közt Rousseau *Emil*-jét is cáfolgatja, és Molnár János kath. lelkész *De ratione critica legendi* című, 1776-ban megjelent művét, mely — részben Csapodi kritikája alapján — az egyház ellenségei közt Rousseau támadásával is foglalkozik. Habár ezt Eckhardt kartársam felsorolta, a XVIII. század 80-as és 70-es éveiből származó adatok közt egy sincs olyan, mely teljesen Rousseaunak szentelt munkáról vagy dolgozatról szólana, felmutatott eredményeit a magyar Rousseau-hatás korábbi keltezése szempontjából így is igen nagyra kell értékelnünk.

En ezekhez az adatokhoz a XVIII. század 70-es éveiből csak 1—2 apróságot tudok még hozzápótolni, mind a hármat Bessenyei Györgytől, a franciás iskola megindítójától és fejétől, aki Voltaire mellett, ha kisebb mértékben is, Rousseauval is szívesen társalkodott. Így 1774-ben Bécsben kiadott *Der Amerikaner* című históriájában ilyen, kétségtől Rousseaúra valló, kifejezések találhatók: „Unschuldige Natur!“ (10. l.). „In Amerika fand sich eine einsame Insel, wo die Einwohner ohne ausgekünstelte Wissenschaften nur nach den Instincten der Natur gelebt haben“ (12. l.). „In ihrem Glauben haben sie kein Wunder den Offenbarung gekennet; sie haben von dem Willen Gottes nur in ihrem Gefühle durch die Empfindung die Beratschlagungen gemacht und hielten alles dasjenige für göttlich, was ihnen die Natur zu geniessen ohne Schaden ihres Daseins erlaubte“ (13. l.). Az *Anyai Oktatás* (1777) című értekezésében az anya leányát — miként Rousseau javasolja a Zsófia nevelésénél — legelőször a vallás tanításaiba óhajtja bevezetni; a *Die Geschäfte der Einsamkeit* (1777) VII. fejezetében azok közt, akik az ember erkölcsi természetét kijelentés nélkül vizsgálják, Rousseaut is említi (35. l.): „A cselekvés indító oka nálad mindig az érzelem“ — mondja ugyanitt pár lappal utóbb.

Így tehát Eckhardt S. az eddig ismert hatásponttól: 1790-től visszamenőleg 1771-ig vezette vissza a Rousseau-hatást irodalmunkban. E hatás kezdő évül, ugyebár, 1761-et, azt az évet tekinthetjük, amelyben március hó 6-án az ifjú gróf Teleki József Montmorencyban Rousseaut meglátogatta s e látogatást *Úti Napló*-jába azon frissen följegyezte, amelyből három év előtt Mindszenti (Mészöly) Gedeon közölte azt először az 1922. évi *Régi Módi Kalendárium*-ban. Sőt egy kis utánanézéssel ugyane Naplóban egy pár hóval még korábbi eredetű utalást találtam Rousseaúra, amelyct ezidőszert a legrégebb Rousseau-nyomnak tarthatunk a magyar irodalomban. Ugyanis 1760 november 27-éről a kővetkező bejegyzés olvasható a *Napló*-ban (50. l.): „Ferner Urammal mentem az operába (Párisban), tsak azért, hogy a Rousseau Uram *Devin de Village*-jét, ki maga oly nagy ellensége a Comoediának s mégis ezt írni nem restellte, meg lássam; meg lehetős a darab a maga nemében; a Musikáját ő kgelme komponálta.“ E bejegyzés jelentőségét emeli, hogy az, mint említém, 1760-ból való, vagyis abból az időből, mikor Rousseau három főművel (Uj Heloise, Társad. Szerződés, Emil) még nem jelent meg.

Az 1761-től 1771-ig terjedő tíz esztendő az, amelyből ezideig hiányzanak irodalmunkban a Rousseau ismeretéről, hatásáról szóló tanubizonyságok. E hiány felett nem nagyon lehet csodálkoznunk, hiszen tudjuk, hogy Mária Terézia a francia filozófusok műveinek

országába való bevitelét szigorúan tiltotta, úgyhogy a *L'Esprit des Lois* is csak a királynő orvosának, Van Swietennek kérésére nyert bebocsátást Ausztriába, de ez természetesen nem állta útját annak, hogy 1—2 mű mégis bejusson a császárvárosba és a magyar testőrök kezébe is utat találjon. A cenzurának adott utasításokból ismerjük, hogy a szabadgondolkozók műveinek árusítása szigorúan tilva volt s a kormány által felállított könyvrendőrségnek nemcsak jogában, hanem egyencsen kötelességében állott az állam- és egyházellenes könyveket betiltani, azoknak példányait elkobozni. A *Catalogus librorum prohibitorum*, amelyet 1765-ben, majd 1774-ben kinyomattak, mindig elöl említi a Voltaire és Rousseau műveit s ezeket nemcsak a könyvkereskedőknek nem volt szabad árulni, hanem a könyvtárakban sem volt szabad tartani.¹ Az idegen könyvek behozatalának és árusításának eltiltásán kívül harmadik rendszabály, amellyel a francia felvilágosodás, a Voltaire és Rousseau eszméinek hazánkba hozatalát a királynő megakadályozni akarta, a külföldi egyetemek látogatásának korlátozása, lehetőségszerű megszorítása volt, mert hisz' nyilvánvaló, hogy a külföldi romboló eszmék ezúton is beszivároghattak, belopózhattak hazánkba.²

Csodá-e, ha ily sokszoros tilalom folytán, még a királynő uralkodásának utolsó évtizedében, a 70-es években is csak elvétve csikálunk szó Rousseauról? Csapodi Lajos jezsuita csak cáfolás céljából meri az *Emilt* idézni — valószínűleg idegen források alapján —, Molnár János hasonlóképen az egyház védelme szempontjából ismerteti a szabadgondolkozók (köztük Rousseau) felfogását, jórésben Csapodi műve nyomán, leginkább latin és német közvetítéssel! Besseneyi, bár — mint láttuk — háromszor is Rousseau hatása alatt nyilatkozik, csak egyszer meri nevét ajkaira venni. Ha mindezeket a körülményeket számba vesszük, nem fogunk rajta csodálkozni, hogy Mária Terézia uralkodása alatt, a 60-as és 70-es években alig hangzik szó irodalmunkban Rousseauról, és csakis a 80-as években, II. József szabadelvű kormányzata alatt találkozunk sűrűbben Rousseau nevével, eszméivel. De azért a reményt nem kell feladnunk, hogy az 1761—1771 közti évekből is akadhatunk hazánkban Rousseau nyomaira. Szinte lehetetlen elgondolnunk, hogy a franciás műveltségű és az irodalom iránt melegen érdeklődő, sőt hébe-hóba a műzsáknak is áldozó főurak: gr. Teleki Ádám, József és Sámuel, id. és ifj. gr. Ráday Gedeon,³

¹ Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, p. 49, 50, 55, 57, 59, 62.

² Mint látjuk, sok részben az uralkodó és a kormányrendszer volt az oka annak, hogy a magyar nemzet a XVIII. század eszméitől elmaradt. Mi tehát csak részben írhatjuk alá érdemes tudósunk, Concha azon kárhoztatását, hogy „nemzetünk elaludta a nagy fordulatot, a legnagyobbakat egyikét, amelyen az emberi szellem valaha keresztülment, a XVIII. század felvilágosodását, a filozófia újjászületését, a közgazdasági tudomány kietkezésését, el azt a tant, amely az embert... mint öncélt állítja oda s egyenlő jogokkal ruhazza fel, egyenlő méltóságot követel neki”. (A kilencvenes évek reformeszméi, 4. l.) Hogyan mutathatót volna nemzetünk fogékonyságot a koreszmék iránt, ha azokat a kormányhatalom nem engedte idehatolni, erővel elzárta előle?

³ Id. gr. Ráday Gedeonról, halála után (1792), Kazinczy ezeket írja: „A ki Rádayt látta, ezzel a nagyvilágba nem illő együgyű lélekkel, képzelheti Rousseaut. A francia bölcsnek nem volt ennyi és ilyen gyengéje, de a magyarnak nem volt epéje, mint a franciának.”

gr. Sztáray Mihály, báró Orczy Lőrinc és gr. Fekete János, akik titokban okvetlenül olvastatták a genfi böleselő műveit, magokba szívták eszméit: ha már nyomtatásban nem lehetett, legalább valamely kézirat oszlopában szóvá ne tették volna azokat! Ami a nyomtatott irodalmat illeti, nem lehetetlen, hogy már 1771 előtt is találkozhatunk valamely katolikus vagy protestáns hitvédelmi munkában Rousseaut cáfoló részletekkel. S aztán még egyben reménykedhetünk: abban, hogy valamely külföldi egyetemen járt magyar diák — ott könnyen hozzájutva Rousseau műveihöz s megragadgatva annak az egyetemes hatásnak sodrától, amelyet Rousseau művei az egész művelt világon keltek — egész disszertációt szentelt annak, hogy e művek eszméit a régi orthodox hazai felfogás alapján visszavesse, megcáfolja! E sorok írója oly szerencsés volt, hogy (Zoványi Jenő debreceni egyetemi tanár figyelemzetése nyomán) egy ilyen disszertációra bukkant nemrégiben a sárospataki főiskola könyvtárában, egy olyan disszertációra, amelyről sem a Szinnyei-féle Magyar frók Élete, sem a Petrik bibliográfiája nem emlékezik. E disszertációt, mely egy évvel korábbi eredetű, mint a Csapodi L. könyve s így ezidőszerint a magyar Rousseau-irodalom legrégebb önálló termékének tekinthető, az a körülmény, hogy szerzője Patakról került külföldre s hazájába visszatérve, a pataki főiskola tanára lett, még szorosabban Sárospatakhoz fűzi. Az értekezés címe: *Dissertatio Antirussaviana de Habitu Religionis Christianae ad vitam civilem*, vagyis magyarul: „Rousseau-ellenes Értekezés a keresztény vallásnak a polgári életre alkalmas voltáról“. Szerzője Szathmári Paksi Mihály,⁴ philosophiae studiosus, Patakino-Hungariae, aki azt Meinard Tydeman professzor elnöklete alatt 1770 június 16-án terjesztette elő és védelmezte meg az utrechti egyetemen. Az értekezés 54 széles 8-r. lapra terjed és Joannes Broedelet akad. nyomdájában nyomtatott Utrechtben (Trajecti ad Rhenum) 1770-ben.

Ami legelőször is a mű szerzőjét illeti, Szathmári Paksi Mihály, a hasonló nevű sárospataki tanár fia, 1745-ben született Sárospatakon; miután tanulmányait ugyanitt elvégezte, 1767-ben a patrónusok költségén külföldi akadémiákra ment, hogy főképen filozófiai, fizikai és matematikai tanulmányokkal foglalkozzék. Ezért részint Bazelben Bernoulli alatt, részint Utrechtben az említett tanulmányokba mélyedt, és pedig oly odaadással, hogy 1771-ben fizikai és filozófiai doktori rangot nyert (doktori értekezésének címe: *Specimen inaugurale chemico-physicum sistens observationes novas et methodica circa Pyrophorum aluminosum et Ignein*. Utrecht, 1771). 1771-ben hazájába visszatérve, november 1-én megkezdte intézetünkben tanári működését, mint a matematika és fizika tanára, de mint gyöngye testalkatú és egészséges férfiú, már két év múlva, 1773 június 24-én, 28 éves korában meghalt. Tydemann Meinard (1741—1825), akinek elnöklete alatt tételét védelmezte, 1766-tól 1790-ig volt az utrechti egyetemen a természetjog és közjog tanára; foglalkozott-e ő is Rousseauval s így ő inspirálta-e Paksit Rousseau-ellenes témájának választásában, ma már nem lehet megállapítani.

Az értekezés különben, mint címe is mutatja, a *Contrat Social* leggyöngébb, legszebezhetőbb részének: a IV. könyv 8., *A polgári hitvallásról* szóló fejezetének cáfolására irányul. Rousseau a *Contrat Social* e fejezetében tudvalevőleg azzal vádolja a keresztény vallást, hogy „érzékfeletti országával elválasztotta a teologikus rendszert a

⁴ A címlap, valamint az alább következő értekezés címlapja is a szerző nevét tulajdonképpen PAXI-nak írja.

politikaitól, megbontotta az állam egységét s ama belső meghasonlásokat idézte elő, amelyek folyton zavarják a keresztyén népek életét"; továbbá: „A keresztyénség, amint uralomra jutott, a világ legdeszpotikusabb uralmává változott"; „a keresztyén államokban sohasem jöhetett az ember tisztába azzal, vajjon politikai előjárójának, vagy pedig a papnak kell-e engedelmescskedni?"; „a keresztyén erkölcesen inkább árt, mint használ az alkotmány szilárdságának"; „már pedig mindaz, ami megbontja a társadalom egységét, hasznavehetetlen, miúden intézmény, mely az embert meghasonlásba hozza önmagával, elvetendő"; „a valódi keresztyénekből álló társadalom se hatalmas, se hosszúéletű nem lehet"; „a keresztyénség csak szolgaságot prédikál, szelleme nagyon is kedvez a kényuralomnak". Mindezen okokból ő a polgári hitvallást állítja fel s nem elégedve meg a külső kultusz száműzésével, még a belső vallást, a szív vallását, az evangélium tiszta és egyszerű vallását sem tűri meg emellett, hanem kérlelhetetlen logikája minden vallást feláldoz az állam mindenhatóságának.

Sz. Paksi nagyon hálás témát választott, midőn értekezésében azt tűzte ki feladatául, hogy Rousseau-nak a keresztyén vallás ellen felhozott érveit megcáfolja és kimutassa, hogy a keresztyén vallás nagyonis alkalmas a polgári életre. Értekezése két részre oszlik, ú. m. az első, polemikus (IV—XXXIX. §) és a második vagy pozitív részre (XL—LVIII. §); Rousseau érveinek cáfolatával főképp az I. rész foglalkozik. Rousseau azon tételével, mellyel e fejezetet kezdi, hogy „az első időkben az embereknek nem voltak más királyaik, mint az istenek s az egyedüli kormányforma a theokrácia volt", az ellenkező tételt állítja szembe, azt, hogy kezdetben nem mások, hanem maguk a királyok voltak az emberek istenei; de alaposabb vizsgálat után azt tartja, hogy a régiek királyai, istenei és törvényei nem voltak ugyanazok, hacsak azt a tételt is föl nem állítjuk, hogy a városok, polgárok és törvények is ugyanazok voltak. Azt sem fogadja el igaznak, amit Rousseau Bayle-vel szemben állít, hogy még sohasem lett állam alkotva, amelynek a vallás ne szolgált volna alapjául, vagy pedig akkor el kell vetnünk Rousseau-nak azt az állítását, hogy minden állam külső szerződésnek közzönheti eredetét; ha pedig az bebizonyítható, amit az értekező nem akar tagadni, ebből még egyáltalában nem következik, hogy minden ilyen kormányalkat — theokratikus. Ki ne tudná, hogy az ottomán birodalom alapja a vallás, de azért ki hívná azt theokratikus kormányformának?

Rousseau második vádja, mely ellen szerzőnk síkraszáll, így hangzik: Jézus áltál, hogy elválasztotta a teológiai rendszert a politikaitól, megbontotta az állam egységét és belső meghasonlásokat idézett elő, amiből, szerzőnk szerint, azt lehetne következtetni, hogy mindaddig, amíg a két rendszer szövetsége tartott, az államok aranykort, szinte örökös tavaszt éltek. Amde az ókorban nagy számmal előforduló háborúk nem ezt bizonyítják. S vajjon mivel szakította el Jézus a teológiai rendszert a politikaitól? azzal, hogy azt mondta: Adjátok meg a császárnak, ami a császáré! azzal, hogy Pál apostol azt tanította: A felsőségnek engedelmescskedni kell! Péter pedig, hogy: Istent félni, a királyt tisztelni kell, minden emberi rendelkezésnek és polgári tekintélynek — Isten akaratóból — engedelmescskedni kell? Következik a rómaiak, görögök és zsidók történetéből vett sok példa.

Rousseau harmadik tétele szerint a jó keresztyén, aki csakis a mennyei léttel törődik, közömbös hazája jó vagy rossz sorsa iránt. Sz. Paksi szerint a keresztyén vallás nem tanítja azt, hogy az ember hazája nem ez a világ, amíg csak él; s vajjon parancsolja-e, hogy ne

együnk, ne építsünk házat és ne házasodjunk? — úgyhogy Rousseau, amikor jóhiszeműen új igazságokkal áll elő, tulajdonképpen régi rágalmakat ismételtet. Rousseau azt kívánja, hogy mutassanak neki keresztyén hadsereget, mert ő ilyet még nem ismer, mire szerzőnk azzal vág vissza: mutassanak neki olyan vallást, amely hadi taktikát vagy vár-ostromot tanít! A keresztyén ember nem mint ilyen folytat háborút, hanem mint állampolgár, és Hermogenes sem rétori minőségében készítette a kaptákat. Hát ne tudná azt Rousseau, hogy helvét ősei, kiknek dicsőségét azzal, hogy keresztyén voltukat tagadja, kisebbiti, mily serénységgel védelmezték szabadságukat? Rousseau azt állítja, hogy a keresztyén vallás szolgásgót prédikál, szelleme a kényuralomnak kedvez, az igazi keresztyének született szolgák, mire szerzőnk azt válaszolja, hogy a keresztyén vallás tiszta szeretetet áraszt, igaz humanitást, szívességet és nagylelkűséget hirdet, úgyhogy a keresztyén fejedelem — vallásának erejénél fogva — kényúri hajlamát és haragját zabolázza, az igazságosságban és más erényekben előljárni köteles; megtanulja, hogy ő is ember, hogy őt is érheti bármilyen emberi sors. Lehet, hogy a keresztyén elvek nem mindig eléggé hatásosak az indulatok kormányzásában, de hisz a polgári törvényeket sem lehet azért hibáztatni, hogy nem tartja meg őket mindenki egyformán, ha bár a legjobb gondolat hatja is át azokat.

Rousseau negyedik és ötödik tétele a keresztyénség ellen az, hogy Krisztus tanításának rossz magyarázatából folyt a deszpotikus papi uralom, mely a polgárral ellentétes; a polgári vallás cikkeit kihirdetni magának a fejedelemnek tiszte. Sz. Paksi szerint az emberek a vallást azért ápolták, hogy az isteneket maguknak megnyerjék, lekötelezzék; mint Cicero mondja, a böles emberek az állam kedvéért alkották a vallást, hogy azokat, akiket a józan okosság nem képes, a vallás szorítsa rá köteletségük teljesítésére. Szerinte a polgári vallás alapja, ellentétben Rousseauval, abban áll, hogy különösen az alsóbb néposztálynak, melynek nyers indulata nem ismeri a zabolát, lelkét nem mélyenjáró homályos okoskodásokkal, hanem csupán az érzések illetésével és a fantázia erejével megragadja. Rousseaunál ellenmondást lát abban, hogy egyfelől az alattvalók csak annyiban kötelesek számot adni a fejedelemnek véleményeikről, hogy azok mennyiben hasznosak vagy károsak az államra nézve, de másfelől a polgári hitvallás tételeit mégis az állam állapítja meg. Szerzőnk szerint Rousseau polgári vallása semmi egyebet sem fog elérni, mint hogy majd azokat, akik azzal ellentétesen cselekesznek, rajtakapják, hogy hazudtak, mert ez a hitvallás csak külső kötelezettséget állapít meg s nem törekszik belső meggyőződésre. Az államra nem az a fontos, hogy mit hiszel? hanem az, hogy mit cselekszel? s bármiféle elvek alapján cselekedjél is, amíg a közbékének és közjónak nem ártasz, jogszerű polgár vagy, mivel az állam fenntartásához és előbbviteléhez hozzájárulsz. Az ilyen szükséges cselekedetekre a fejedelem bármely polgárt teljes joggal kötelezhet, de a hitnek motívumait, amelyekből azok folynak, megszabni nevetséges dolog volna. A polgári hitvallás tételeinél kifogásolja szerzőnk, hogy nincs benne szó a hit által való megigazulásról és testünk feltámasztásáról, holott keresztyén felfogás szerint amazok nem állhatnak meg emezek nélkül és egy igazi keresztyén csak annyira fogja azokat kötelezőknek elismerni, amennyire azok az ő hitének megfelelnek. Kiki ugyanazt a jogot veszi magának és a minden magyarázat nélkül felállított hitcikkeket kiki magának fogja magyarázni, újakat ad hozzájuk, másokat kirekeszt belőlük. Mit fog elérni a fejedelem, ha a Rousseau módszerével élve, az általa vázolt polgári val-

lást megalkotja? azt, hogy rászoktatja a polgárokat a színlelés megtanulására, meg arra, hogy a közvallás színe alatt másokat tévedésbe ejtsenek. Aki pedig oly szerencsétlen, hogy — mint bevallja — nem bírja e hittételek mélységét felfogni, mint inszociábilis lény, ki fog záratni az államból; de hát mennyiben sértette ez meg a közbékét? Szerzőnk jogtalanak tartja ezt a számkivetést. Ezzel ő korántsem akarja az ateusok pártját fogni (ennél nem ismer nyomorultabb dolgot), de tiltakozik a vallás profanizálása, annak a joggal való összekeverése ellen.

Értekezésének II. kisebb részében (31—52. l., XL—LVIII. §) Sz. Paksi — elhagyva a Rousseau felfogásával való egyenes polemizálást, de mégis halk utalással az előbb tárgyalt vitapontokra — általánoságban fejtegeti a vallás lényegét és hatását, az ókori írókból vett gazdag példákkal igazolja állításait. Az ő szavaival élve, a II. rész rövid tartalma: micsoda előnyt szokott a vallás a köztársaságokban előidézni? s mit szokott a keresztyén vallás? A) A vallás hatása általában. B) Melyek azon vallások hatásai, amelyek az emberek rendetlen indulatainak és hajlamainak kedveznek? C) Melyek a racionális vallás hatásai? D) Melyek a keresztyén vallás hatásai? I. A külső kultusz haszna. II. A dolgok intézésében ártalmas babonák feltámadása. III. Az erkölcsstan terjesztése. IV. Az erkölcsök javítása. Értekezésének végén — ismét Rousseau említése nélkül, de nyilvánvaló célzással a *Contrat Social*-ra — 14 tételt állít fel további megvédelmézsre, amelyek az állami és társadalmi élet természetére, abban az egységek egymáshoz és az összeséghez való viszonyára, egyenlőségre, alá- és fölérendeltségre, uraságra és szolgaságra vonatkozó természetjogi és közjogi állítások.

Erősen hiszem, hogyha a XVIII. század 70-es és 80-as éveinek nyomtatott és írott magyar irodalmát az eddiginél gondosabban áttanulmányozzuk, s kivált ha e század külföldi magyar irodalmának teljes jegyzéke is rendelkezésünkre fog állani: Rousseau korai magyar hatásának még nem egy nyomával fogunk találkozni! RÁCZ LAJOS.

Teremtette! A magyar nép, sajnos, mindig híres volt a káromkodásáról. Bizonyítéka ennek többek közt Achmet Olay bégnek 1669-ben Simontornyán kelt rendelete. A bevezetésben megmondja, hogy milyen legyen az esküdt, aztán folytatja: „III. Az Innep-törést, Lopást, Tolvajlást, Arulást, Vérontást, Szitkozodást, Lélek-mondást, Ördög-teremtette, Ördögadta, Ördöglelkü és Hitü etc. undok szitkozodást... el ne kövessen.”¹

Nemcsak a jámbor hívők simontornyai városparancsnokának „szúrt fület” ez a nemzeti szokás. Sok német író semmit sem tud magyarul, csak káromló kifejezést ismer, amelynek jelentésével azonban nincsen tisztában, és ezt a kétes tudományát — egyéb szóbeli eszköz hiányában — a couleur locale aláfestésére használja fel, ha magyarul tárgyu elbeszélést vagy verset ír.

Mint a „Caramba” szó adja meg a spanyol színezetet, vagy a „Corpo di Bacco” az olaszt és a „Goddam” az angolt, úgy a „teremtette” és bővítményei jelzik, hogy az író teljesen tájékozott és bennfentes minden magyar viszonyban.

Erre egy egész légió példát lehetne felsorakoztatni. Lássunk egy néhányat!

¹ Korabinsky: Geographisches-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786. 706. l.

Ewald Christian von Kleist (1715—1759) a porosz katonaköltő, aki a sziléziai és a hétéves háborúban harcolt és a kunersdorfi csatában elesett (1759 aug. 11) bizonyára a harctéren hallotta a magyar huszárok Miatyánkját. Összes műveiben a Prosaische Aufsätze I. sz. alatt cím nélkül egy álmot mond el. Elalvás előtt Boileau Plutórol szóló párbeszédét olvasta. Azért álmódja, hogy az alvilágban jár. Minos ítélőszékén ül; jönnek a lelkek, vallanak és a bíró kit az Elysiumba, kit az Erebosba küld. „Cerberus fing nun gewaltig an zu heulen. Er bewillkommt seine Gäste, sagte Minos. Dort kommt ein ganzer Schwarm betrunken Bösewichter an. Sie haben sich Muth getrunken und sind in der Schacht getötet worden. Ein grässliches Geschrey, von dem ich, ausser *Tarem tetem! Bassa malenka!* stich! Hund! tue! tue! nichts verstand, wirbelte von ihren *bärtigen* Lippen, so, dass das ganze unterirdische Reich davon erscholl, und ich vor Schrekken aus dem Schlaf erwachte.“ Így olvasható ez Kleist műveinek 1785-ből való reutlingeni kiadásában.²

Az 1789. bécsi kiadásban a bennünket érdeklő hely így hangzik: ...sind in der Schlacht getötet worden, die itzt eben auf der Oberwelt geliefert worden. Ein grässliches Geschrey, von dem ich, ausser: *Teremtete! baszom a lelket!* stich! Hund... stb.³ Mint látjuk, a korrumpált szöveget a bécsi kiadó kijavította, nyilván azért, mert közelebb esett Magyarország területéhez, jártasabb volt a magyar nyelv finomabb árnyalataiban, egyszóval: „műveltebb“ ember volt.

Kleist nem járt Magyarországon, de Brentano Kelemen igenis. Couleur locale-től duzzadó magyar novellájában „*Die mehreren Wehmüller und ungarischen Nationalgesichter*“ lépten-nyomon mutatja, hogy közöttünk járt, hiszen egy műve Magyarországon, Pesten jelent meg (Die Gründung Prags Hartlebennél). 1811—1814 között több ízben volt hazánkban. Novellája elmeséli, hogy két festő utazik Magyarországon: Wehmüller és Froschauer, aki az előbbi nevét bitorolja. A két festő kergeti egymást; Wehmüller felesége féltiruhában a férjét keresi. Ebből keletkezik a bonyodalom. A novella egyik színhelye egy falusi kocsmá a pestiskordon mellett. A személyek borzalmas dolgokat, meséket mondanak el egymásnak, többek közt a nagyidai cigányok furcsa históriáját is.⁴ Egy horvát nemes elmondja Mores kandúr csodálatos történetét. Megleste az erdőben a kandurt, mely fán ült, fújta a dudát és sok-sok macska táncolt és vonított a muzsikájához. A horvát ráölt a macskára, azt hitte, hogy megölte. Reggelre azonban a gonosz pára ott ült a nemes horvát ágya mellett, de megperzselt bundával. „*Passaveanelkiteremtete!*“ schrie ich, „vermaledeite Zauberkanaillle, bist du wieder da?“⁵ Neki akar menni vasvillával, a kandur azonban a torkára ugrott, majd hogy meg nem fojtotta. Aztán elkergették. Keresik a szlavóniai cselédet, Mladkát, hogy kösse be a nemes ember sebéit. Az erdőben találják rá; ott ül a fán, megsebesülve és jajgatva. Kitudódik, hogy a cseléd boszorkány, kandur-alakot vett fel. Mladka ellen pört indítanak; megégették volna, de „szerencséjére“

² Christian Ewald v. Kleist: Sämtliche Werke. I—II. Reutlingen bey J. & Fleischmann 1785. Az idézett hely olvasható II. 130. l.

³ Kleist's Werke. I—II. Theil. Wien, bei F. A. Schraembl. 1789. Az idézett hely: II. 240. l.

⁴ Erich Schmidt: Brentanos ungarische Novelle. Phil. dolgozatok a magyar-német érintkezéséről. Szerk. Gragger Róbert. 1912. 107—114. l.

⁵ Max Hesse's Volksbücherei. 238. szám. 53. l.

előbb halt meg a börtönben. Brentano novellája csak 1817-ben jelent meg, de 1811—1814 között keletkezett.⁶

Ferdinand Raimund (1790—1836), aki 1808—1813-ig Szombatshelyen, Sopronban és Győrött színészkedett, a „Das Mädchen aus der Feenwelt, oder Der Bauer als Millionär“ című énekes tündérajátékában (1826) nem a teremtettét örökölte meg, hanem más indulatszót, amikor Bistorius magyar boszorkánymestert szerepelteti. Bistorius csákányával (Czakan) kezében lép fel és csodálkozva mondja: „Isten ugg se!”⁷

Magyaros németiséggel beszél, majd káromkodik: „Ördög!”⁸
Bistorius német zagyvaléka annyira sértette a magyar közönséget, hogy helyette egy cseh boszorkánymestert kellett szerepeltetni az 1827. pesti előadásban.⁹

Wilhelm Hauff (1802—1827) „Lichtenstein“ c. történelmi regényében leírja a zsoldoskatonák tábori kártyázását. Ebben a jelenetben Péter ezredes a főhős.¹⁰

„Dieser Mann musste weit in der Welt herumgekommen sein, denn er konnte auf französisch, italienisch, ungarisch fluchen, — seinen Bart aber trug er ungarisch, er hatte ihn nämlich mit Pech so zusammengedreht, dass er wie zwei eiserne Stacheln auf beiden Seiten der Nase eine Spanne in die Luft hinausstarrte.“ Kártyázás közben olaszul és franciául káromkodik.

Végre azt kiáltja: *Bassa manelka*,¹¹ ich versteh keinen Spass. Die Mauz zoll den Löwen nicht erzürnen!“

Kopisch Agost (1799—1853) a festő és költő, a Capri-i kék barlangnak szerencsés felfedezője, akinek igen sok szép verses mondát és verset köszönünk, költeményt írt, melynek hosszadalmas címe a következő: „Historia wie der Turmbau zu Babel unserm Herrn Gott übel gefiel, und was hernach geschah.“¹²

Az emberek felépítik a bábeli tornyot. Isten megbünteti őket, összezavarja a nyelvüket.

Und sprach: nun merket, wie sie schrein,

Es geht uf Kalk und Ziegelstein.

Weil jeder red't die Sprache sein,

Weiss keiner, was der andre mein?

He! Ziegel her! Che cosa è?

De la chaux, de la chaux! Was will er, he?...

Hrrr bossomaterremmtemtek! (bossomaterremmtemteh!)

Historia von dem Thurmbau zu Babel c. munkája belckerült W. Lindemann irodalomtörténetirő „Bibliothek deutscher Klassiker für

⁶ Max Morris bevezetése a novellához. Hesse's Volksbücherei 238. sz. 37. l.

⁷ Így a Reclam-féle Universal-Bibliothek kiadásában 5. l. Eduard Castle kiadásában (Ferdinand Raimunds sämtliche Werke in 3 Teilen. Leipzig. Hesse und Becher): „Isten utzék!“ Jegyzetben: Etwa: „Meiner Seel!“ 124. l.

⁸ Így az Universal-Bibliothek kiadásában 9. l. Castlenál: „Erdök!“ 128. l. — Mint látjuk, a nem kritikai Reclam-kiadás jobb!

⁹ Castle bevezetése Raimundhoz. LXXI. l.

¹⁰ Wilhelm Hauff's Werke. Herausg. von Dr. Felix Robertag. I. 234—235. l.

¹¹ A kiadó 33. sz. jegyzete: *Bassa manelka*: ungarischer Fluch. I. 235. l.

¹² Gedichte von August Kopisch. Recl. Universal-Bibliothek, 2281—2283. sz. 169—173. l.

Schule und Haus“ c. gyűjteményébe,¹³ amely katolikus családok számára készült. A híres kiadó (Herder) és a szerkesztő (Lindemann) nem tudták, hogy mit jelent a magyar ember kifakadása.

Kopisch sem tudta, mi ennek a nem odaváló mondásnak az értelme, mert különben nem vette volna a tollára.

Heinrich von Lewitschnigg (1810—1862) magyar tárgyú rémregényében „Die Geheimnisse von Pest“¹⁴ a „teremtette“ helyett többször „az abadta!“ szójárás fordul elő káromlást vagy csodálkodást jelentve.¹⁵

Ferdinand Stolle, a hírneves humorista, a Dorfbarbier szerkesztője, háromkötetes regényében: „*Von Wien nach Világos*“¹⁶ a II. köt. 109. lapján találjuk a „Teremtető“-t couleur locale-nak. Stolle egyéb magyar szavakat is kever bele nyelvébe, az első kötet 37. lapján egy francia ember magyar beszédet reprodukál. Amikor egy reggel felébredt, egy kis fiú állt az ágya előtt és azt mondta: „*Mektschemerek teck pek fek.*“ A francia azt hitte, hogy a fiú eljött a ruhákért, hogy kikéfélje, de a fiú rázta a fejét: *Nintsch! Hajak nuck puk fuk tellem telle tell.* Most azt hitte a francia, hogy a csizmát akarja pucolni a fiú, de ez a fejét rázta és siralmas hangon azt mondta: „*Nintsch, yön-yörtörjem függő mesch müggo.*“ Még most sem tudja a francia, hogy mit is akart az a fickó. A francia ezért idézi ezeket a rosszul hallott szavakat, hogy bebizonyítsa, hogy a magyar nyelv „*abscheuliches Kauderwelsch*“. Ez a párbeszéd nem Stolle találmánya. Egész egyszerűen kiírta *Kohl J. G. Austria* című útirajzából.¹⁷

Azt gondolom, hogy a „tellemtellet!“ben a *teremtette* szó lapang, a „Yöngörtörjöm“ben a *törjön* ki a nyavalya!; a szegény magyar fiú nem értette az idegent és mérgében káromkodott. A párbeszédből látszik, hogy nem tudják egymást megérteni és hogy a fiú dühöng ezért.

Paul Sziglávý „*Fata Morgana*“ című 2 kötetes művében,¹⁸ amely 1876-ban jelent meg, magyar tárgyú novellisztikus fantáziákat írt. Bors Agost báró (1851—1894) magyar származású, de bécsi születésű író volt, aki a Paul Sziglávý álnevet használta. Csak két magyar szót ismer a magyar lelkiállapot rajzára. Ha a magyar örül, akkor azt mondja: „*Eljen!*“, ha búsul vagy haragszik, vagy csodálkozik, akkor szava: „*Teremtettel!*“

A „teremtette“ szó előfordul minden Mikoschiárában, úgyszintén a magyar butaságot kicsúfoló makaróni-versekben. Ilyen pl. dr. *Friedrich Radler* kabarészámbában: *Lyrische Gedichte in sächsischer, deutsch-böhmischer und deutsch-ungarischer Mundart.*¹⁹ Fellép a szaváló és mondja a címet:

¹³ Bibliothek deutscher Klassiker für Schule und Haus. Herder. Freiburg im Breisgau. 1871. Zweite Serie. Dritter Band. Achte Lieferung. 56—59. l.

¹⁴ Die Geheimnisse von Pest. Neue Ausgabe. 4. Band. Wien. 1866.

¹⁵ I. 26. II. 8.

¹⁶ Von Wien nach Világos. Historischer Roman von Ferdinand Stolle. 3 Bände. Leipzig, 1866.

¹⁷ *Austria* by J. G. Kohl. London. Chapman and Hall. 1843. A 341. l. írja le a párbeszédet. A magyar mondatok az angol könyvben így festenek: „*Mektschemerek teck pek fek?*“ „*Nintsh! Hayuk muk puk fuk tellemtellet!*“ „*Nintsh! Yöngörtörjöm függő mesh müggo.*“

¹⁸ *Fata Morgana*. Federzeichnungen, herausgegeben von Paul Sziglávý. Wien, 1876.

¹⁹ Junkermanns Humoristikum. 6. kiadás. I. 52 l.

Der Wachtel Tod!
 Pardon, uram, soll heissen:
 Die Wachtel Tod!
 Teremtete, folsch!
 Das Wachtel Tod!
 Istenutschek — auch nicht recht:
 Der die das Totenwachtel.

Ezután elmondja a címhez méltó hülyeséget.

1901 március 8-án a berlini Residenztheater előadta *Otto Bertl* egyfelvonásos bohózatát „*Teremtette*”. Megjelent azóta a Reclam-féle Universal Bibliothekben.²⁰

Egy fiatal berlini özvegyasszony a kérők pergőtüzében áll. Nyugalmat óhajt. Betéti az újságokba azt a hamis hírt, hogy jegyet váltott Teremtetti Sándorral. (Sandor van Teremtetti.) Amikor barátnője kérdi, hogy miért választotta ez a romantikus nevet, megmondja, hogy bakfiskorában szeretett rablóregényeket olvasni. Az egyiknek az volt a címe: „Kosa Sandor, der ungarische Räuberhauptmann”. Elfelejtette az egészet, csak a hős nevét jegyezte meg és a betyár kedvenc szavazárását. Ebből a két elemből komponálta ki a nem is létező vőlegény nevét. — De mi történik? Budapestről jön egy haragos nagybajuszú úr, bemutatkozik az özvegynek, mint *Sandor Gabriel Bethlen von Teremtetti* és azt mondja, hogy ő az egyetlen egy Teremtetti a világon; ha másvalaki bitorolja ezt a nevet — a jelen esetben az özvegy vőlegénye —, úgy az közönséges csaló, házasságszedőlgő. Teremtetti elmeséli családjának történetét is. Nagy hős volt az őse, 34 törököt vágott le egyetlenegy csatában és ahány tarfej lerepült a válláról. „da hat er immer geflucht: *Teremtette!* Das ist nämlich ein ungarischer Fluch und heisst soviel, wie wenn ein Preuss sagt: „*Donnerwetter noch mal!*“ Nach der Schlacht hat der König zu meinem Urahn gesagt: „Arpad“, hat er gesagt „du bist eine grosser Held und so fluchen, wie du kann auch keiner. Und darum sollst du heissen vom heutigen Tage an „*Teremtette*“.“²¹

— Az özvegy végül bevallja, hogy csak úgy kigondolta a vőlegény nevét, mert nem tudta, hogy él egy igazi Teremtetti Sándor is. Teremtettinek tetszik az asszony, az özvegynek is a huszáros gavallér, — eljegyzéssel végződik a bohózat, amelyben sok magyar szó — még a Hunyadi János is — adja meg a magyar hangulatot. A „*Teremtette*” szó néhány változatban szerepel: „*Terem-taram-tetta!*” stb.

*J. C. Heer*²² a híres svájci író, akinek csodaszép engadini hegyregénye „*Der König der Bernina*“, 1922-ben regényt írt „*Nick Tappoli*” címen. Egy zürichi papleány és egy kézműves szerelmi története. A regénynek egyik szereplője János Szedesky, egy debreceni kézműveslegény és egy magyar állatszeldítő: Werra Barensky. Az egész könyvben más magyar szín nem szerepel, csak a 143. lapon:

„*Teremtette!* — mondja János Ulrichnak —. Wir wollen zusammenbleiben, Freund Schweizer!”

Szomorú dolog, hogy a nagy svájci író nem talál más kifejezést a „couleur locale”-ra!

A hangzatos *teremtette* szó népszerű lett a hazai németek között

²⁰ Universal-Bibliothek, Nro. 4228.

²¹ *Teremtetti* von *Otto Bertl*. 14 l.

²² Heer született 1859-ben.

is; átvették, mint egyéb hasonló szólásmódot is. A szepesiek is használják, de másképen hangsúlyozzák: terémtette.²³

Diákkoromban a késmárki fiúk egy szepesremetei származású társunkat evvel a vessel bosszantották:

Der es aus Szepes-Remete,
E Rappelkopp, Terémtette!

Hogy ilyen káromkodást a szepesiek tényleg igen ártalmatlan kifejezésnek tekintenek, bizonyítja Lindner Ernőnek, a Szepesség legnagyobb poétájának egyik igen kedves szerelmi dala, amely ilyenl kezdődik.²⁴

A terémtette szó bizonyos esetekben mégis már káromkodásnak hangzik. Erre vonatkozik a következő adoma. Két szepesi polgárnak dolga volt Miskolcon. Vasárnap lévén, betértek a református templomba. A magyarruhás miskolci civisek reabámultak a két németre, akik ezért rosszul érezték magukat. A pap felment a szöszékre és kezdte a prédikációt: „A világot az Isten *terémtette!*“ Az egyik cip-szer meglökte a másikat: „Schau, dass ber weiterkumm! Der fängt schon on zu fluchen!“ Azt hitte, hogy a pap káromkodik, mert németet lát.

LÁM FRIGYES.

Beküldött könyvek. A *gal jelzettekre visszatérünk.

Josef Balogh: „Voces Paginarum.“ Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlg. Leipzig, 1927. (Sonderabdruck aus Philologus LXXXII, Heft 1 und 2.) 8r. 66 lap.

Ez a dolgozat magyarul 1921-ben, a Franklin-Társulat kiadásában jelent meg és Közlönyünk akkor meg is emlékezett róla (l. 45, 1921, 134. l.). Hogy szerzőnek most mennyire érdemes volt németre lefordítani, mutatja az a szíves fogadtatás, amelyben finom kommentárral kísért, s elejétől végig igazán élvezetes formában nyújtott adatgyűjtésményét a külföldi kritika részesíti.¹ Újabb adatokkal is gazdagodott a dolgozat. Ezek aránylag nem nagyszámúak s bizonyító erőben sem mérkőzhetnek a legfontosabbakkal, amelyeket különösen az egyházi latin irodalomban nagy olvasottságú szerző már első alkalommal közzétett. Igen szellemes a Plutarchos Brutusából idézett jelenet (c. 5). Viszont Ovidius Byblis-levelét kár volt a szövegben tárgyalni. Szerző maga sem tulajdonít neki nagy jelentőséget, Norden professzornak jegyzethen közölt hozzászólása pedig teljesen elveszi azt is, amit mégis mintha látna benne. A „hangos írás“ újabb adatai között bizonyító ereje a Lukács-evangéliumbeli Zakariás megszólalásának is kevés van, hiszen épp azért adnak ott a néma kezébe írótaáblát, mert írni némán is lehet. De a Juvencus-féle magyarázat felújítása, t. i. hogy Zakariás nyelve írás közben *per verba sonantia* oldódik meg, a hangos írás általános szokásának feltevése nélkül is jogosultnak látszanék.

²³ Gréb Gyula: A szepesi Felföld német nyelvjárása. 80 l.

²⁴ Lindner: Fartblihdijer Zépserscher Liederposchen. 1879. 88. lapon.

¹ *Deutsches Philologen-Blatt* 35. évf. 37. sz.: „Das ist eine ebenso interessante wie ergebnisreiche Schrift.“ A Mediaeval Academy of America *Speculum* c. folyóiratában 3, 1928, 117. l. W. B. Sedgwick: „Altogether the little book is an important contribution to our understanding of ancient literature.“

Petronius bűnbőlő Eumolposa meg természetesen nem azért hangos, mert *ír*, hanem mert *költ*. Azonban mint új vonásokat, melyek az általános képet teljesebbé teszik, szívesen vesszük ezeket is. A magyarázó részt („*Einiges zur Erklärung des lauten und stummen Lesens*”) érdekes, és rendszeres pszichológiai kidolgozásra érdemes kezdeményezésnek kell tartanunk, s épp ezért különösen örülünk neki, hogy németül is napvilágot látott. Hozzáadni valónk e szűk helyen csak annyit, hogy a *scriptio continua*, a szavak elválasztatlansága nem az egyedüli nehézség volt, amely a hangoztatással való értelemkeresést és kiegészítést (szerző a beszéd motorikus idegeinek e szolgálatát különben sem juttatja eléggé kifejezésre) antik könyv olvasásánál szükségessé tette. Gondoljunk pl. arra, hogy Athén klasszikusai 403 előtt olyan írással jelentek meg, amelyben e betűcsoport ΘΕΣ egyformán volt θες, θεϊς és θεῖς-nek olvasható! Érdekes lenne azt is fontolgatni, mint kellett a görögnél ideografikusabb írással olvasásánál pl. Egyiptomban, de Feniában is, a hangbenyomásnak erősségben a látott alakét felülmúlnia. Mindez azonban ellenkező irányba visz, mint amerre szerző érdeklődése tekint: ő a hangos olvasás sorsát a modern nyugaton figyelő és itt úgy találja, hogy az általános mechinizálódás megöli a *szót*, amelynek mélyen elhal mindaz, „ami individuális, humanisztikus és művészi érték volt”. De miért tekinti a hanyatlás előidézőjének e vonatkozásban a beszélőgépeket és a rádiót is? Nézetünk szerint a testtől elszakadt hang legújabb kultusza közelebb is, távolabb is áll az antik szó-kultusztól, semhogy problematikus mivoltában egy rövid utalással elintézni lehetne. Szeretnők, ha Balogh széleslátókörű tárgyalása után még több oldalról hozzászólnának e kérdésekhez: a filológus itt nem csupán a pusztá tények tudomásulvételével és a bizonyára még tovább szaporítható adatok felsorolásával nyer, hanem azoknak ily általánosabb szempontokból való megvitatásával is. —i —y.

Gérasimos Vocos: Esquisses grecques. Maisonneuve Frères. Paris, 1927. 8sz. 152 l. 15 fr.

Gérasimos Vocos görög festő és író, több újjörög folyóirat meg-alapítója, hét kis essayben foglalkozik Athén fénykorával, melynek három főszereplője szerinte Pheidias, Sokrates és Perikles. Az egész könyvön végigvonul a Sokratesért való lelkesedés és éppen abban látja Perikles korának tökéletlenségét, hogy Sokrates nem tudta ekkor a világot az igazságosság eszméjének meghódítani. Kellemes olvasmány, de felületes és szubjektív mivoltában a tájékozatlan olvasót félrevezeti. Így Platon tanításait habozás nélkül azonosítja Sokratesével, az eleusisi misztériumokat valami rossz, ókori szabadkőművességnek minősíti, melyet Sokrates megvetett, az akropolisi Charisokat kritika nélkül Sokratestól származtatja stb. A könyv idézőmódja is kezdetleges. Tudományos értéke nincs. K. E.

Johannes Theodorakopoulos: Platons Dialektik des Seins. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1927. (Heidelberger Abhandlungen zur Philosophie und ihrer Geschichte 13.) 8sz. 96 l.

Szerző a platói filozófiát a perasapeiron fogalompár szemszögéből vizsgálja és azt keresi, mit jelent egy tárgy meghatározottsága a megismerésben, a létezésben, valamint az alkotások és cselekvések értékeségében.

A kitűzött célból érthető, hogy Theodorakopoulos Platót mint egy lezárt és egyértelműleg meghatározott fogalomrendszert tekinti és tisztán logikai szempontból interpretálja. Az így megmértített rendszer szinte a számokhoz hasonlóan kezelhetővé válik, amivel szemben azon-

ban elvész a gondolatok hajlékonysága, amely a gondolkodó-elődök munkáját, valamint Plato egész egyéni fejlődését magába foglalja.

Ez persze csupán metódus kérdése, amelyet kiki céljai szerint választhat, azonban alig menthető szerzőnek az a törekvése, hogy a stílusát és terminológiáját a tényleges mondanivalóinál súlyosabbakká tegye, amivel nem csupán az olvasónak okoz felesleges fáradságot, hanem egyúttal a műve formája és tartalma közt olyan egyensúlyi eltolódást okoz, amely annak előnyére aligha válhatik.

Karl Beth: Frömmigkeit der Mystik und des Glaubens. Verlag Teubner Leipzig-Berlin, 1927. 8-r. 106 l.

Beth a könyvét két részre osztja, amelyek közül az első a misztika, a második pedig a hit vallásosságát tárgyalja. Ezt a disztinkciót a szerző azzal okolja meg, hogy a misztikus vallásosság monizmuson, a hitélet pedig dualizmuson alapszik. A misztikusnak nincs szüksége közvetítőre Isten és önmaga között, sőt nála még erkölcsi értelemben vett haladás sem lehetséges az Absolutum felé, mivel ő kezdettől fogva *abban* bennevalónak, *azzal* azonosnak érzi magát. E típus legkikristályosodottabb formáját nevezi Beth „Identitätsmystiker”-nek (10. l.) s klasszikus képviselőjeként Meister Eckhart-ot idézi.

A középkori misztika fajait vizsgálva, a szerző három kategóriát különböztet meg, ú. m. a jegyességi misztikát, a passziomisztikát, valamint a spekulatív végtelenségi misztikát és mind a három formát konkrét személyeken keresztül elemzi. A legérdekesebb — mivel a legfilozófikusabb — formája a misztikának a végtelenségi misztika, amelynek képviselői egy sajátzerű inverzióval magukat Isten helyébe teszik („er setzt sich Gottes statt“ 26. l.) és Istennel együtt teremtenek: „bin meine eigene Ursache... und wäre ich nicht, so wäre Gott nicht...“ írja Eckhart, akinek prédikációihoz fűzi Beth a fejtegetéseit. (Érdekes a könyv második részében törtölt Rilke-idézeteket egybevetni Eckhart prédikációival, amelyeknek jellemző gondolatai a nemrég elhunyt misztikus költőnél is feltalálhatók.)

A hit vallásosságát tárgyalva, a szerző — aki nemcsak vallás-kutató, hanem teológus is — arra a konklúzióra jut, hogy a misztikával szemben ennek a vallásosságnak az a jellemző vonása, hogy bipolaris, azaz az Isten és a hívő közötti távolságot sehosem engedni zérusra redukálni. Ugyancsak a bipolaritás elvén nyugszik a bűn és a kegyelem teóriája is, amelyet Beth az egész vallásos misztika alapjának tart. Ugyanis büntudat nélkül nincs kegyelem, kegyelem nélkül pedig a hitéletben sem vallásosság, sem — a potiori — misztika nem lehetséges. Hasonlóképp a büntudat és kegyelem jelenti az erkölcsi fejlődés lehetőségét, ami a monisztikus misztikából szintén hiányzott.

Beth könyve gazdag értékes megfigyelésekben, azonban a disztinkcióiban gyakran zavaros és a hit vallásosságának analizálása közben olyan preszuppozíciókkal dolgozik, amelyek a kitűzött tárgyhoz nem tartoznak és az övétől eltérő vallási meggyőződésűek számára különben sem elfogadhatók.

Teichert Margit.

Ernst Howald: Mythos und Tragödie. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1927. (Philosophie und Geschichte 12.) 8-r. 35 l.

Howald kitérő ismerője a német romantikusok és követőik mitológiai irodalmának. (L. e folyóiratban, 51, 1927, 75.) Ez a füzetalakban megjelent előadása azt mutatja meg, hogy egyéni felfogásában mennyire független tőlük. H. azt a nézetet képviseli teljes határozottsággal, amely a mítosztól minden vallásos jelentőséget megtagad. „Es ist gerade das Wesen später Religionsschöpfung aus schon literarischen

Zeiten, wenn der Mythos missbraucht und umgemodelt wird zu einer heiligen Geschichte.“ A mítosz eszterind eredetileg, és klasszikus irodalmi feldolgozásaiiban: a homerosi epikában, a peloponnesosi kardalban és az athéni tragédiában tiszta, öncélú és öntörvényű költészet. Vallásos jelentősége ez utóbbi, leghatásosabb formájában sincs: a tragédia csak ünnepi játék („Festverschönerung“), nem kultuszszelvény. Költészet, de éppen mert a mítosz minden más, Európában később költészetnek elfogadott műalkotástól különbözik, a görög tragédia is más megítélést kíván, mint a világirodalom újabb drámái, felépítésében, jellemzésében, gondolati részeiben egyaránt. Ami nélkül ma költészetet elképzelni sem tudunk: az egyéni élményekből, egy önmagát figyelő pszichológia tapasztalataiból leszűrődő vallomásszerű elem („der individualpsychische Erlebnis- und Bekenntnisniedererschlag“), a modern elbeszélő és drámai költészetnek magyarázó jellemzőművészete hiányzik a mítoszból és távol áll a görög tragédiától is. Euripides az első, aki a befeléfordulás útján elindul, de öregkorában ő is visszatér a mítoszhoz. Aischylos és Sophokles egészen mitikusok: egyetlen sorukat sem szabad vallomásszerűnek felfogni. A mítosz ereje egyénicltenségében van, amely minden kitalálásra s az anyag minden lehető felfogásból való feldolgozására korlátlan szabadságot ad. Ezért teszi reánk azt a hatást, mintha egyáltalán nem is egyének, hanem egy egyéniségek fölött álló teremtő lélek alkotása volna a maga egészében: a népléleké.

Megjegyzés nélkül adtuk itt H. felfogását a mítoszlól s a tragédiáról, mert érdeme éppen a belső összefüggések és történeti átmenetek problematikáját teljesen mellőző tisztakörvonalúságában van. k. k.

Viktor Gebhard: *Die Pharmakoi in Jonien und die Sybakchoi in Athen.* Inaugural-Dissertation. Max Hueber Verlag München, 1925. 8-r. 118 l.

G. alapos disszertációja a φαρμακός-kérdés adatainak és egész irodalmának legteljesebb feldolgozása. Túláságon részletező címe a tárgy pontos körülhatárolásának, s azon belül a helyi megkülönböztetéseknek szükségességét jelzi amellet, hogy a dolgozat természetesen egységes és minden vonásra kiterjeszkedő magyarázatot akar adni. Különbön a φαρμακός-ok athéni gúnynevének (G. szerint = „Feigenbakchen“, a Dionysos Dendritisével azonos fügeamulettjükről) ilyen kiemelése elilgha volna jogozult. Fontos megkülönböztetés az, hogy a φαρμακός-nak Ioniában megkövezés járt, amely sohasem lehetett veszélytelen lefolyású, Athénben ellenben a φαρμακός-párt csak „elküldték“. Fontos továbbá, hogy G. Tzetzes adatát a φαρμακός elégetéséről hitelétől teljesen megfosztja, és hogy a leukasi ugrás szokása is, mint másnemű, ebből az összefüggésből magától kiválik: v. ö. c folyóiratban 49, 1925, 118. l. Az abderai és massiliai rokon szokások forrásai szintén megkövezéséről tudnak, s ha Petronius ez utóbbi helyen Encolpiosát mint φαρμακός-t (l. e folyóiratban 51, 1927, 120) más helyzetben mutatta be (*proicibatur*), ennek nézetem szerint a regény tervével összefüggő magyarázata van: a szikláról (?) letaszítottnak könnyebben lehetett megmenekülni, mint a megkövezettnek. Ha ugyan *poicere* itt nem annyit jelent, mint ἐκβάλλειν, ἐξελαύνειν. „a határból kikergetni“. De ez a kétféle eljárás is (megkövezés és kikergetés), megnehezíti a szokás egységes magyarázatát. G., Mannhardt nyomán, a φαρμακός-ban a vegetáció szellemének megtestestítését, megkövezésében és kikergetésében a vegetatio-szellem rituális megölését, illetőleg ennek enyhített kivételét látja. Az az elbánás, amelyben a φαρμακός a megölés, illetőleg kikergetés előtt részeseül, mind a jóltartás étellel, mind a verés

növénnyel, gyümölcseel, sőt, tegyük hozzá, talán éppen a megköve-
zéssel való, leszögezéssel megölés is, e magyarázat mellett szól. Viszont
a kikergetéssel kapcsolatos felfogása a φαρμακός-nak, mint bűnbaknak,
a kivetendő rossznak magának (κάθαρμα-nak), bár csatlakozhatott utóbb
is az enyhített formához, szintén lehet őseredetű és éppen ennek az
aktusnak őseredetileg megfelelő. G. itt pusztán másodlagos értelme-
zést feltételez, s általában egészen aprólékos varázsszer-pharmakológiá-
val (e szó modern értelmében) dolgozik. Talán két egyformán ősrégi,
gesztusában ellenkező, céljában azonos szokásnak feltevése oldana
meg egyedül minden nehézséget. Ez azonban csak egy sokkal széle-
sebb alapon felépített, elsősorban minden hasonló antik szokást fel-
ölelő tanulmány keretében történhetnék meg. K.

*August Freiherr v. Gal: ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ. Eine religions-
geschichtliche Studie zur vorkirchlichen Eschatologie. C. Winter,
Heidelberg 1926. (Religionswissenschaftliche Bibliothek 7.) 8r. 491. l.
Kötve 30 M.*

„Isten országa“, eljövendő uralma e földön nem csupán ószöve-
ségi jóvendölések tárgya, s mint különböző korokban különböző for-
mát öltő vallásos gondolat nem csak a teológust foglalkoztatja. Külö-
nösen Vergilius IV. eclogája, de más, a görög-római világból reánk
maradt profétikus szövegek révén is, érdekes határproblémája az antik-
filológiai és a teológiai vallástörténelemnek. Ez utóbbi tudomány pro-
testáns művelői eddig a kérdés irodalmában vezető szerepet vívtak
ki maguknak. A filológiai kutatás e területen egészen új keletű, bár
éppen a IV. eclogával kapcsolatban számos nagyjelentőségű tanul-
mányt mutathat fel. Első helyen áll ezek közt Eduard Norden *Die
Geburt des Kindes* c. könyve (*Studien der Bibl. Warburg III.*). Norden
a szóban forgó vallásos gondolat eredetét óegyiptomi kezdetekre
vezeti vissza. Egy másik kitűnő filológus-vallástörténész, Richard
Reitzenstein, a *Bibliothek Warburg* tanulmányainak VII. kötetében
az ú. n. *Töpferorakel*-re vonatkozólag az iráni eredet híve, jóllehet e
papyrus-töredék görög-egyiptomi. Reitzenstein iráni vonatkoztatásai
tekintetében különösen nehéz a klasszikus filológiának ítéletet alkotnia,
mert a források részben feldolgozatlanok s általában nehezen áttekin-
thetők. Ezért tesz most éppen a görög-római világ kutatóinak nagy
szolgálatot ismét egy protestáns teológus, v. Gall, azzal, hogy e
könyvében a gondolat iráni eredetének tételét rendszeresen kidolgozza,
a számitásba vehető forrásokat részletesen ismerteti. Ugyanezt meg-
teszi — negatív credménnyel — a babyloniai és egyiptomi adatokkal
kapcsolatban is, és természetesen a maga szempontjából, amely a radi-
kális történeti biblia-kritikáé, az ószövetségi viszonyokról is behatóan
tájékoztat. A görög-római világ „Isten-ország“ reményéről szóló feje-
zet, a keleti anyagot feldolgozókhöz viszonyítva, szegényes tartalmú
és csekélyebb értékű. Szerző elmulasztotta a görög filozófia eschatolo-
gikus gondolatait (világégés, örök visszatérés) és azoknak keleti forrás-
sokkal való már feltárt összefüggését (v. ö. e folyóiratban 51, 1927, 48.)
figyelembe venni. Dolgozási módja általában nem a filológus-vallástör-
ténész érzelmű árnyalatokat mérlegelő, s a dolog természeténél fogva
kissé tapogatódzva haladó magyarázgatása, hanem a racionalista kriti-
kus éles és határozott elkülönítő módszere. Ennek a hűvös szellője is
jótékonyan hat, különösen olyan területen, amely merész feltevésekre
könnyen csábít. Másfelől fontos ez általában olyan könyvnel, mint ez,
amelynek főérdeme tőlünk távolabb eső vallásos irodalmak bonyolult
szövevényében történeti kutató munkánk föltételeinek a megteremtése.

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für

Theologie und Religionswissenschaft. 2., völlig neubearbeitete Aufl. herausgeg. von H. Gunkel u. L. Zscharnak. II. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1928. Újabban megjelent 9 kettősfüzet (53 ív) a 3-60 M. Általános vallástörténeti szempontból figyelemreméltóbb cikkei (zárójelben az írók neve): *Ehe* (Bächtold-Stäubli, L. Köhler, Behm); *Eid* (Bertholet, L. Köhler); *Ekstase* (Oesterreich); *Erlöser, Erlösung, Erlösungsreigionen* (Wach); *Eschatologie* (Bertholet, Proksch, Deissner); *Ewigkeit* (Beth); *Familie* (Rühle); *Farben, Fasten* (Bertholet); *Feste und Feiern* (Bertholet, Eissfeldt, Fascher, Glanc); *Formeln* (Mensching, Glanc); *Frau, Fremde* (Rühle); *Freundschaft* (Faber); *Fruchtbarkeit* (Rühle); *Gebet* (Heiler); *Geburt* (Bechtold-Stäubli); *Geist* (Leisegang); *Geister, Dämonen, Engel* (van der Leeuw); *Ge'd* (Laum); *Gelübde* (Bertholet); *Geomantik* (E. Schmitt); *Gerechtigkeit Gottes* (Beth); *Gericht Gottes* (Bertholet); *Germanische Religion* (Hensler); *Gesetz* (van der Leeuw); *Gewitter* (Rühle); *Glaube* (Beth); *Glocken* (Bertholet, Stulfauth); *Gnosis* (Leisegang); *Gottesdienst* (Bertholet, Eissfeldt, Flbogen, Rendtorff); *Gottesglaube* (Bertholet, Gunkel, Baeck, Weinle, Wiegeand); *Grab* (Rühle); *Griechische Religion* (Ziegler); *Handauflegung* (Hempel); *Handel* (Bertholet).

Unepi mű a Ferenc József orsz. rabbiképző-intézet ötvenéves jubileumára. Írták az intézet tanárai, kiadta Blau Lajos igazgató. Budapest, 1927. 8-sr. 216 + 88 l.

Filológiai, jog- és vallástörténeti szempontból érdekes Blau Lajos tanulmánya: *Probol im Lichte der griechischen Papyri und der Rechtsgeschichte* 96—149. l., Deresényi M. függelékével: *Quibus significationibus vocabuli προσβολή Graeci scriptores usi sint*, 150/1. A Soph. O. C. 1180 (1178 h.) idézet nem hibátlan. —ik—.

Numúne-i edebiját-i tádzsik. Džem' kunende: Sadr ed-din 'Ajni. Moskú, 1926. (Mutatványok a tádzsik irodalomból. Szerkesztette: Sadr ed-din 'Ajni. A szocialista tanácsköztársaságok szövetsége nemzetieinek központi kiadóvállalata, Moszkva, 1928.) 8-sr. 8 + 626 l.

A címből következtetve azt várná az ember, hogy a szerkesztő azokat az irodalmi emlékeket gyűjti össze, amelyek sajátosan Turkesztán iráni származású lakóinak, a tádzsikoknak nyelvére vonatkoznak. Ezeknek az emlékeknek minél teljesebb közlése a tádzsik nyelvre és irodalomra vonatkozó ismereteink korlátolt volta miatt csakugyan különös érdekléssel bírnának. Sadr ed-din 'Ajni azonban tádzsik irodalomnak tekintve mindazt, amit turkesztáni írók újperzsa irodalmi nyelven írtak, ezek műveiből állít össze egy terjedelmes gyűjteményt s adja ki azt, mint szemelvényeket a tádzsik irodalomból. Így aztán a gyűjtemény Rúdegí-vel, a perzsa irodalom első klasszikusával kezdődik, aki maga is turkesztáni volt, s Daqîqî-n, Firdausi előfutárján folytatva, végigmegy az egész perzsa irodalmon, megmutatva, hogy az mennyit köszönhet Turkesztánnak, annak a földnek, amely, noha Irán határain kívül esik, egy-egy korszakban szinte átvette a szellemi vezetést a tulajdonképeni Irántól. Több mint 200 költő műveiből kapunk itt szemelvényeket gazdag változatosságban, a mohamedán időszámítás 300. évétől, tehát az újperzsa nyelv és irodalom megszületésétől egészen a jelenkorig, a jelenkort a szó szoros értelmében véve, mert a szemelvények a könyv sajtó alá kerüléséig, az 1925. évig terjednek. Érdekes, hogy a régiebb irodalomból néhány költő is szóhoz jut. A nagyon különböző jelentőségű költői egyéniségek és különböző értékű alkotások egyúttal élénken szemléltetik egy-egy korban Turkesztán szellemi életének magasra lendülését, majd meg elsekélyesedését s nem csekély érdekléssel bírnak szellemtörténeti szempontból azok az írók, akik az

orosz cári uradalom, majd a nagy háború és a forradalmak, végül pedig a bolsevizmus éveiben voltak a tádzsik irodalmi élet reprezentánsai s akik közé tartozik maga Sadr ed-din 'Ajni is, ki e gyűjtemény közreadásával érdemes munkát végzett.

Azonban az antológiát lapozva, nem lehet megszabadulni annak a ténynek kellemetlen hatásától, hogy ezt a könyvet is, mint mindent, aminek valamennyire népszerű jelleget lehet adni, megpróbálták a kommunista propaganda szolgálatába állítani. Természetesen csak Turkesztánban vagy legfeljebb még Perzsiában, ha oda eljuthat. Egy ilyen gyűjtemény csak nyert volna vele, ha a proletárokhoz intézett s a könyv több helyén ott éktelenkedő hirhedt felhívás (*Heme rëndž berâni dunjâ jekševîd*) elmaradt volna. *Gaa! László.*

Dr. Gyomlay Gyula, az 1926/27. tanév Rector Magnificusának Beszéde, mellyel rectori székét elfoglalta. Pécs, 1928. 8r. 21 l.

Horatius levele a költészetről. Fordította dr. *Vietórisz József*. Nyiregyháza, 1928. 8r. 18 l.

* *Stolz—Schmalz: Lateinische Grammatik.* In 5. Aufl. völlig neu bearbeitet von *Manu Leumann* und *Joh. Bapt. Hofmann.* Syntax und Stilistik. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhdlg. München, 1928. 345—924 l.

* *Aischylos' Schutzflehende* mit ausführlicher Einleitung, Text, Kommentar, Exkursen und Sachregister von *Dr. J. Vürtheim.* Verlag H. J. Paris, Amsterdam, 1928. 8r. XII + 253 l.

* *Vorträge der Bibl. Warburg*, herausgeg. von *Fritz Saxl.* Vorträge 1925—1926. B. G. Teubner Leipzig—Berlin, 1928. 8r. VIII + 217 l.

Fritz Saxl: Antike Götter in der Spätrenaissance. Ein Freskenzyklus und ein Discorso des Jacopo Zucchi. (Studien der Bibliothek Warburg. VIII. Bd.) Teubner, Leipzig, Berlin, 1927. 138. l.

Jacopo Zucchi alakja, aki a késői renaissance egyik elég termékeny festője volt, mint ember és festő egészen feledésbe ment az utókor előtt. Festményeit másnak tulajdonították; különösen szerették összetéveszteni Zuccaroval, akinek a neve hasonlított a övéhez, s szintén firenzei és Vasari tanítványa volt. Először Hermann Voss fordította feléje az érdeklődést 1913 ban a *Zeitschrift f. bild. Kunst* XXIV. évf. 151 és következő lapjain megjelent értekezésében: „J. Z. ein vergessener Maler der florentinisch-römischen Spätrenaissance“; majd később szintén foglalkozik vele a „Malerei der Spätrenaissance in Rom und Florenz“ (Berlin, 1920) című kétkötetes munkájában. Újból napfényre hozza Z. egyéniségét és ismerteti festményeit, melyek közül néhány Róma kisebb templomait díszíti, kettő a Galleria Borghesében van: *Psyche az alvó Amor előtt* és a Poelenburg neve alatt szereplő *korálhalászat*; Firenzében az Uffiziben vannak *az arany-, ezüst- és rézkor* mint Zuccaro művei. Egyéb kisebb festményei mellett neki tulajdonítja Voss az Uffiziben a Sala delle antiche carte geografiche-ben a *Diana és kísérete freskót*. Sokat találgatták a római *Palazzo Firenze* (ma: Ministero di Grazia e Giustizia) két terme a Sala degli Elementi és a Sala delle Stagioni mennyezet freskóinak festőjét; Voss ebben is határozottan Zucchira ismer. Voss azonban nem említi meg Z. freskóját Rómában a Corson levő *Palazzo Rucellai-Ruspoli*ban, noha ezt határozottan felemlíti Baglione, aki Z. életrajzát is megírta. De nemcsak ez és a freskó stílusa bizonyít Z. mellett, hanem a festő programja is, amelyet ő maga írt meg, s melynek egy nagyon ritka példányát F Saxl megtalálta Rómában a Biblioteca Nazionaleben; s amelyet ebben a kiadásában lenyomatott. Címe: *Discorso sopra li dei de'gentili, e loro imprese; con un breve trattato delle attioni de li dodici Cesari, con le dichiarazioni delle loro Medaglie*

antiche. Composto da Giacomo Zucchi Pittore del Serenmo. Gran Duca Ferdinando di Toscana. In Roma. Nella Stamperia di Domenico Gliotti MDCII. Z. életéről keveset tudunk; a Discorsot már nem ő, hanem halála után öccse Francesco adta ki.

A Discorso szövege előtt Saxl ismerteti ezt a ma különösnek tetsző művet, mellyel a festő saját freskóját kíséri, hogy a néző mélyebb megismeréshez jusson.

A renaissance művészenek jó írónak is kellett lenni, de saját festményéről úgy látszik Vasari írt először, aki Ragonamentijében a firenzei Palazzo Vecchio freskóinak udvari allegoriáját magyarázta meg fejedelme számára. Zucchinak más célja van; ő hallani sem akar allegoriáról, s akikhez ír, azok az „amorevolissimi della professione“ vagyis az amatőrök. Akkoriban ez tipikus lehetett, hogy a gentiluomot „a helyes ítélethez vezessék s hogy ez tudjon erről a tárgyról favelare“.

A XVI. sz.-ban a festménynél elsősorban a tradicionális tartalomra irányult az érdeklődés, ellentétben a mi erősen formális érdeklődésünkkel. Z. úgy érzi, hogy az ábrázolás nem oldja fel maradék nélkül formába a tartalmat, ezért kénytelen szavakkal segíteni magát. Noha ő az írást megveti és magát elsősorban festőnek érzi, a Discorso olvasásánál filológusnak tarthatnók a szerzőjét. Az egész nem más, mint egy mythológiai kézikönyv, mely felsorolja az antik istenségeket, a hozzájuk fűződő mondákat és a képzőművészetben való ábrázolásaikat; azután a római császárokat Julius Caesartól Domitianusig. A sorrendet a freskók sorrendje adja; forrása pedig Boccaccio Genealogia Deorum-ja, aki viszont a késői középkor mythológiai kézikönyvéből a Mythographus Vatic. III. és a Fulgentius metaphoralisból merít. A cím „de diis gentium“ tipikusan középkori elnevezés mythológiai tractatusok számára. A Discorsónak azonban önmagában nincs semmi célja sem értelme, csak mint a freskók kísérőjének.

Az, hogy Z. freskójának tartalma a mythológia ez nekünk természetesnek tűnik fel: épp így tradicionális volt az astrológiai téma is. Zucchinak azonban ez nem természetes; a késői renaissance idejében már nincs meg a mythológiának az a személyes vonatkozása és átélése, mint volt pl. Medici Lorenzo körében. Így Z. számára az antik istenvilág lélektelenné vált, s ő olyan témát festett meg, amelynek tárgyát utálta és megvetette, sőt erről a tárgyról még könyvet is írt. Discorsóját így kezdi: „Grandissima stoltitia veramente è stata sempre quella del genere humano, d'ignoranza, e malitiosa ingratitudine ripieno“. Az antik emberek istene „un Dio conveniente alla bestialità loro“. Menetegeti is magát, hogy a művészi tradíciót, az „uso“ t kénytelen követni. Az antik világ iránt való gyűlöletét korának szelleme keltette fel benne. A trienti zsinat után V. Pius és V. Sixtus korában küzdenek minden ellen, ami az antik pogányvilággal van összefüggésben; rosszalják az előző kor rajongását azért a viláért és ezt a rajongást ethnicizmusnak nevezik. Az új gondolkodás számára új művészetet várnak; ezt kielégítette Baroccio és Bernini ekstatikus művészete. Zucchi, mint Caravaggio, a klasszicizmus szélén állnak. Caravaggio is tühnetlennek tartja a programfestészetet, ő azonban úgy segít magán, hogy a tartalommal nem törődik; neki mindegy, hogy egy virágot, vagy nagy kompozíciót fest-e; számára a pictura többé nem scientia. Z. azonban igyekszik a tartalmat és formát összhangba hozni és ezek mégis idegenül állnak egymás mellett. Z. kettős lény, aki a régi formát követi a festésben és az discorsoírásban, de lelkében már az új korszak gyermeke. KORZENSZKY NÓRA.

Emil Ermatinger: Krisen und Probleme der neueren deutschen Dichtung. Aufsätze und Reden. Amalthea-Verlag, Zürich—Leipzig—Wien, 1928. 8°. 402 l. Vászonkötésben 14 M.

Az összes ebben a kötetben összefoglalt tanulmányok különböző folyóiratokban megjelentek már (egynek a kivételével a többi mind az utolsó nyolc évben). Mégis hálásak lehetünk illetően összegyűjtésükért, mert részben nehezen hozzáférhető helyeken láttak napvilágot, másrészt pedig csak ilyen egymasmellé állításban domborodik ki a legtöbbször az igazi jelentősége. Kitűnő kiegészítést képez ez a kötet Ermatinger egyéb közismert s jogos feltűnést keltett utolsó évtizedbeli reprezentatív műveihez. Különösen az irodalomtörténelemmel nyert velük. Mellette természetesen a svájci irodalomtörténetírás, melyet ez a maga is svájci tudós hazafias lelkesedéssel ápol már rég, Ermatinger világos okfejtésével, egyszerű és szép stílusával rég megnyerte mind a szakkörök rokonszenvét, mind az irodalmi alkotások iránt valóban érdeklődő szélesebb körök tetszését. Minden előnye jellemzi ezt a kötetét is, melyet a kiadóvállalat köszönetet érdemlő gond-
dal és ízléssel állított ki. —ch—s.

Brentano, Luise Hensel und Ludwig v. Gerlach. Von Dr. Hans Rupprich. Mit 6 Bildtafeln. 1927. Österreichischer Bundesverlag, Wien.

Kellemes, világos előadásban igyekszik megoldani ennek a nyelvileg és formailag egyaránt tökéletes analízisnek a szerzője annak a Clemens Brentano nemcsak mint emberre, hanem főként mint költőre fontos viszonyának a problémáját, mely őt Luise Hensellel és Ludwig von Gerlach-hal összefűzte. Kétségtelen érdeme a kutatónak, hogy olyan tapintatos tárgyilagossággal és megértő szeretettel vizsgálta és világította meg, behatolva az emberi lélek legrejtettebb mélységeibe is, a német romantika egyik legkomplikáltabb egyéniségét. Bizony nehéz feladat volt, pusztán a nyelv segítségével bemutatni az olvasónak Brentano emelkedését művészi pályáján, Luise iránti nagy és viszonzatlan szerelmének hatása alatt, és azoknak a mindent felforgató lelki konfliktusoknak az érzékeltetése, melyek hatása alatt Brentano kedélyének minden démoni vonása felszínre került. Alaposan áttanulmányozott bizonyítékanyag segítségével (ennek nagy része vagy teljesen ismeretlen, vagy csak nagyon kevésé ismert még) megállapításainak súlyát sikerült felfokoznia. Félre nem érhető magyarázatát adja ezenkívül a mű Brentano későbbi költői fejlődésének is, melyet szerelme időszakának mély vallásos élményeivel és a dülmeni tartózkodás hatásával magyaráz; itt ugyanis mély hatást tett rá a stigmatizált apácának, Anna Katharina Emmerichnek a látása. Tárnyalja még a könyv Brentano viszonyát azon barátaihoz, kikkel 1815—1819-ig érintkezett, s bemutatja viszonyát a kor egyes fontosabb áramlataihoz is. A munka a maga egészében gyönyörű és gazdag mű, mely a német romantika szellemtörténetének egy problémáját sikerrel oldja meg. A könyv kiállítása jó. A hat mellékletből öt Wilhelm Hensel hagyatékából származik és először jelenik meg reprodukcióban.

E. H.

Eckart von Sydow: Die Kultur des deutschen Klassizismus. 1926. G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung, Berlin, 8°, 264 l. 84 képmelléklettel, 75 táblán. F. 16, k. 16 M.

Kiindulva a külső élet kollektív nyilvánulásaiából (társasélet, ruházat, politikai magatartás stb.), végigvezetve a képzőművészet, zene és költészet összes ágain és zárva a klasszicista világfelfogással (a klasszicizmus és metafizika, a humanitásezszme, a kultúra fogalma, istenezszme,

eszme és valóság, erkölcsi alapfelfogás, a klasszikus természetszemlélet és történetfelfogás). hierarchikus fogalmi rendben és eléggé kimerítő kategóriákban, Goethe, Schiller, W. v. Humboldt és Schelling, valamint a képzőművészetek és zene legnagyobb tehetségein (Fr. Gilly, Schinkel—Schadow, Rauch—Menges, A. Kauffmann; Carstens, Koch) keresztül, tehát különösen az irodalmi és filozófiai részben kissé szűk körű indukeció alapján mutatja be a szerző az 1750-től 1830-ig terjedő korszak kultúréletét. Egész koncepciójára jellemző, hogy a klasszicizmust tisztára csak ízlésjelenségeknek tekinti, múlandónak, egynek a sok lehetséges közül és nem vesz tudomást a „Klassizismus” és „Klassik” azon megkülönböztetéséről, mely a legújabb, szellemtörténetileg érdekelt irodalomkutatásban olyan alapvető fontosságra emelkedett, és amely a „Klassizismus”-on egy a Gottschedtől a XIX. század klasszikus, epigonjáig terjedő antikizáló ízlésirányt ért, mely előkészíti, kíséri és követi Goethe és Schiller korszakát, fejlődése több fázisán (elsősorban Winckelmannon) keresztül az antiktól egyetemes emberivé, „Klassik”-ká nemesedik és szélesedik, amely tehát, amint így Goetheben és Schillerben legtöbbször alakot ölt, többé már nem egyszerű, korviszonyoktól meghatározott, múlandó ízlésirány, hanem (különösen mint a romantika ellenpárja) egyetemes művészet- és életforma, periódikusan jelentkező szellemtörténeti egység típus. Természetesen nem vesszük rossz néven a szerzőtől, hogy nem azonosítja magát e koncepcióval, valamelyes állásfoglalást vele szemben azonban teljes joggal elvárhatnánk tőle, annál is inkább, mivel helyenkint maga is hűtlen lesz programmáéval szembe fordítva, melyet nyilván az egyes konkrétumok, közös formai sajátosságok és analógiák kiemelésében lát, és szellemtörténeti általánosításokba téved ilyenkor azonban, midőn néha kilép a biztos, ügyesen és túlságos önállósággal, mert minden szakirodalmi támogatás mellőzésével összehordott és csoportosított konkrétumok köréből és kor-szellemet, lelki formákat hasonlítgat össze, vagy filozófiai megfogalmazással próbálkozik, ítélete ellenmondásba is keveredik, bizonytalanul válik és intuíciója, megbizhatatlansága, kontemplációja, tisztulatlansága és sok helyütt naivitása is kitűnik. De mivel szűkebb határain belül éles tekintettel sok olyan részletjelenséget is meglát, melyek eddig még hiányoztak a köztudatból, ezenkívül ügyes összefoglalása miatt művét érdemes, hasznos teljesítménynek itéljük. Legtermékeze nyebb fejezete: *Idee und Wirklichkeit.* Antal László.

Leo Weismantel: Der Geist als Sprache. Von den Grundrissen der Sprache. Schriften zur deutschen Literatur. Für die Görresgesellschaft herausgegeben von Günther Müller, Band 11. Dr. Benno Filser-Verlag, Augsburg—Köln, 1928. 122 Seiten. Broschiert 4 M.

A könyv nem ad új nyelvtudományi rendszert, hanem gondolatébresztő tanulmányokat. De ha nem kapunk is világos, zárt, organikus koncepciót, magához a nyelvhez élő, belső viszonyba jutunk. A szerző főleg a nyelv belső, szellemi értelmével, a külső, alakított nyelv mögött rejtőzködő, misztikus párbeszéddel foglalkozik, amely az én és a te összekapcsoló eleme gyanánt létrehozza a szellemi közösséget és bizonyítéku szolgál a léthez, és isten létehez. A költői lelkületű, katolikus, tudós tanár dolgozatai élvezetesek és tanulságosak akkor is, ha nem tud meggyőzni. Fejtcgetései és bizonyításai tetszetősek, főleg a nyelv belső, szellemi értelmével, a külső, alakított nyelv de nem mindig elfogadhatók, még akkor sem, ha misztikus felfogását magunkévá tesszük. Buber Márton: *Ich und Du* c. könyve (Insel-Verlag), továbbá Klatt Frigyes az élő nyelvtudomány misztikus vonatkozásait világosabban, részletesebben és elfogadhatóbban tárgyalják.

Weismantel fejtegetései a holt, élő, álmódó szóról, az előadó, mutató, alakító stílusról, a testi és szellemi térről, az anyag, mágia, teremtés szféráiról, stb. túlságosan szubjektívek és szétmosodók. Főhibája az, hogy az egész nyelvtudományt a belső, szellemi részből építi fel. A szellem hatása a formálódástól, vagyis a valóságtól függ. A kiváló fiatal katolikus tudós, Helele Hermann ebben az irányban dolgozik. Weismantel is ismeri ezeket a szükségességeket, mégis érzelmi alapon keresi a forma mögötti összefüggéseket. Nem a kézzelfoghatóból, az élő nyelvvormából indul ki. Ha ez csupán a túlzott grammatizálástól való elfordulás lenne, a kizárólag a kerettel, formával, formulával foglalkozástól való idegenkedés, nem volna baj. Bizonyos, hogy az absztrakt grammatika holt sematizmushoz vezetett, és mint ilyen, meghaladott álláspontra. Viszont a misztikus belsőség túlzott hangsúlyozása alaktalan érzélgősséget idéz elő. A régi intellektualizáló nyelvtanítás radikális reakciója a gyermek szubjektív képzeletműködésére nemcsak jótékony, hanem káros befolyást is gyakorol. Szívesen fogadunk minden olyan tanítási módszert, amely előmozdítja a gyermek fantáziájának, alakító és kifejező képességének fejlődését, de vigyázunk arra, hogy a szubjektív kifejező szükséglet felkeltése mellett, szükséges korrekтивum gyanánt, az objektum szigorú szabályai érvényesüljenek, hogy azt mindig a tárgyon próbálja ki és a tárgyhöz alkalmazkodjék. Épp ezért felhasználhatjuk Weismantel élmény-, képzeleti, költői dolgozat-módszerét a gyermeki lélek felnyitására, fejlettségére, de azt hisszük, hogy egymagukban nem alkalmasak a nyelv alakításra és a nyelvuralom megteremtésére. Merz Albert, Rahn Frigyes, Luseke Mihály hangépítési és nyelvtudási módszerei sokkal ügyesebbek és eredményesebbek, s mégsem egyebek, kísérletezéseknél. Mert valamennyien elfelejtik, hogy a forma sohasem csak belső, amint sohasem pusztán külső, hanem mindkettő és csakis akkor tökéletes, ha a szellemi szándék és a tárgyi törvény, vagyis a nyelvanyag, teljesen fedik egymást. Bármilyen szép és értékes a belsőség, a szubjektív egyesség kedvéért nem mondhatunk le a hatóformáról, akármilyen szép is egyébként a szellemi magán- és párbeszéd. Meg kell alkotnunk a szimbólumnak megfelelő külsőt. Weismantel munkája gondolkodásra serkent. Nem ad rendszert, de lehetővé tesz új rendszer kialakulását. Mindenki, aki nyelvtudománnyal és nyelvtanítással foglalkozik, tanulhat tőle és felhasználhatja adatait a továbbépítésre.

Bittenbinder-Biró Miklós.

Új könyvek. A *gal jelöltekre visszatérünk.

Oskar Benda: *Der gegenwärtige Stand der deutschen Literaturwissenschaft*. Wien—Leipzig, 1928. (Hölder—Pichler—Tempsky A.-G.) 8°. 66 l. 2.50 M.

Az utóbbi években a német szakirodalom csak úgy ontotta az újabb s újabb irodalomtörténetelméleti könyveket és értekezéseket, de a teljesen új szempontok szerint költői jelenségeket tárgyaló gyakorlati megvalósításokat is. Kaptunk ugyan összefoglalásokat, de ilyen természetűt, mint Benda könyvecskéje (mely különben különnyomat a *Wissenschaft und Schule*-ből), még nem. Nagy előnye nemcsak a rövid foglatban való teljességre törekvés, hanem a meglehetősen világos elrendezés és a lehetőleg közérthető előadásmód, mely ellen csak helyenként vét, hol a rövidség kedvéért az idegennyelvű szak kifejezéseket halmozza. Nagyon találó kritikai megjegyzéseket fűz minden irány jellemzéséhez, de általában sehol sem ítél el végkép

egyét sem, sőt pl. a Freud-féle pszichoanalízis jó hatását is hajlandó egy s más tekintetben elismerni, noha nagyon helytálló széljegyzetekkel kíséri minden egyes képviselőjének főműveit. Nagyon örvendetes az is, hogy az idegen hatásokat kellően kidomborítja, úgyhogy itt már nem lát az érdeklődő mindenfelé kizárólag német eszméket. A szerző kezdő germanistáknak és a művelt nagyközönségnek is szánta, munkáját. Ilyen célnak: első bevezetésnek tényleg jól megfelel, de minden szaktárs kitünően használhatja áttekintés vagy átismétlés biztosítására. Nem bánnók, ha helyenként bőbeszédűbb lenne. Mindenképp használható és ajánlható kis munka egyébként. —ó—s.

Geist und Literatur. II. Josef Turóczi-Trostler: Entwicklungsgang der ungarischen Literatur I. Budapest, 1928. Verlag der Ung. Goethe-Gesellschaft. 8°. 34 l.

Ez az új, tetszetsős füzetekben megjelenő sorozat első számával (Goethes Herz ein Kieselstein, ugyancsak Turóczi-Trostler tollából) olyan eredményt ért el, melyet mai szomorú honi kiadói viszonyaink mellett igazán bátorításnak vehetünk: olyan példányszámban fogyott el Németországban, de itthon is, hogy a „Selbstverlag” kifizette magát. A második füzet szintén megérdemelné ezt az eredményt: ugyeszen, érdekkeltően vannak itt régi irodalmunk problémái összefoglalva és részben új oldalakról megvilágítva. A legörvendetesebb az, hogy a szerző tud a modern német irodalomtörténetírás nyelvén szólni és bele tud helyezkedni a német szakkörök, no meg a műveltebb nagyközönség gondolkodásába. Úgy tudta megírni ezt a füzetet, ahogy egy irodalmunkat jól megismerő, modern német szakember szólna róla, nem pedig, ahogy mi általában szoktuk: bizonyos távolságot iktatva az idegen olvasónak szokatlan tárgy és ő maga közé. Tekintettel arra, hogy a szerző jártas az összes újabb német szakművek sokféle módszerében, hazai irodalomtörténetírásunk is haszonnal könyvelheti el ezt a sikerült németnyelvű kísérletet.

Goethe: Életéből. Költészet és valóság. (Gyermekkor és diákevek.) Fordította Turóczi József. Genius-kiadás. Budapest, 1927. 8°. 440 l.

Jóleső érzéssel vesszük kézbe ezt a nagyon szép kiállítású, jónyomású kötetet: örülünk, hogy kiadóink ma ilyen értékkel is megelégednek bennünket s örülünk, hogy Goethe kultusza új életre támad nálunk is. Turóczi nemcsak hozzáértéssel, hanem nagy szeretettel is fordította Goethe hatalmas életrajzának ezt az első részét. Nyelve, stílusa hozzásimulnak Goethe ezen visszaemlékezéseinek keresetlen őszinte egyszerűségéhez és minden árnyalatában híven igyekeznek visszaadni minden szavát, mondatát. A tekintélyes kötet persze még távolról sem meríti ki az anyagot, sőt a „diákevek”-ét sem teljesen, mert csak a második rész 8. könyvéig (bezárólag) jut el, vagyis a Lipzsből való hazatérésig. A strassburgi évek Herderrel és Friederike Brionnal, Wetzlar Lotte-val, Frankfurt maga Lili Schönemann-nal hátra vannak még. Tehát mindaz, ami a nagyközönséget nagyobb mértékben vonzhatja, de az irodalomtörténész már az eddigi részekben megkapta a híres irodalom-áttekintő fejezetet, a történész a királykoronázás kitünően megfigyelt és leszögezett jelenségeit, a pszichológus a nagy ember első gyermekemlékeit és így tovább. Nagyon jó Turóczi-Trostler rövid bevezetése is.

Literaturwissenschaftliches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft. In Verbindung mit Josef Nadler und Leo Wiese herausgegeben von Günther Müller. III. Band. 8°. VI + 150 l. Herder, Freiburg i. B. 1928. 6 M.

Beszámoltunk már folyóiratunk hasábjain erről az új, katolikus német évkönyvről, amely első és második kötetében is nagyon értékes cikkeket hozott. A jelenlegi legfrissebb kötet semmiképp sem maradt el az előzők mögött, sőt talán még értékesebb is. A vezető cikk de Munynck, a tudós belga dominikánus tollából közöl mélyenszántó filozófiai fejtegetéseket az irodalomtörténetírás aktuális elméleti problémáiról. Rendkívül érdekesek különösen még R. Newald „Der südostdeutsche Humanismus und die deutsche Prosaliteratur des 15. Jh.“, valamint A. Dörrer „Altdeutsche Spiele Südtirols im Zeitalter des Barock“ c. cikkei. Könyvészeti adatokon kívül egy újonnan fölfedezett Brentano-levél teszi teljesebbé a gazdag tartalmú kötetet.

Gottfried Weber: Wolfram von Eschenbach. Seine dichterische und geistesgeschichtliche Bedeutung. I. Bd. Stoff und Form. M. Diesterweg, Frankfurt a. M. 1928. 8°. 315 l. (Deutsche Forschungen. Hg. v. Friedr. Panzer u. J. Petersen: 18.) Gb, 11-60 M.

Ez a könyv a nagyon gazdag Wolfram-irodalomban is határák. Rég nem jelent meg ilyen vasszorgalmú filológiai anyaggyűjtésen alapuló és mégis meglepően világosan megírt hatalmas mű a régebbi német irodalom problémáiról. Végleges ítéletet ugyan csak a második kötet megjelenése után lehet kimondani az új eredményekről, de az, amit ebben az elsőben kapunk, szintén bámulatra ragadhat minden elfogulatlan szakembert. Nem akarunk most még másra kitérni, mint az itt megoldott Kyot-problémára. Szerintünk Weber adatai és fejtegetései után a Kyot létezését tagadó kutatócsoport végleg megbukott csökönnyösen fönntartott véleményével, mely ellen szölt különben Wolfram saját kijelentése is. Weber a legmeggyőzőbben mutatja ki, hogy az egész Parzival lehetetlen Kyot arab elemeket közvetítő könyve nélkül. Wolfram halhatatlan műve csak most áll teljes nagyságában szemünk előtt, mikor e nagyszerű kutatómunka elvégzése után áttekinthetjük mindazokat a több művelődési körből folyó elemeket, melyeket ez az igazi német művész egy egységes nagy alkotásba kényszerített. Kíváncsan várjuk a II. kötetet, amely a szellemtörténeti problémát fogja fejtegetni. A kiváló munka a Notgemeinschaft támogatásával jelenik meg, de a derék kiadócég jóvoltából olyan pazar kiállításban, olyan kitűnő papíron és olyan jó nyomással, hogy az ma tudományos műnél ritkaságszámba megy. Tekintettel arra, hogy itt nagyon jelentős munkáról van szó, melynek II. kötete még csak ezután fog megjelenni, visszatérünk rá.

Deutsche Literatur. Sammlung literarischer Kunst- und Kulturdenkmäler in Entwicklungsreihen. Reihe Aufklärung, Bd. I. Aus der Frühzeit der deutschen Aufklärung: Christian Thomasius und Christian Weise. H. Böhlau Nachfolg., Weimar u. Leipzig. Österreich. Bundesverlag, Wien u. Leipzig 1928. 8°. 349 l.

A háromszáz kötetre tervezett hatalmas gyűjtemény első könyve ezzel megjelent, de némi csalódást is okozott: főként túlságosan apróbetűs bevezetése ellen emelhető kifogás. Viszont bizonyos az, hogy ezek a sorozatok az eddigi rendelkezésre álló Kürschner-féle Deutsche National Literatur-ét nagyon érdekesen és szerencsésen egészítik ki és föltétlenül szükségesek, hogy minden szakembernek mindig rendelkezésre álló kézikönyvtárt biztosítsanak. Ezidén s jövőre még a Minnesand meg a Volksbücher és a Volkslied kötetek kiadását helyezi kiállításba a főszerkesztő H. Kindermann.

(Helyszűke miatt a beküldött és új könyvek jelentékeny részéről a következő számban lesz még szó.)

AUSZUG AUS DER QUARTALSCHRIFT

RÉSUMÉS DE LA REVUE TRIMESTRIELLE

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ZEITSCHRIFT FÜR ALT- UND NEU-
PHILOLOGIE.

REVUE DE PHILOGIE CLASSIQUE
ET MODERNE.

Begründet 1877 von GUSTAV HEINRICH und
EMIL VON THEWREWK.

Fondée 1877 par GUSTAVE HEINRICH et EMILE
de THEWREWK.

Im Auftrage der Budapester Philologischen
Gesellschaft und mit Unterstützung der Ung.
Akademie der Wissenschaften hg. von

Organe de la Société Philologique de Buda-
pest; dirigé, sous les auspices de l'Académie
des Sciences Hongroise par

Karl Kerényi und Johann Koszó.

Charles Kerényi et Jean Koszó.

BAND LI—LII.

Budapest, 1927—28.

TOME LI—LII.

I. Auszüge.

Altphilologischer Teil.

J. Balogh: Ein Schmähgedicht des Catull (51, 1927, S. 1—6).
Erscheint in deutscher Bearbeitung im nächsten Heft des *Philologus*
(Leipzig).

**J. Balogh: Stephan der Heilige, der 'andächtige' und 'düs-
tere' König** (52, 1928, S. 49/50). Die biographischen Quellen des ersten
Ungarkönigs schildern Stephan den Heiligen als einen Asketen, der
„*vix unquam ad risum labia movit*“ (Hartwig 19, ebenso Leg. Mai. 15.
Beide bei Endlicher, Rev. Hung. Monum. Arpad. (1849), SS. 184, 8, 152);
von seinen Gebetsgewohnheiten wissen zu berichten, dass er „*pavi-
mento adhaerens*“, „*genibus flexis*“, „*gemitibus et lacrimis*“ Gott anzu-
flehen pflegte. Wir haben es hier mit keinem individuellen Porträt, sondern
mit einer Reihe von *topoi* zu tun, die dem konventionell-legendenhaften
Herrscherbild des frühen Ma's entstammen. Als Beispiel: aus der Lud-
wigs-Biographie des *Theganus von Trier* (Migne P. L. CVI, 414):
flexis genibus fronte tetigit pavimento; nunquam in risum exaltavit . . .
Das Ideal des erhaben-ernsten Herrschers ist antiken Ursprungs. Die
Historia Augusta kennt einen Marcus Aurelius, der *voltum nunquam
mutaverit maerore* etc. Diese stoische *tranquillitas* wird bald in die
christliche *temperies* des Heiligen umgebogen, vgl. die Cyprian-Biogr.
des Pontius, § 6.

E. Hittrich: Ad Homerum. (50, 1926, S. 279) α 298. ἦ οὐκ αἰεὶς,
οἶον κλέος ἔλλαβε δῖος Ὀρέστης —. Die Situation ist die, dass Phemios
zum Zitherspiel singt, Telemachos spricht leise mit Athene, damit die
anderen es nicht hören und der Gesang dauert während des ganzen
Gespräches. Nun ist die Frage, wovon er gesungen? Später, als Pene-
lope aus dem Stock herabkam, erfahren wir von ihr, dass sein Gesang
über die Heimkehr der Achaier berichtet. Am traurigsten war die
Heimkehr Agamemnons. Dies war das neueste tragische Weltereignis,
das sowohl die Götter, wie auch die Menschen gleich interessierte und
dessen Entsetzlichkeit als tragischer Ton sich durch die ganze Odyssee
dahinzieht. Wahrscheinlich sang auch Phemios darüber, den die Freier
ruhig sitzend anhörten, da sie auf den traurigen Fall des heimkehren-
den Gatten und die Rache aufpassten. Wahrscheinlich sang er eben
von der Rache, als Athene am Ende ihrer Rede also sprach: „Hörst

du nicht, welchen Ruhm sich der göttliche Orestes erworben? Du bist auch schon so gross, wie er.“ Das Lied und die Mahnung des väterlichen Gastfreundes waren derart noch dramatischerer Wirkung auf den Jüngling. Das wunderbare Übereinstimmen der beiden Dinge hat auch später in Telemachos jene Ahnung verstärkt, dass der Unbekannte wohl ein Gott gewesen. ἡ οὐκ αἰεὶς bedeutet daher: Höre nur zu, wie der Sänger den sich rächenden Orestes verherrlicht!

J. Hornyánszky: Von Hippokrates bis Tacitus (52, 1928, S. 1—13). Norden hat in seinem Buche zu *Tacitus' Germania* festgestellt, dass der römische Historiker mit den nämlichen Ausdrücken über die Verschiedenheit der Germanen anderen gegenüber und über ihre Ähnlichkeit unter sich spricht, wie das Hippokrates in Hinsicht der Skythen tut. Norden geht dann mit hingebender Mühe auch dem literarischen Zusammenhange nach und gibt in einer eigenen Tabelle die Zwischenglieder dieser interessanten Reihenfolge an.

Man kann über den Satz Norden's, der nicht in geringem Masse auch missbräuchlichen Deutungen ausgesetzt ist, in zweifacher Weise hinauskommen. Erstens durch Verfolgung des τόπος Ähnlichkeit — Verschiedenheit in der griechisch-römischen Ethnographie; und dann durch Beantwortung der Frage: welche Gründe haben wohl Tacitus bestimmt, die auffallende Gleichheit der Germanen zu betonen?

Beim Besprechen des 1. Punktes wird vom Vf. eine kurze Übersicht über die mehr als 1000-jährige Entwicklung der griechischen *Milieu-Theorie* in Hinsicht des fraglichen τόπος gegeben. *Hippokrates* (περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων) hat — so könnte man sagen — eine wahre Philosophie des Individualismus auf die Beobachtung der körperlich-geistigen Verschiedenheiten aufgebaut. Nach ihm sind nämlich die Einzelnen innerhalb eines Volksganzen einander gleich, wo die äusseren Einwirkungen konstant bleiben, wo aber ein jäher Wechsel der Witterung häufig stattfindet, da werden nach seinem Dafürhalten auch die Menschen einander unähnlich sein. Diese echt griechische Lehre, die das Hellenentum, das Volk der mittleren Zone, nicht nur den Skythen und den Aithiopen in individualisierender Weise gegenüberstellte, sondern auch der durch den ewigen Frühling verweichelichten asiatischen Masse, findet in der weiteren Entwicklung der Milieu-Theorie keinen Anklang.

Denn es wird vom Vf. an der zeitlich letzten Formulierung der Umgebungslehre, an den Worten des *Adeimantios* gezeigt (4. Jahrh. n. Chr.; Foerster, *Script. physiogn. Graeci* I. S. 382), dass hier statt des Wechsels der Witterung nur noch die Breitengrade bei Erklärung der menschlichen Ähnlichkeiten und Verschiedenheiten eine Rolle spielen, und dann noch etwas, was der Zeit des Hippokrates noch aus dem Gesichtswinkel fiel, die Rassenmischung. Es scheint, dass der Syrer *Poseidonios* in der Ausgestaltung der endlichen Form dieser Theorie das meiste geleistet hat. Schon seine eigene Lage, die des naturalisierten Fremdlings, musste ihm die Ansicht nahelegen, dass die mittelländische Kultur — wenn man sie auch in erster Linie der besten Mischung der Naturfaktoren, der εὐκρασία beimisst — auch das Produkt einer günstigen Völkermischung (ἐπιμείξια) sei, und dass im Gegenteil dazu die ἀμείξια der äussersten Welt Kulturlosigkeit bedeutet.

Allenfalls kennt *Tacitus* die poseidonische Lehre (wie Manilius, Vitruvius und der ältere Plinius sie kennen), er teilt sie aber nicht. Sein Standpunkt ist ja ohnehin nicht der der stoischen Humanitas, über die er sich gelegentlich (*Agricola* 21) in unzweideutigen Worten geäussert.

hat. Seine Besorgnis wendet sich der Rassenreinheit des römischen Volkes zu, die gerade zu seiner Zeit durch die systematische „Ausrottung der Besten“ und durch die massenhafte Aufnahme der liberti aufs äusserste gefährdet war. Es lässt sich leicht zeigen, dass die diesbezüglichen Gedanken bei dem Historiker, der die Verschuldung der *inlustres domus* mit besorgter Genauigkeit verzeichnet, der von den Folgen der *lex Papia Poppaea* leider nichts Gutes mehr zu erwarten hat, der nicht bei einer Gelegenheit und mit einer gut verständlichen Übertreibung auf die geringe Zahl der Freigeborenen hinweist, eine ganz zentrale Stelle einnehmen. Und einer „*conluvia nationum*“ gegenüber, wie das damalige Rom eine war, mussten die Germanen, *nullis aliarum nationum conubiis infecti*, in den Augen des römischen Patrioten und Aristokraten als ein nunmehr unerreichbares Ideal erscheinen.

Hippokrates, Poseidonios, Tacitus — sie kannten alle drei die Beobachtung, dass die Glieder gewisser Völker einander mehr gleichen, als die anderer Völker. Und doch legte ein jeder von ihnen die Grundbeobachtung anders aus und verband sie mit anderen Nebengedanken. Der griechische Arzt hielt der barbarischen Gleichförmigkeit die Singularität des individuellen Charakters, die geistige Selbständigkeit der *ἰδιορῳμῶνες* entgegen; Poseidonios stellte den Mangel der menschlichen Kultur in den unverändert und gleichförmig verbleibenden, ungemischten Völkern fest; während der römische Historiker angesichts der Eingestaltigkeit des germanischen Volkes sich aus seiner buntscheckigen Welt auf den Flügeln einer ethnographischen Romantik in den Zustand der glücklicheren alten Zeiten zurücksehnte.

K. Kerényi: ΑΣΤΕΡΟΒΑΗΤΑ ΚΕΡΑΥΝΟΣ (51, 1927, 81—88). Erscheint in deutscher Bearbeitung im nächsten Heft des *Archivs für Religionswissenschaft* (Leipzig—Berlin).

J. Szidarovszky: Grammatische Kleinigkeiten (51, 1927, S. 155—159). 1. Das lange \bar{a} ist Brugmanns Meinung nach in dem ersten Gliede der Zahlen 40—60 von *quadrāgintā* ausgegangen. Lat. *quadrāgintā* setzte er unter Ansetzung von langem \bar{r} gleich dor., delph., ion. $\tau\epsilon\rho\omega\kappa\omicron\nu\tau\alpha$, und leitete alle beide aus idg. $*quetu\bar{r}$ ab. Es gab aber im Indogermanischen keine \bar{r} , \bar{l} -Laute, und darum muss man für das \bar{a} eine andere Erklärung suchen. Das \bar{a} ist im *nōnāgintā* < **neuenāginta*, *octōgintā*, urspr. **octuāgintā*, *septuāgintā*, ält. **septumāginta* regelmässig, und von diesen Zahlen ist es in die kleineren Zahlwörter eingedrungen. Das ursprüngliche erste Glied von *quadrāgintā* war wahrscheinlich *quadru-* (*quadru-pēs*). Ein plur. nom. von „vier“ konnte es nicht geben.

2. Der Spiritus asper von $\upsilon\epsilon\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ soll nach der heutigen allgemeineren Meinung aus dem alten Nominativ ($*i\bar{u}$ -) stammen. Wahrscheinlicher hat aber der Stamm $*us$ - seinen Spiritus asper gerade so bekommen, wie $\upsilon\acute{\rho}\acute{o}$, $\upsilon\acute{\rho}\epsilon\rho$, $\upsilon\delta\omega\rho$.

Neuphilologischer Teil.

Dr. Philipp Kailinger: Einfache und umschreibende Vergangenheit, Studie zur Sprachentwicklung. (51, 1927, S. 104—109. u. 52, 20, 94.)

Verfasser, der bereits in seinem 1912 ungarisch erschienenen Buche „*Schöpferische Sprachwissenschaft*, Programm und Proben“ sich der Spracherklärung durch Zweckmotive zuwandte, ist hier bestrebt, den Präterit-Schwund im Oberdeutschen und den gleichartigen Verfalls-

prozess im Mitteldeutschen, resp. den Ersatz der einf. Vergangenheitsform durch die umschreibende auf teleologische Motive zurückzuführen. Die deutsche Germanistik, namentlich *Behaghel* (Gesch. 3239, Deutsche Syntax II. Vorwort) und *Sütterlin* (Nhd. Gr. I. 449—50) stehen auf den von *Reis* 1891 festgelegten, in *Wunderlich-Reis*³ (280) auch gegen W. verfochtenen mechanistischen Standpunkt, nach welchem diese Erscheinung in den speziellen deutschen Lautverhältnissen begründet ist: das Lautgesetz vom *-e* Schwund zerstörte im sg. 3. und pl. 2 den Unterschied zwischen Präsens und schwachem Prät. (er spielte > er spielt, ihr spieltet > spielt), was zu Undeutigkeiten führte, denen man durch Perfektanwendung begegnete, zuerst in *diesen* Formen, dann analogisch in den übrigen schwachen Formen, „und die starken Formen richteten sich nach dem Verhalten der grösseren Masse“ (Beh.). Zweckstörende Homonymie wird wohl als Nebenmotiv zur Erklärung herangezogen, aber als „letzte Ursache“ gilt, der damals zeitgemässen naturalistischen Einstellung entsprechend, das fatale Lautgesetz. Verf. lehnt sie ab und versucht Meillet's allg. linguistische Theorie (GRM. I. 521) modifizierend, eine teleologische Erklärung zu finden. M. meint nämlich, im Deutschen habe — wie in vielen andern Sprachen in ähnlichen Fällen — die Verschlungenheit und Verworrenheit der starken Präteritbildung das Meiden des simplex verursacht, die *schwachen* seien durch das „ensemble du type“ besser geschützt gewesen. Diese ihrem Wesen nach teleologische Hypothese wird von der deutschen Schule, trotz ihrer seitherigen Erhärtung fürs Französische, (Foulet, Romania XLVI. 271 ff.) einmütig abgewiesen. Verfasser hatte schon 1911 in seiner Schöpferischen Sprachwissenschaft, auf Jespersen bauend die Unregelmässigkeit der Prätbildung für das süddeutsche Ein-Vergangenheit-System verantwortlich gemacht. Nur sieht er auch im Doppelsystem (bald *Ablaut*, bald *-te*) eine verwirrende Unregelmässigkeit. Praktisch bedeutet diese Duplizität, dass der Spracherlerner beim Versuch, zu *er jagt* die Vergangenheit zu sagen, von *drei* Analogiegruppen hin und hergezerrt wird, daher: *jug* (nach tragen), *jieg* (fallen), *jagte* (fragen). Auch die Homonymität *spielt'* bildet ein Bescitigungsmotiv, *aber nicht das einzige und keinesfalls das entscheidende* (Meillet, Lingu. hist. et lingu. gen. 171). Verf. polemisiert mit der antimeilletischen Polemik *Reis* (GRM II. 382). Wohl hat R. darin Recht, dass die schwachen nicht widerstandsfähiger sind als die starken, aber wenn er behauptet: von einer Neubildung schwacher Formen erfahren wir in den deutschen Maa „gar nichts“, so wirft er das Beil doch zu weit. Übrigens ist die *Stärke* der Schwachen für uns gar nicht so wichtig. Die Hauptschuld ist: die Unregelmässigkeit des Gesamtpräterits.

Die deutsche Schule schreibt aber der *schwachen* Prät.-Umschreibung gerade wegen der Homonymie eine *zeitliche* und „für die starken Schwesterformen verhängnisvoll gewordene“ *kausale* Priorität zu. Entscheidend hierfür gelte der Umstand, dass die md. Übergangsdialekte, wo die Verdrängung des simplex jetzt im Gange ist, „Doppelformigkeit“ (*Reis*) aufweisen, d. h. schwache — zweideutige — Formen werden durch Perfekt ersetzt, *starke leben weiter*. Typisch hierfür sei der Schwälmer (rheinfränkisch) Dialekt. Verf. *glaubt nicht an einen starken Drang* zur Behebung der Homonymie *spielt'*, denn diese hat sich Jahrhunderte hindurch auch im spät-mhd. und früh-nhd. Schriftdeutsch, in vielen Mundarten bis auf den heutigen Tag ohne Skrupeln gehalten, ja, gerade diese Homonymie hat vielfach zum beinahe usuell gewordenen Präs. hist. verleitet. Voll Zweifel machte er sich an die Nachprüfung des vielberufenen Schwälmer Dialekts und *fand seinen Ver-*

dacht vollauf begründet. Die von Schoof dargebotenen 33 Seiten Mundartproben (Zfd Maa 1906—1908) wimmeln von Präteritformen, starken und schwachen, eindeutigen und zweideutigen, und wenn auch hie und da Prät. ersetzendes Perfekt (noch häufiger Plusquamperfekt!) erscheint, so ist dies keineswegs durch Vermeidung einer eventuellen Zweideutigkeit motiviert. Die übrigen md. Übergangsdialekte scheinen sich, soweit V. Einblick gewinnen konnte, der R.-schen Theorie nicht besser zu fügen. Im Gegenteil: es gehören spezielle Bedingungen zum Präsensverstehen. Das Stadium der Doppelformigkeit an oberdeutschen Denkmälern der Übergangszeit nachzuweisen haben weder R. noch B. unternommen, obwohl beide sich sonst eingehend mit den „ersten missbräuchlichen Perfekten“ befassen. Weder ihre Beispiele, noch ein direkter Einblick in die betr. Werke lassen die Annahme einer Doppelformigkeit im Sinne Reis' zu. Dann aber muss die Homonymität von der Hauptschuld an der süddeutschen Tempusnot freigesprochen werden. Soweit das Negativum. Das Positivum: die Verschlungeneheit der mhd. Präteritbildung ist Schuld, denn im Nd., wo der Ausgleich „früher und stärker“ (Beh.) erfolgte, wo heute — mit geringen Ausnahmen — drei Vokale das ganze st. Prät. im Ind. und Konj. versorgen, wo die Überschwächung intensiver war und ist, und im Englischen, wo die Zwei- und Dreistufigkeit des Prät.-stammes (sang, sung, süng) schon im 16. Jh. ver-einfacht war, lebt das Prät. weiter.

Die Verminderung der Ablautreihen hat nicht — wie Teuchert beklagt — eine Verarmung des Formenschatzes herbeigeführt, sondern sie hat das simplex *hier* gerettet, während *dort* die Zögerung mit dem Ausgleich zu einer wirklichen Verarmung geführt hat.

Die Homonymie (spielt) war als unbedeutender Fehler nur eine unbedeutende Seitenkraft in demjenigen teleologischen Kräftesystem, das zur Alleinherrschaft der analitischen Vergangenheitsform führte. Die Hauptkraft ist der Wille zur Beseitigung einer wohl kurzen, doch komplizierten Verbform, deren Funktion von einer anderen, analitisch gebildeten, bereits bestehenden Verbform *mit-versehen* werden kann.

La „natura straordinaria“ di Giovanni Arany e gli eroi scossi delle sue ballate. Stefano de Boda.

Lo sviluppo fatto negli ultimi decenni dalla psicologia e dalla psichiatria rende possibile anzi necessaria la revisione di certi problemi di a critica letteraria. Le somiglianze che già allo sguardo laico si rivelano fra quel mondo d'anime scosse e di crisi morali delle ballate di G. Arany e fra la personalità e l'intimo sviluppo del poeta stesso, inducono l'autore — desideroso d'indagare gli eroi delle ballate del grande epico ungherese — a prender le mosse nell'analisi critica di quello che il noto e fino letterato F. Riedl ha chiamato la „natura straordinaria“ di Arany. Riedl — il quale ha già scoperto certe affinità profonde fra il carattere del poeta e fra i caratteri e i problemi delle sue opere e il quale ha additato anche i sintomi d'ipocondria, le frequenti depressioni nonché altri sintomi anormali della personalità di Arany — lo dice un eroe tragico, scosso per tutta la sua vita della disastrosa fine della magnifica lotta di 1848—49 per la libertà ungherese dalle conseguenze politiche e sociali di quella sconfitta e dalla perdita del grande suo amico A. Petöfi. Tale opinione — che del resto Riedl stesso non giunge a giustificare giacché il suo Arany, tale quale ce lo rappresenta, non è de un gran sofferente passivo, di debole volontà si dimostra insostenibile all'indagine psicologica degli svolgimenti della vita di Arany. Arany non fu che un neurotico che giunse però a trionfare in un certo senso

sopra la sua malattia: il suo male nervoso — da punto di vista suggestivo — progrediva in senso favorevole verso uno stato d' *indifferenza* riativa e d' „*aufismo*“. L'autore cerca a determinare i fattori principali di un tale sviluppo (l' *intelletto* chiaroveggente, il sollievo della *creazione artistica*, il profondo *senso morale*, un attaccarsi straordinariamente forte a „*ideali*“, un sano *istinto profondo della vita*), pri dimostra che anche l'analisi della *corrispondenza* del poeta e delle *me opere poetiche* testimoniano la stessa evoluzione. L'esame della *costituzione* psico-fisica del poeta — del tipo „schizoid“ attenuato d'alcuni tratti caratteristici del tipo „cykloid“ (*Kretschmer*), à fa comprendere finalmente del punto di vista puramente *psichiatrico* questa evoluzione. Questi risultati, contraddicono anche alla teoria recente di Eugenio *Dóczy* che, non tenendo conto della trasformazione dei sintomi del male nervoso di Arany, sosteneva che il poeta non fosse ammalato che vegli anni 1852—61. La seconda parte, non ancora pubblicata, del saggio sarà consacrata allo studio delle ballate stesse.

Eugen Kastner: Aus dem Italienischen übersetzte religiöse Werke des 17. u. 18. Jh. (51, 1927, S. 24—31). Die Träger der katholischen Gegenströmung in Ungarn waren zumeist solche Kleriker, die aus dem Collegium Germanicum-Hungaricum hervorgegangen waren. Neben dem gesprochenen Worte trachteten sie dem aufstrebenden Katholizismus mit Übersetzungen italienischer asketischer Werke zu Hilfe zu kommen.

Andreas Illés (1637—1712) kompiliert und übersetzt ein „Leben der Heiligen“. Er benützt neben anderen hauptsächlich die einschlägigen Werke von Alphons Villegas, Peter Ribadencira und J. P. Maffei. Derselbe bearbeitet eine „Tugendlehre“ aus der italienischen Übersetzung von Rodriguez „Esecizio di Perfettione“. Unbekannt ist der Verfasser seiner Quelle zur „Vorbereitung zum guten Tod“.

Lateinische Werke dieser Richtung sind: die „Corona misteriosa“ der stigmatisierten Johanna Maria a Cruce, von Antonius Golo, und eine Lebensbeschreibung des Suarez von Benedikt Rogazzio.

1700 erscheint eine ungarische Novene zu Ehren des Franz Xaver. Aus Darrels italienischem „Gentiluomo“ bearbeitet F. Faludi seine drei Instruktionen zur religiösen Gestaltung des Lebens. Johann Molnár übersetzt 1763 Diotalleris „Idea veri poenitentis“.

Zu diesen katholischen Redaktionen gesellt sich Joh. Kalocsa's Bibelübersetzung nach der italienischen Vorlage von Diodati. Prägnanz des Ausdruckes und Erfassung des richtigen Sinnes leitete diesen Kalviner.

Geistesgeschichtlich betrachtet sehen wir in diesen Übersetzungen die Lektüre katholischer Kreise im 17. Jh., in literaturgeschichtlicher Hinsicht bieten sie uns den Entwicklungsgang der ungarischen Prosa von Pázmány zu Faludi.

Johann Waldapfel: Pestalozzis Agis (52, 1928, S. 13—19). Der Verfasser bespricht anlässlich der Jahrhundertfeier des grossen Pädagogen Jugendschrift *Agis*, die im Jahre 1766 in dem sogenannten *Lindauer Journal (Vollständige und Kritische Nachrichten von den besten und merkwürdigsten Schriften unserer Zeit neben anderen zur Gelehrsamkeit gehörigen Sachen*. Lindau u. Leipzig. 12. St.) erschienen war und jüngst in dem I. Bande der neuen Pestalozziausgabe als erstes Stück veröffentlicht wurde. *Pestalozzis* Bearbeitung des Agisthemas interessiert die ungarische Philologie in besonderem Masse, da neben dem deutschen *Gottsched* und dem italienischen *Alfieri* die ungarischen Dichte

Bessenyei und *Obornyik* als Bearbeiter des aus *Plutarch* geschöpften *Themas* zu nennen sind. *Waldapfel* vergleicht auch den Agis-Aufsatz *Pestalozzi* mit dem Agis-Drama *Bessenyeis* und stellt fest, dass wohl auch in *Bessenyeis* Drama die Spuren des Zeitalters der Aufklärung zu finden sind, dass aber der ungarische Dichter und Denker, der verdienstvolle Erwecker der neueren ungarischen Literatur, den Gedanken seiner Zeit viel gesetzter, viel kühler, viel objektiver gegenüber steht, als der junge Schweizer, der schon in dieser kleinen Prosaschrift die Löwenklauen des späteren, grossen, Volk und Menschheit umfassenden Erziehungsphilosophen verrät. *Pestalozzi* zeigt sich in dieser kleinen, *Plutarch* folgenden, aber doch ganz individuell gearteten Schrift in dreierlei Gestalt: erstens als begeisterter Verehrer der puritanischen Sitten des alten *Sparta*, dann als Schweizer *Patriot*, der sich für die Unabhängigkeit seines Volkes erwärmt, und drittens als Mann der Revolution, der *Rousseaus* Evangelium von der Freiheit und Gleichheit verkündet. *Pestalozzis* Meinung über *Rousseau* und den Wert der Revolution ändert sich wohl mit der Zeit, aber unverwüstlich ist in seiner Seele der mässige Trieb zur Verbesserung seines Volkes und der Menschheit. *Waldapfel* erwähnt noch zum Schlusse seiner Abhandlung, dass dem Agis-Aufsatz *Pestalozzis* seinerzeit im *Lindauer Journal* die Übersetzung eines Abschnittes aus der dritten Olynthischen Rede des *Demosthenes* voranging. Diese war von *Pestalozzi* zuerst als Anmerkung zu einer Stelle des Agistextes gedacht, aber da der *Demosthenes*-Passus als Anmerkung von viel zu grossem Umfang erschien, liess ihn *Pestalozzi* seiner Agisschrift vorangehen. Diese *Demosthenes*-Übersetzung zeigt auch so manchen Vorzug.

Das älteste Produkt der ung. Rousseau-Literatur. Von Ludwig Rác. (52, 1928, S. 169—175.)

Schon Alexander Eckhardt hat in seiner wertvollen Arbeit „Die Ideen der französischen Revolution in Ungarn“ den ungeheuren Einfluss Rousseaus auf die Seelen der Ungarn eingehend dargetan. Er konnte dabei ältere Spuren der Rousseau-Lit. nachweisen als der Verfasser dieses Artikels, der solche in seinen eigenen einschlägigen Untersuchungen früher festgestellt hatte. Vorliegender Versuch beschäftigt sich hauptsächlich mit dem Jahrzehnt 1761—71, in dem man auch schon Rousseau-Einfluss vermuten kann, da seine erste Erwähnung (beim Grafen Jos, Teleki) in das Jahr 1860 zurückreicht. Freilich durfte man die Werke dieses franz. Denkers wegen des Verbotes der Kaiserin-Königin Maria Theresia nicht einführen (Catalogus librorum prohibitorum: 1765 und 1774; Rousseaus Name gleich an der Spitze neben Voltaire). Dennoch tauchen diese Ideen sozusagen auf einem Umwege einbrechend auf: man bemüht sich sie zu widerlegen! Eine solche Dissertation fand der Verfasser obigen Artikels in der Bibliothek der protestantischen Hochschule zu Sárospatak. Michael Paksi de Szathmár ist der Urheber dieser *Dissertatio Antirussaviana de Habitu Religionis Christianae ad vitam civilem*. Dieser „philosophiae studiosus, Patakino-Hungarus“ verteidigte seine Schrift in Utrecht am 16. Juni 1770 unter dem Vorsitz des Prof. Meinard Tydeman. Im selben Jahre wurde sie auch gedruckt. Sie ist die älteste heute nachweisbare ung. Arbeit über Rousseau. Der Verfasser bemühte sich um die Widerlegung des IV. 8. Abschnittes vom *Contrat Social*, was ihm auch ziemlich leicht gelang, da ja eben hier ein bekannter wunder Punkt des Rousseau-Werkes vorliegt. Es ist schade, dass die ausländische ung. Literatur dieser Zeit noch nicht aufgespürt und katalogisiert ist, denn es würden sich andere ähnliche Beiträge mit Leichtigkeit feststellen lassen.

Der ung. Fluch „teremtette“ in der deutschen Literatur.

Von Fridrich Lám. (52, 1928, S. 175—180.)

Es ist leider einzuräumen, dass der Ungar schon in den ältesten Zeiten mit Flüchen und Schimpfworte nur so um sich herumwarf, wobei er sich meist herzlich wenig dachte, aber in der ausländischen Literatur hat sich dennoch die Verwendung solcher Ausdrücke, die an entsprechenden Stellen gewissermassen das Lokalkolorit sichern sollen, zum wahren Missbrauch gesteigert. Viele deutsche Schriftsteller verfielen in den Fehler solche Schimpfwörter zu zitieren, die sehr garstig sind; dabei gaben sie sie aus Unkenntnis der Sprache oft Personen in den Mund, die sie nie ausgesprochen hätten. Verfasser des kleinen Artikels lässt einige sonst ganz anders geartete Dichter Revü passieren; so Ewald Christian von Kleist (Der Traum von der Unterwelt — Prosaische Aufsätze I.), Klemens Brentano (in den „mehreren Wehmüller und ung. Nationalgesichter“-n), Ferdinand Raimund (in seinem „Bauer als Millionär“), Wilh. Hauff (im „Lichtenstein“) usw. Eigenst zu betonen ist, dass — ebenfalls aus Unkenntnis der Sprache — ein sehr starker Ausdruck auch in die „Bibliothek deutscher Klassiker für Schule und Haus“ (Herder, Freiburg i. B.) hineingeriet, wo er am wenigsten am Platz ist. Der sonst sorgfältig wählende Lindemann hat ihn mit der Aug. Kopisch-Probe „Historia von dem Turmbau zu Babel“ hineingebracht. Nicht uninteressant ist noch, dass die ungarländischen Deutschen (ebenfalls ganz harmloser Weise) solche Flüche in ihre eigenen deutschen Volks- und Kunstdichtungen aufnahmen.

Alexandre Eckhardt: Le Tércence janséniste de Molière.

(LI., p. 18.)

À paraître dans la Revue de Cours et Conférences.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

NYOMATOTT BUDAPESTEN
A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA 350 ÉVES JUBILÁRIS
ESZTENDEJÉBEN, 1928.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (V, Visegrádi-u. 11/a I. 3.), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5.) küldendők. Fölolvasások az első titkárnál, **Vayer Lajosnál** (IX, Bakáts-tér 7.) jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest V, Visegrádi-u. 11/a I. 3. (altphilologischer Teil), und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5. (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Hornyánszky Gyula</i> : Hippokratestól Tacitusig	1
<i>Waldapfel János</i> : Pestalozzi Agisa	13
<i>Kaiblinger Fülöp</i> : Egyszerű és körülírt mult. (Folytatás).	20

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: Az ész tragédiája s egyéb versek. <i>Husztli József</i>	23
Laonici Chalcocondylae hist. dem. rec. E. Darkó. <i>Moravcsik Gyula</i>	23
Nagy József: Kornis Gyula mint kultúrpolitikus. <i>K. J.</i>	28
Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. <i>K. J.</i>	29

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου; οί Χαλκοκονδύλαι. <i>Darkó Jenő</i>	30
E. Panofsky — F. Saxl: Dürers „Melencolia I.“ Eine quellen- und typengeschichtliche Untersuchung. <i>Husztli József</i>	33
Schneider Fedor: Rom und Romgedanke im Mittelalter. <i>Balogh József</i>	35
Theodor Steche: Die neuhochdeutsche Wortbiegung unter besonderer Berücksichtigung der Sprachentwicklung im XIX. Jahrhundert. —ó —s	37
Friedrich Wolters: Der Deutsche. Ein Lesewerk. —ó —s	37
Wolfram von den Steinen: Vom Heiligen Geist des Mittelalters. —ó —s	38
H. A. Korff: Geist der Goethezeit. <i>G.</i>	39
Hans von Hülsen: Gerhart Hauptmann. <i>J.</i>	39
Literaturwissenschaftliches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft. <i>Koszó János</i>	40
Diesterwegs neusprachliche Lesehefte. <i>Petrich Béla</i>	40
Der Kunstschatz deutscher Dichtung. <i>Koszó János</i>	40
W. Hofstaetter—F. Panzer: Grundzüge der Deutschkunde. —ó —s	41
Eva Fiesel: Die Sprachphilosophie der deutschen Romantik. <i>J.</i>	42
Karl Linke: Gesamtunterricht und Deutschunterricht	42
Hans Strohmeyer: Das neusprachliche Gymnasium. <i>K.</i>	42
Walter Benjamin: Ursprung des deutschen Trauerspiels. —ch s.	43
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TARSASAG LIII. RENDES KÖZGYÜLÉSE	44

VEGYES.

Furor philologicus? <i>k.</i>	48
Az 'ájtatos' és a 'komor' Szent István király. <i>Balogh József</i>	49
Gregorius Tifernas sírverse V. Lászlóra. <i>Husztli József</i>	50

Folytatás a boríték 3-ik oldalán.

Glauser—Graz: Pages choisies du roman français. <i>Petrich Béla</i>	Lap 149
La Farce de Maître Pathelin. <i>Petrich Béla</i>	150
N. Welter: Gesch. d. französ. Lit. <i>Koszó János</i>	151
Fritz Strich: Dichtung u. Zivilisation. —ch —s	151
J. Gregor—R. Fülöp—Miller: Das russische Theater. <i>N. A.</i>	152
Recallexikon d. deutschen Literaturgesch. <i>K.</i>	153
E. A. Boucke: Aufklärung, klassik, Romantik. <i>G.</i>	154

VEGYES.

Zu Kerényi's Buch über d. griech. Roman. <i>Joh. Mewaldt</i>	154
Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus I“ <i>Marót K.</i>	155
Miscellanea. <i>A. A.</i>	160
A „gyors munka“. <i>Kerényi Károly</i>	163
A „turor philologicus“. <i>k.</i>	164
Ujabb külf. vélemények Darkó Laonikos-kiadásáról	165
Külf. vélemények „Kerényi, Die griech.-orient. Romanlit.“-ról	165
Tänze in Kirchen usw. <i>Balogh József</i>	166
Széchenyi és Goethe. <i>Szücs-Szomor Lajos</i>	168
A magyar Rousseau-irod. legrégebb terméke. <i>Rácz Lajos</i>	169
Teremtette. <i>Lám Frigyes</i>	175
Beküldött könyvek	180
Uj könyvek	190

INHALT.

<i>St. Boda</i> : Die „absonderliche Natur“ des Johann Arany. II.	Seite 81
<i>Ph. Kaiblinger</i> : Einfache u. umschriebene Vergangenheit. V.	94

BUCHBESPRECHUNGEN.

Vaterländische Literatur	104
Ausländische Literatur	126

VARIA.

Zu Kerényi's Buch ü. d. griech. Román <i>Joh. Mewaldt</i>	154
Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus I.“ <i>K. Marót</i>	155
Miscellanea. <i>A. A.</i>	160
Die „flüchtige Arbeit“. <i>K. Kerényi</i>	163
„Furor philologicus.“ <i>k.</i>	164
Zum Artikel „Tänze in Kirchen u. auf Kirchhöfen“ <i>J. Balogh</i>	166
Széchenyi u. Goethe. <i>L. Szücs-Szomor</i>	168
Das älteste Produkt der ung. Rousseau-Literatur. <i>L. Rácz</i>	169
Der ung. Fluch „Teremtette“ in d. deutschen Lit. <i>Fried. Lám</i>	175
Eingesandte Bücher	180
Neue Bücher	190

Einen deutschen Auszug dieser Arbeiten bringen wir als Beilage dieses Heftes.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg. Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Felső erdősor 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1) zu richten.

A SZÉKELYEK EREDETÉHEZ NYELVJÁRÁSAIK ALAPJÁN

I.

ÍRTA: ERDÉLYI LAJOS DR.

B u d a p e s t (K ó k a i L a j o s) 1 9 2 8

MINERVA

A MINERVA TÁRSASÁG
F O L Y Ó I R A T A

S z e r k e s z t i :
THIENEMANN TIVADAR

PÉCS: DUNÁNTÚL EGYET. NYOMDA

BUDAPEST: EGGENBERGER (IV. KOSSUTH LAJOS-UTCA 2. SZÁM.)

UNGARISCHE JAHRBÜCHER

Begründet von ROBERT GRAGGER

Herausgegeben von JULIUS v. FARKAS

1928: VIII. Bd. 24 Mark.

Walter de Gruyter u. Co. Berlin

UNGARISCHE BIBLIOTHEK

H E R A U S G E G E B E N
VOM UNGARISCHEN INSTITUT
AN DER UNIVERSITÄT BERLIN

Walter de Gruyter u. Co. Berlin